T.C.
BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

SOVYET SONRASI DÖNEMDE KIRGIZİSTAN'DA İSLAMİ HAREKET VE DİN-DEVLET İLİŞKİLERİNE ETKİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HANDE ARI

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. ALİ YAMAN

BOLU, OCAK - 2023

KABUL VE ONAY SAYFASI

Hande ARI tarafından hazırlanan **"SOVYET SONRASI DÖNEMDE KIRGIZİSTAN'DA İSLAMİ HAREKET VE DİN-DEVLET İLİŞKİLERİNE ETKİSİ"** adlı tez çalışması jürimiz tarafından **Uluslararası İlişkiler** Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak oy birliği/ oy çokluğuyla kabul edilmiştir. 5/01/2023

Jüri Üyeleri	**İmza**
Danışman Prof. Dr. Ali YAMAN Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi	....
Üye Prof. Dr. Mehmet DALAR Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi	....
Üye Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Hüsrev ÇELİK Düzce Üniversitesi	....

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Onayı

Prof. Dr. İbrahim KÜRTÜL
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYAN

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir,

aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Teze ilişkin __/__/____ tarihinde Turnitin adlı intihal tespit programından enstitü müdürlüğünce belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan benzerlik raporuna göre, tezin benzerlik oranı % ___ olarak tespit edilmiştir.

HANDE ARI

ÖZET

SOVYET SONRASI DÖNEMDE KIRGIZİSTAN'DA İSLAMİ HAREKET VE DİN-DEVLET İLİŞKİLERİNE ETKİSİ
YÜKSEK LİSANS TEZİ
HANDE ARI
BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
(TEZ DANIŞMANI: PROF. DR. ALİ YAMAN)
BOLU, OCAK - 2023
X + 133

Bu çalışma kapsamında, Sovyet sonrası dönemde, Kırgızistan'da İslami hareketin yayılışı ve İslami hareketlerin din-devlet ilişkilerine etkisi uluslararası ilişkiler disiplini ekseninde temel bir düzene oturtulmaya çalışılmıştır. Bağımsızlık öncesinde bölgede Sovyetler tarafından uygulanan din karşıtı politikalar, bilimsel ateist yaklaşım bağımsızlık sonrasında, genelinde Orta Asya bölgesi, özelinde ise Kırgızistan'da dine yönelime neden olmuştur. Özgürlükçü ortam, dini kurum ve kuruluşların, misyoner grupların faaliyetlerinin artmasının yanında İslami hareketlerin oluşumu içinde uygun zemin hazırlamıştır. Bu İslami hareketler faaliyetleriyle hem toplumu hem de Kırgızistan'da din-devlet ilişkilerini etkilemişlerdir. Bu İslami hareketlerin çoğalması, faaliyet alanlarını ve halk üzerindeki etkilerini artırmaları devleti endişelendirmeye başlamıştır. İslami hareketler tarafından meydana gelen şiddet olaylarının ve radikal İslam tehdidinin ülkede güvenlik sorunu yaratmaya başlamasıyla Kırgızistan yönetimi bu İslami hareketlere yönelik sınırlamalar getirmiştir. Bunun yanı sıra ülkede özgürlükçü ortamdan giderek katılaşan sistem ülkede uygulanan yasal, kurumsal ve dini-sosyal değişikliklerle kendini hissettirmiştir. Devletin dini kurum ve kuruluşları, İslami hareketleri, dini yönelimi kontrol etmek amaçlı getirilen kısıtlamalar daha önemli olan insani değer, temel hak ve özgürlükler, dini eğitim gibi konuları ikinci plana atmıştır ve bu durum ülkede önemli sorunlar teşkil etmektedir. Tez, bu sorunları, sorunların oluşturduğu etkileri, İslami hareketleri, bu hareketlere neden olan faktörleri, bunların din-devlet ilişkilerine yansımalarını tümdengelim yöntemiyle açıklamayı amaçlamaktadır. Çünkü İslami hareketler Kırgızistan'da din-devlet ilişkilerini ve devletin din politikasını etkilemesi açısından önem arz etmektedir. Alınan önlemlere, yapılan düzenlemelere ve uygulanan politikalara rağmen Kırgızistan'da hâlâ oturmuş bir düzen ve sistematik bir eğitim sisteminin bulunmaması İslami hareketlerin tekrar yayılmasına müsait ortam hazırlamaktadır.

ANAHTAR KELİMELER: İslami Hareketler, Sovyet Sonrası Dönem, Kırgızistan, Din-Devlet İlişkileri

ABSTRACT

THE ISLAMIC MOVEMENT IN KYRGYZSTAN IN THE POST-SOVIET PERIOD AND ITS EFFECT ON RELIGION-STATE RELATIONS
MASTER THESIS
HANDE ARI
BOLU ABANT IZZET BAYSAL UNIVERSITY
INSTITUTE OF GRADUATE STUDIES
DEPARTMENT OF INTERNATIONAL RELATIONS
(SUPERVISOR: PROF. DR. ALİ YAMAN)
BOLU, JANUARY 2023
X + 133

Within the scope of this study, the spread of the Islamic movement in Kyrgyzstan in the post-Soviet period and the effect of Islamic movements on religion-state relations were tried to be placed in a basic order in the axis of the international relations discipline. The anti-religious policies implemented by the Soviets in the region before independence and the scientific atheist approach led to a religious orientation in the Central Asian region in general and in Kyrgyzstan in particular after independence. The libertarian environment has prepared a suitable ground for the formation of Islamic movements, as well as an increase in the activities of religious institutions and organizations, including missionary groups. These Islamic movements have affected both society and religion-state relations in Kyrgyzstan with their activities. The proliferation of these Islamic movements, the increase in their fields of activity and their influence on the public have begun to worry the state. As the violence by Islamic movements and the threat of radical Islam started to create a security problem in the country, the Kyrgyzstan government imposed restrictions on these Islamic movements. In addition, the system, which became increasingly rigid due to the liberal environment in the country, made itself felt by the legal, institutional, and religious-social changes implemented in the country. The religious institutions and organizations of the state, Islamic movements, and restrictions brought to control religious orientation put the more important issues such as human values, fundamental rights and freedoms, and religious education in the background, and this situation poses significant problems in the country. The thesis aims to explain these problems, their effects, Islamic movements, the factors that cause these movements, and their reflections on religion-state relations with the deductive method. Because Islamic movements are important in terms of influencing religion-state relations and the state's religion policy in Kyrgyzstan. Despite the measures taken and regulations and policies implemented, the absence of an established order and a systematic education system in Kyrgyzstan creates an environment suitable for the re-distribution of Islamic movements.

KEYWORDS: Islamic Movements, Post-Soviet Era, Kyrgyzstan, Religion-State Relations

İÇİNDEKİLER

KISALTMA VE SEMBOLLER LİSTESİ

ABD **:** Amerika Birleşik Devletleri
DUMES **:** Avrupa ve Sibirya Müslümanları Ruhani İdaresi
DUMSK **:** Kuzey Kafkasya Müslümanları Ruhani İdaresi
DUMZAK : Kafkas Ötesi Müslümanları Ruhani İdaresi
HT **:** Hizb-ut Tahrir
ICG **:** Uluslararası Kriz Grubu (International Crisis Group)
KMDİ **:** Kırgızistan Müslümanları Dini İdaresi
NATO **:** Kuzey Atlantik Antlaşması Teşkilatı (North Atlantic Treaty Organization)
ÖİH **:** Özbekistan İslami Hareketi
SADUM **:** Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Ruhani İdaresi
SBKP **:** Sovyetler Birliği Komünist Partisi
SSCB **:** Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TsDUM **:** Müslüman Merkez Ruhani İdaresi

TEŞEKKÜR

Tez yazım süreci boyunca her konuda katkıda bulunan, eleştiri, öneri ve değerli fikirlerini esirgemeyen danışmanım Sayın Prof. Dr. Ali YAMAN'a, kıymetli görüşlerinden faydalandığım hocam Sayın Prof. Dr. Mehmet DALAR'a ve öğrencilik hayatım boyunca beni yetiştiren değerli tüm hocalarıma teşekkürü borç bilirim. Bu tezi hazırlarken geçen tüm süreçte yanımda olan, maddi ve manevi her konuda desteklerini, tüm hayatım boyunca emeklerini esirgemeyen, bu günlere gelmemi sağlayan motive kaynaklarım annem Birgül ARI, babam Hamit ARI ve kardeşim Ozan ARI'ya sonsuz teşekkür ederim.

GİRİŞ

Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını ilan etmeleri öncesinde, diğer devletler gibi Sovyetler Birliğine bağımlı bir Kırgızistan vardı. Dini, siyasi, ekonomik yapılanmada her anlamda Sovyetlerin boyunduruğunda hareket ediliyordu. Dini anlamda imkânlar oldukça kısıtlıydı. Dinsel kurumların kapatılması, din eğitimlerinin kısıtlanması hatta yasaklanması gibi eylemlerle din etkisizleştirmeye çalışıldı. Ortaya çıkan boşluğu doldurmak için ise Bilimsel Ateizm ve Sovyet İnsanı modeli benimsetilmeye çalışıldı. Sovyetler Birliği'nin 1990'lı yıllara kadar izlediği siyasetin din karşıtı ve baskıcı olduğu söylenebilir. Bağımsızlık sonrası dönemde iç ve dış politikalarda zaman zaman esneklik sağlanmıştır ancak denetleme ve düzenlemeler devam ettirilmiştir.

Bağımsızlık sonrası din-devlet ilişkileri eski Sovyetler Birliği yapılanmasına paralel olarak devam ettirilmiştir. Bunun temel nedeni, Orta Asya'nın bağımsızlık öncesinde Sovyet ilkeleriyle, komünist sistemde yetişmiş bir topluluk olmasıdır. Ancak buna rağmen, çok merkezli sistem ve özgürlükçü ortamla birlikte artmaya başlayan milliyetçi ve dinsel eğilimler tüm Orta Asya'da olduğu gibi Kırgızistan'da da artmaya başlamıştır. İslam'a olan ilgi, halkta dindarlaşma artmıştır ve dinsel mekânlar yeniden açılmıştır. İslami hareketler faaliyete geçerek Orta Asya'daki rejimlere meydan okumuştur. Bu aslında Sovyet güdümündeki Orta Asya'nın baskılar dolayısıyla inançlarını yaşayamamış olmasının dışa vurumudur. Her türlü baskı politikasından yeteri kadar sıkılmış olan Müslümanlar serbest davranabilme imkânı buldukları ilk anda geçmiş günlerin acısını çıkartırcasına dini ve milli kimliklerine yeniden yönelmişlerdir.

Bağımsızlığın ilk yıllarında, Kırgızistan'ın siyasi, ekonomik ve idari ilişkiler hususunda yeterince tecrübeye sahip olmaması, ülkede İslami hareketlere yönelimin başlıca sebeplerinden biri olmuştur. Sovyetlerin dağılması Müslüman nüfusun yoğun olduğu bölgelerde dini ve milli duyguları güçlendirmiştir. Bu bağlamda Fergana vadisi İslam'ın yayılmasında çok önemli bir merkezdir. Aynı zamanda hızlı bir şekilde artış gösteren dini canlanmada Kırgızistan'ın uyguladığı liberal din politikaları ve yabancı misyoner grupların faaliyetleri etkili olmuştur. Bu süreçle birlikte Tebliğ Cemaati, Hizb-ut Tahrir ve Özbekistan İslami Hareketi gibi İslami hareketler Kırgızistan'da ve diğer Orta Asya ülkelerinde etkili olmaya başlamışlardır. Bu İslami hareketler halkın ilgisini çekmiştir. Ancak Hizb-ut Tahrir

ve Özbekistan İslami Hareketi örgütlerinin kendi öğretilerini Kırgız halkına benimsetmeye başlaması ve şiddet içerikli olaylarını artırması neticesinde hükümet İslami hareketleri kısıtlamaya başlamıştır. Din adamlarına duyulan güven ve itibarın artması, devlet yöneticilerinin otoritesini ister istemez düşürmeye başlamış, iktidar yöneticileri radikal İslam olgusunun baş göstereceği düşüncesiyle dini alan üzerinde denetim ve kontrollerini arttırma yoluna gitmişlerdir. İslami hareketlerin radikalleşmesinin ve aşırıcı faaliyetlerin önüne geçmek, ülkede istikrarın sağlanması anlamında devletin önceliği olmuştur.

Devlet bu hareketleri yasal değişikliklerle, uyguladığı konseptlerle kısıtlayarak, ülkedeki dini durumu düzeltmeye çalışmıştır. Kurumsal anlamda Din İşleri Devlet Komisyonu ve Kırgızistan Müslümanları Dini İdaresi gibi kurumlar kurarak din politikalarına yön vermeye çalışmıştır. Aynı zamanda dini kurum ve kuruluşların sayılarını sınırlandırarak dini eğitimi kontrol ederek bu hareketlerin tekrar yayılmalarının önünü kesmeye çalışmıştır. Bu da halkın dini özgürlüklerinin kısıtlandığı algısını yaratmıştır. Bu tarz kısıtlama ve engellere maruz kalan vatandaşlar İslami hareketlere yönelimlerini artırmışlardır. Sosyo-politik sorunlara da bağlı olarak devletin sürekli değiştirdiği yasalar, uyguladığı farklı politikalar Kırgızistan'ı istikrarlı devlet yapısından uzaklaştırmıştır.

İslami hareketler toplumda yasal, kurumsal ve sosyo-kültürel değişikliklere sebep olup toplumu dönüştürdüğü için bu hareketlerin din-devlet ilişkilerine etkisi önem taşımaktadır. Eğer din, devlet içindeki insanların yaşama düzenini etkiliyor ve belirliyorsa siyaset, devlet yapılanması gibi konuları da tartışmak gerekmektedir. Bu anlatımlardan da yola çıkarak, bağımsızlıkla gelen yeni yapılanma sürecinde dinin ve bu çerçevede İslami hareketlerin etkisinin büyük olduğu söylenebilir.

Soğuk savaş sonrası dönemde ekonomik, siyasi, dini açılardan önemli hâle gelen Orta Asya bölgesi üzerine pek çok kez araştırma yürütülmüş, bilimsel anlamda çalışmalar oluşturulmuştur. Ancak, Sovyet sonrası dönemde Orta Asya'da Kırgızistan özelinde canlanan İslami hareketler ve bu hareketlerin din-devlet ilişkilerine etkileri konusunda yeterince bilimsel çalışma yürütülmediği görülmektedir. Orta Asya devletlerinden en laik konumda olan ve din konusunda farklı politikalar yürüten Kırgızistan bu çalışmaların odağında yer almamaktadır. Türk cumhuriyeti olmasına rağmen bu konunun Türkiye'de çok önem görmediği aşikardır.

Tezin amacı, tümdengelim yöntemiyle bu konu ve örneklem bağlamında literatürde oluşan boşluğu doldurmak, ortaya atılan görüşler ile tartışma ortamını devam ettirmek ve uluslararası ilişkiler disiplininin ilerlemesine fayda sağlamaktır. Tezin temel argümanı, Kırgızistan'daki ekonomik yetersizliğin toplumda istenilen yönetim ve denetim düzeyine ulaşılamamasına neden olmuş olması ve radikal hareketlerin daha fazla artmasına yol açmış olmasıdır. Bu tezde cevaplanmaya çalışılacak temel araştırma soruları şunlardır: Kırgızistan'ın SSCB gibi bir din karşıtı yapılanmasının altında uzun yıllar yaşamış olması, bağımsızlık sonrası süreci nasıl ve ne derecede etkiledi? İslami hareketler din-devlet ilişkilerini, din politikalarını hangi alanlarda ve ne derecede etkiledi? İslami hareketlerin kısıtlanması sonrası süreçte Kırgızistan hangi alanlarda ne gibi sorunlarla karşılaştı?

Bu tez çalışmasında, Kırgızistan'daki bağımsızlık sonrası dini canlanma sonrası İslami hareketler gerek sosyal gerek siyasal hareketler bağlamında ele alınarak, Kırgızistan'da din-devlet düzenlemeleri katında nasıl bir karşılık bulduğu, devletin bu anlamda, yasal, kurumsal ve sosyal-dini alanda gerçekleştirdiği değişiklikler, dini hayata ve dini gruplara yaklaşımı incelenecektir. Ayrıca bağımsızlık öncesi dönemdeki Sovyet din politikalarına da değinilecektir.

Bu kapsamda çalışmanın ilk bölümünde, İslam'ın Orta Asya'ya gelişi ve yayılışı açıklanacaktır. İslam'ın yayılması sonrası Çarlık döneminde, İslam'a nasıl yaklaşıldığı ve Çarlık dönemi sonrası SSCB döneminde İslam'a yönelik uygulanan politikalar dönemsel olarak Lenin dönemi, Stalin dönemi, Kruşçev dönemi, Brejnev dönemi ve son olarak Gorbaçov dönemi şeklinde ele alınacaktır. Buna ek olarak, Kırgızistan'da Sovyet döneminde İslam'a yönelik uygulamalara da değinilecektir.

Çalışmanın ikinci bölümünde, bağımsızlık sonrası dönemde Orta Asya'da İslam'ın yerine değinilerek bu bağlamda önce İslami hareket kavramı açıklanacak ve Orta Asya'da oluşan İslami hareketlere yer verilecektir. Buna ek olarak, İslami hareketlerin etkisini artırmasıyla Orta Asya'da bir güvenlik sorunu hâline gelen radikal İslam boyutu da aktarılacaktır. Sonrasında tez konusu olan Kırgızistan'da ulus inşa süreci ve bu süreçte İslam'ın rolüne değinilerek, ülkede etkisini gösteren İslami hareketler ve bölgede faaliyet gösteren diğer İslami hareketler açıklanacaktır.

Çalışmanın son bölümünde ise, bu İslami hareketlerin din-devlet ilişkilerine etkisi ülkede uygulanan yasal, kurumsal ve sosyal-dini değişiklikler üzerinden açıklanacaktır. Bu bağlamda, yasal değişiklik olarak ülkede meydana gelen önemli

olaylar sonrasında uygulanan din kanunları, yasal düzenlemeler, devletin uygulamaya çalıştığı din konseptleri aktarılacaktır. Kurumsal değişiklik olarak, devletin dini alanı düzenlemek için kurduğu kurumlar ve bu kurumların etkisi ele alınacaktır. Son olarak sosyal-dini değişiklik olarak ülkede dini eğitim ve dini eğitimde yapılmaya çalışılan düzenlemeler ve camilerin Kırgız toplumundaki yerine değinilecektir. Tezin iddiası, Sovyet sonrası dönemde Kırgızistan'da İslami hareketlerin din-devlet ilişkilerini her anlamda etkileyerek toplumu dönüştürdüğüdür. Bu çerçevede ve ilgili başlıklar altında literatürdeki boşluk doldurulmaya çalışılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ORTA ASYA'DA BAĞIMSIZLIK ÖNCESİ DÖNEMDE İSLAM

1.1 İslam'ın Orta Asya'ya Yayılması

Orta Asya bölgesi denildiğinde coğrafi açıdan farklı konumlandırmalar yapılması mümkündür. Coğrafi olarak net bir bölge tanımlaması yoktur. Bölge Maveraünnehir'le sınırlandırılabiliceği gibi İstanbul'dan Çin'in Sincan bölgesine kadarki kısma kadar genişletilebilir (Ro'i, 2000: 29). Genel itibariyle ise günümüzde Kırgızistan, Özbekistan, Kazakistan, Tacikistan ve Türkmenistan'ı kapsayan coğrafya olarak isimlendirilebilir. İlk dönemlerinde Amuderya (Ceyhun) ve Siri Derya (Seyhun) arasındaki bölge olarak bilinmekte olan Orta Asya, bugün İslami açıdan önemli olan Maveraünnehir ile Fergana vadisini de kapsamaktadır. Aynı zamanda Semerkand, Buhara gibi şehirleri de içinde barındırması dolayısıyla da İslam kültürünün kilit noktası durumundadır. Bölge değişik dönemlerde, çeşitli hükümdarlıkların hakimiyeti altına girdiği için kültürel, ekonomik alanlarda farklılıklar olduğu gibi dini açıdan da farklılıkları bünyesinde bulundurmaktadır. Bu farklılıklar, bölgeyi diğer bölgelerden ayırmaktadır (Er, 2020: 15).

İslam dini bölgede yayılmadan önce çeşitli dini inanışlar mevcuttu. Theophylaktos, Türk inançlarını açıklarken onların suya, havaya, ateşe taptıklarından bahseder. Bazı inançlarda dağlar kutsallaştırılmış, koruyucu ilahlara inanılmıştır. Gök Tanrı dini, Totemcilik inancı, Şamanizm, Yahudilik, Hristiyanlık dibi dinler benimsenmiştir (Avcı, 2020: 518).

Bunların yanı sıra, Manicilik, Budizm, Zerdüştlük, Nesturi inancı gibi inanışlar bulunmaktaydı. Önce kentlere yayılan inanışlar, 9. ve 10. yüzyılda İslam'la birlikte Maveraünnehir kentlerinde yerini almıştır. Bölgede Arap- İslam ordularının yaptığı akımlar neticesinde İslam dini etkili olmaya başlamıştır. İslam, bu zamana kadar olan süreçte bölgede hep hâkim inançtı ve Orta Asya insanını kimlik olarak diğer bölge insanlarından ayırmaktaydı. Orta Asya'daki Müslümanlar çoğunluklu olarak Sünniliğin Hanefi koluna mensuplardır. Arap orduları ve Çin arasındaki 751 tarihli Talas savaşı bölgedeki din anlayışını belirlemiştir ve sonrasında İslam dini bölgeye yayılmıştır. İslamlaşmanın yayılma hızı farklı derecelerde olmuştur. Göçebeliğin yaygın olduğu Kırgız ve Kazak bölgesinde

İslamlaşma daha yavaş olmuştur. Bölgede İslam hem din hem de yaşam biçimi olarak kabul edilmesi dinin bölgede yayılması ve kalıcı olmasında etkili olmuştur. Burada Sufi tarikatların rolü büyüktür. Bu tarikatlar oldukça değişken sosyal yapılanmalardır. Katı bir disipline dayanırlar ve Fergana vadisinde oldukça etkili olmuşlardır. Yaşam biçimi olarak kabul edilmesi ise İslam dininin köklerinin oldukça sağlam olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda din mensuplarının kendilerini dine adamaları da dini duyguların taze kalmasına ve İslami hareketlerin artmasına neden olmuştur denilebilir. Orta Asya'da günümüze kadar uzanan Kübrevilik, Yesevilik, Kadirilik ve Nakşibendilik gibi güçlü tarikatların ortaya çıkması bunu kanıtlar niteliktedir. Bu tarikatlar Rus yönetimine karşı örgütleme gücüne sahip oldukları için Ruslar tarafından Panislamizm ya da Pantürkizm gibi tehdit algılamalarına maruz kalmışlardır (Yaman, 2012: 15-17).

Orta Asya coğrafyası, Hz. Ebubekir döneminden itibaren İslam ordularının hedefiydi. Hz. Ömer ve Hz. Osman zamanlarında, Horasan seferlerinde ve sonrasında gelişen fetih hareketleriyle bölgeye İslamiyet hâkim olmuştur (Yıldırım, 2012: 647). 652 yılında Arap-İslam ordularının yaptığı akımlarla din bölgede etkili olmaya başlamıştır. Hz. Ömer devrinden sonra Türkistan'ın güneyine doğru ilerleme başlamıştır. O dönemde Arap ordularının komutanı Kuteybe Bin Müslim'in Horasan iline vali olmasıyla ilerleme hızlanmıştır. Beykent, Buhara ve Semerkant gibi önemli ticaret şehirleri ele geçirilmiştir. Ancak Kuteybe Bin Müslim tutucu politikalarından dolayı İslam'ı yayamamıştır. Baskıcı ve zorlayıcı politikaları halkı olumsuz yönde etkilemiştir. Tüm bunların sonucunda ise kendi birlikleri tarafından katledilmiştir (Barthold, 1990: 201). Orta Asya topraklarının fethi Emevîler döneminde 7. yüzyılda gerçekleşmiştir. İslam, Orta Asya coğrafyasına 8. Yüzyıl ortalarında Sasaniler yıkıldıktan sonra, Hz. Ömer döneminde fetih hareketlerinden sonra gelmiştir (Pay, 2012: 1787). İslam dininin kitlelere yayılması 10. yüzyıldan itibaren süregelmiştir. Bu İslamiyet'e hazırlık diye adlandırılan dönemde birçok fetih, savaş ve mücadeleler yaşanmıştır ve sonrasında ise İslamiyet'in yeterince tanınmasıyla birlikte bölge halkı özgür iradesiyle dini benimsemiştir (Günay & Güngör, 2007: 291).

Emevîlerden sonra Abbasiler döneminde Arap-Türk birlikleri Talas Savaşını (751) Çinlilere karşı kazanmışlardır. Böylelikle Çin tehlikesi önlenmiş ve Orta Asya bölgesinde İslam egemenliği sağlanmıştır. Orta Asya'nın İslamlaşmasında Talas Savaşı'nın rolü çok büyüktür. 8. Yüzyıl sonunda

Kırgızistan'ın güney bölgesi, Tacikistan'ın birçok bölümü, Özbekistan gibi birçok Orta Asya bölgesi İslamiyet'in etkisi altına girmiştir. Bu da İslam'ın Orta Asya'da yayılıp hızlanmasına olanak sağlamıştır (Raşid, 2001: 21).

Sonrasında Abbasiler arasında meydana gelen mezhep ayrılıkları kargaşalara yol açmıştır ve Arapların 8. Yüzyıl sonlarında Orta Asya bölgesinden çekilmeye başlamalarıyla Samaniler bölgeye yerleşmişlerdir. Karahanlılar, 9. yüzyılda Samanilerin egemenliğine son vermiştir ve 10. yüzyılda Selçuklular ile Orta Asya'da Müslüman Türk hâkimiyeti süregelmiştir. Moğolların 13. yüzyılda Anadolu ve Orta Asya'yı işgal etmeleri ve sonrasında 1243 Kösedağ Savaşı'nda Moğolların zaferiyle Selçuklular yıkım sürecine girmiştir. İslam yine de Orta Asya'da varlığını sürdürebilmiştir. Timur Devleti'nin (1369-1507) Moğollar üzerinde hâkimiyet kurmasıyla İslam yükselen bir değer olmuş ve Sufi tarikatlar halk ve kağanlar tarafından benimsenmiştir. 15. yüzyılda Özbek Hanlığı Timur Devleti'ne son vermiştir ve böylelikle Orta Asya şehirleri Özbek hakimiyetine girmiştir (Akdoğan, 2014: 26).

Kitleler halinde Türklerin Müslüman olmaları özellikle 10. yüzyılda hızlanmıştır. Özellikle İtil (Volga) bölgesinde bulunan Bulgar Türkleri kendi aralarında Müslümanlığa çok ilgi duymuşlardır. Aynı zaman dilimlerinde önce Yağma, Karluk, Çiğil boyları ve sonra Oğuz boylarında İslamiyet yayılmıştır. Bu boylar sonradan ilk Müslüman Türk devleti olan Karahanlı Devleti'ni ve Selçuklu Devleti'ni kurmuşlardır. Devlet yöneticileri de Müslüman olmuşlardır ve devletin resmi dini olarak İslamiyet'i seçmişlerdir. Türklerin kitleler halinde Müslüman olmaları bundan sonra hızlanmaya başlamıştır (Mermer, 2009: 10).

İslamiyet'in bölgede canlanmasıyla birlikte Maveraünnehir bölgesi Türk İslam dünyasının kilit noktası haline gelmiştir. Buhara, Semerkant, Horasan şehirleri kültür medeniyetinin merkezleri kabul edilmiş ve buralarda İslam hızla yayılmaya başlamıştır. Ruslar bölgeyi işgal edene kadar, bölgede hâkim din İslam olmuştur ve İslam dini medeniyet ve kültürün gelişmesine büyük ölçüde katkı sağlamıştır. Eski gelenek ve göreneklerle süregelen İslam anlayışı bugün hala Orta Asya'da görülmektedir (Yaman, 2007: 78).

İslam ve Müslümanlık Orta Asya'da bir bakıma yerelleştirilmiştir. Mevcut gelenek ve görenekler İslamlaştırılmaya çalışılmıştır. Bu süreç toplumların kendilerini doğuştan Müslüman görmelerine yol açmıştır. Çünkü kutsal kabul edilen din adamları Müslüman sayılmış ve onların gelenek görenekleri toplum

tarafından benimsenmiştir. Bu insanlar öldükten sonra dahi mezarları türbe ya da kutsal tapınak haline gelmiştir. Böylelikle toplumlar nesilden nesile İslam'a bağlı hale gelmiştir (Khalid, 2011: 36).

Bölgede İslamiyet'in yayılmasında ticaretin büyük önemi olduğunu unutmamak gerekmektedir. İslamiyet bölgede ticari yolla da kitlelere yayılmıştır. İpek yolu Semerkant-Buhara üzerinden geçmekteydi. Kürk yolu da Orta Asya'daki kervanlar aracılığıyla Seyhun'un Kuzey bölgesi olan Kazak bozkırları ve Kırgız dağlarından günümüz Doğu Türkistan bölgesine kadar yayılmaktadır. Maveraünnehir bölgesinde medeniyet havzasının oluşması İpek yolundan kaynaklanmaktadır. Büyük buluşlar burada gerçekleştirilmiş, ilk medreseler buralarda açılmıştır. 7. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar İslam medeniyetin merkezi pozisyonu konumundaydı. Bu konum sayesinde birçok ulusu içerisinde barındıran esnek bir yapısı bulunmaktaydı. İslam kültürü Hint, Çin, Yunan gibi diğer medeniyet havzalarına da erişip nüfuzunu artırmıştır (Hassan, 2011: 63).

İslamiyet o dönemlerde toplumun yapısal kurallarını belirleyen ve toplum değerlerini halka aktaran bir dindi. İslam her zaman ulusal kimlik temelinde Orta Asya toplumları birleştiren ve bölge ülkelerinin diğer İslam ülkeleriyle de ilişkilerini kolaylaştırmaya yarayan bir öğe olmuştur. Orta Asya'da İslamiyet'in gelişinin ve bölgeye yayılışının ulusal kültür oluşumunu sağlaması gibi nedenlerinden dolayı İslam, Orta Asya toplumları açısından son derece önemlidir (Avcı, 2017: 62).

1.2 Çarlık Döneminde Orta Asya'da İslam

Rusya'nın en güçlü halefi Moskova Büyük Dükalığı (Moskova) idi. Moskova, Batı Rusya'daki etkisini 14. yüzyılda göstermeye başladı. Rus beyliklerinin birleşik ordusu 1380'de Moğol-Tatarları yendi. Daha sonra Büyük Dük, 1453'te Konstantinopolis'in düşmesinden sonra Moskova, Doğu Roma İmparatorluğu'nun mirasçılığı iddiasında bulundu. 1547'de, Rusları Üçüncü Roma İmparatorluğu olarak yansıtmak amacıyla Korkunç lakaplı İvan, Volga Nehri boyunca Kazan ve Astrahan olmak üzere Tatar Hanlıklarını ve Güney Batı Sibirya'daki Sibirya Hanlığını ilhak ederek zaten geniş olan Rus topraklarını neredeyse iki katına çıkardı. 16. yüzyılın sonunda, Rusya çok etnikli, kıtalararası bir devlete dönüştü (Russian Empire A Brief History).

Ruslar Batı Avrupalıların Çin ve Hindistan'a uzanan deniz yollarını bulmalarıyla ticaretin ve ticaret yollarının önemi azalmıştır. Bu gelişmeler Orta

Asya coğrafyasında duraklamaya yol açmıştır. İslam devletleri arasındaki mezhep çatışmalarının yarattığı bu zayıflamaları ve iç karışıklıkları fırsat bilen Rusya, Orta Asya coğrafyasında yayılma fırsatı bulmuştur (Byerdımurat, 2021: 56). Buna, bir bakıma Haçlı seferleri denilebilirdi. Müslümanlar bu dönemde Hristiyan olmaya zorlandı, vakıf mallarına el konuldu, mal sahibi olmaları yasaklandı, ikinci sınıf insan kategorisine indirgendiler (Ro'i, 2000: 59). Müslüman nüfusun artışını kendilerine tehdit olarak gören Ruslar, Müslüman çoğunluğu kontrolleri altında tutmak için bu gibi uygulamalara gitmişlerdir.

Rusya, Kazaklar çağı olan 17. yüzyıl boyunca toprak büyümesini sürdürdü. Bunlar, Yeni Dünya'nın korsanlarına ve öncülerine benzeyen askeri topluluklar halinde örgütlenmiş savaşçılardı. 1648'de Ukrayna köylüleri Kazaklara katıldı ve 1654'te Ukrayna lideri Ukrayna'yı Rus Çarı 1. Aleksandr’ın (1629-1676) koruması altına aldı. Doğu, Sibirya'nın büyük topraklarının Pasifik kıyılarına kadar hızla kolonizasyonunu gördü. Kazan'ın erken işgalinden sonra çok baskıcı ve acımasız bir Hıristiyanlaştırma politikası izlenmiştir. Nispeten rahat bir dönemden sonra, Büyük Peter ile baskı politikasına geri dönülmüştür. 1738-1755 yılları arasında Kazan'da 536 camiden 418'i kapatılmış ve Vakıf mallarına el konulmuştur. Ayrıca, İslam'dan Hıristiyanlığa geçenlerden vergi alınmamış ve askerlikten muaf tutulmuştur. İslam'a dönenler ölüm cezasına çarptırılmıştır. Bu politikanın bir sonucu olarak, Çarlığın İslam tebaası ile Rus halkı, yüzyıllar boyunca bir arada yaşamalarına rağmen asla bir araya gelmemişlerdir. Müslümanlar Ruslar için her zaman vahşi ve anlaşılmaz olmuşlardır. Onlara göre Müslümanlar, merhamete ihtiyaç duymayan tuhaf yaratıklar olmuşlardır. Müslümanlar için de Ruslar bir şey ifade etmemiştir (Bennigsen & Lemercier-Quelquejay, 1988: 43-50).

1762-1796 yılları arasında hüküm süren 2. Katerina (Büyük), Rus Aydınlanma Çağı'na başkanlık etti. Polonya-Litvanya Topluluğu üzerindeki Rus siyasi kontrolünü genişletti ve sonunda topraklarının çoğunu Rusya'ya dahil ederek Rus sınırını Batıya doğru Orta Avrupa'ya itti. Güneyde, Rusya'nın sınırları Kırım Hanlığı'nın yenilgisinden sonra Karadeniz'e kadar genişletildi. 19. yüzyılın başlarında Çar 1. Aleksandr (1801-1825) yönetiminde Rusya, Finlandiya'yı zayıflamış İsveç Krallığı'ndan, Besarabya'yı ise Osmanlılardan aldı. Aynı zamanda, Ruslar Alaska'yı sömürgeleştirdi ve hatta Kuzey Amerika'nın Batı Kıyısında, Kaliforniya'ya kadar güneyde yerleşimler kurdular. Rus İmparatorluğu, tüm Avrupa'yı fethetme arayışının sonunda Napolyon Bonapart'ın yenilgisinde etkili

oldu. Napolyon'un "Grande Armée"sinin neredeyse %95'i, 1812'deki soğuk Rus kışında telef oldu. Rus ordusu, Napolyon'u Rusya'dan sürdü ve onu Avrupa'ya geri itti ve sonunda Paris'e girdi (Russian Empire A Brief History).

Müslümanlar için bağımsızlığa dek sürecek Rus hakimiyeti dönemi başlamış oldu. Ruslar zamanla genişleme politikalarını sürdürdüler. 1865 yılında Taşkent'i almalarından sonra 1873'te Buhara Emirliği'ni, 1874'te Hive Hanlığını ele geçirmişlerdir. Sonrasında, 1875 yılında Fergana vadisini ve ardından 1876 yılında ise Hokand Hanlığını ortadan kaldırmışlardır. Türkmenistan işgallerini 1884 yılında tamamlayarak 1900'lü yıllarda Pamir yaylasına doğru genişlemişlerdir (Bennigsen & Lemercier-Quelquejay, 1988: 52).

Orta Asya, Rusya için önemli bir bölgeydi çünkü verimli topraklara sahipti. Rusya, ticari, yönetim, askeri alanlarında bölgede hakimiyetini sürdürdü. İnşa edilen demir yollarıyla bölge, Rusya'ya bağımlı hale geldi (Yaman, 2012: 19-20). Elbette ki Rus etkisi Çarlık döneminden bu zamana kadar, Orta Asya coğrafyasında kendisini belli etmiştir. Rus işgalinin bölgenin sosyal, ekonomik ve siyasi yapısını kökten değiştirdiği söylenebilir.

Ruslar kendi amaçları doğrultusunda siyasi ve ekonomik çıkarlarını düşünerek hareket ettiler, bunun sonucunda bölge ekonomisi olumsuz yönde etkilendi. Orta Asya ekonomik buhranın içine girdi. Bölgede, Kazaklar, Kırgızlar Ruslara karşı ayaklanmalar çıkardılar ancak bu ayaklanmalar acımasızca bastırıldı. Kazak, Kırgız göçebeleri öldürüldü, kalanlar ise göç ettiler. Bölgedeki direnişler, günümüzdeki bağımsız Orta Asya cumhuriyetlerinin geleceğini biçimlendirmekte önemli bir rol oynamıştır (Raşid, 1996: 31).

Müslümanlarla yıllar boyunca bir arada olan Çarlık rejimi Orta Asya'da ilerledikçe İslam'ın halkla ilişkisini de görmüş oldu. Halkın İslam'a bağlılığı ve İslam'ın yayılması Ruslar için dezavantajdı ve dini kendi lehlerine çevirmek için dini kullanma uygulamalarına gitmişlerdir. Örneğin, merkezden İslam dinini yönetmek için 1788'de Çariçe 2. Katerina Kazak bölgesine yönelik, Kazakların Orınbor (Orenburg) bölge müftülüğünü kurmuştur. Kazan şehri dini kitapların basılması ve din adamları yetiştirilmesi için merkez görevi görmüştür. Cami sayıları artmıştır, Müslümanlığın ilkelerine uymayanların cezalandırılması için kurallar getirilmiştir. Bunlar İslam dinine duyulan saygı ve sevgiden dolayı yapılmamıştır. Uygulanan bu politikalarla Rus hakimiyetinin bölgede daha da güçlenmesi amaçlanmıştır. Bunlara ek olarak Orta Asya farklı politikalarla Ruslaştırılmaya

çalışılmıştır (Yaman, 2012: 19-20). Bölgede kabilelerin zayıflamaları, dini liderlerin, Sufi şeyhlerin prestij kazanmalarını sağlamıştır (Manz, 1987: 273). Dini liderler halk arasında daha önemli pozisyonlarda görülmeye başlamışlardır.

Orta Asya'da İslamiyet'in yayılmasında Rus hakimiyetinden önceki dönemlere dayanan Sufi tarikatların önemi göz ardı edilemez. Geçmişten günümüze, Kübrevilik, Yesevilik, Kadirilik, Nakşibendilik olmak üzere dört önemli tarikat bulunmaktadır. Bu tarikatlar Rus gücüne karşı direnişlerde çok büyük rol oynamışlardır.

Çarlık rejiminin Müslümanları elinde tutmasında, onlara güvenmeyip onları hiçbir göreve getirmemelerinde Osmanlı faktörü de vardı. Osmanlı Orta Asya'ya yönelik faaliyetlerde bulunuyordu. Bu dönemde Osmanlı ve Orta Asya Müslümanları arasında yer yer bağlantı kurulmuştur. Müslümanlara Ortodoks Hristiyanlığı benimsetilmeye çalışılmıştır, bu çerçevede politikalar yürütülmüştür ancak Hristiyanlığa geçenler azdır. Bu politikalara karşı Müslümanlar da çözüm arayışına girmişlerdir ve Ceditçiler ve Kadimciler şeklinde iki farklı akım ortaya çıkmıştır ancak bu akımlar pek varlık gösterememişlerdir, birlikten uzak görünümde olmuşlardır. Yine de halk üzerindeki nüfuzun varlığında önemli rol oynamışlardır (Yaman, 2012: 24).

İmparatorluk hükümeti, özel eğitim politikaları uygularken, Müslümanların yönetime sadakatini sağlayarak ayaklanmaları önlemeye yönelik stratejiler izlemiştir. Nikolai İvanoviç İlminskiy liderliğindeki "İlminskiy Sistemi" adlı bir proje gerçekleştirilmiştir. Bu, farklı Türk topluluklarına net bir ulusal kimlik kazandırmayı amaçlayan bir programdır. Bu program, Sovyet hükümeti tarafından çeşitli şekillerde Bolşevik Devrimi'nden sonra da devam ettirilmeye çalışılmıştır (Yaman, 2007: 80). Orta Asya'da konuşulan birçok dil ve birçok farklı kültür bu sistemle eritilmeye çalışılmıştır. Rus milliyetçilerinin gerçekleştirmek istedikleri şey ulus inşasıdır. Etnik olarak Rus olmayanların Ruslaştırılmasına yönelik politikalar izlenmiştir. Orta Asya'da Arap alfabesinin bırakılarak Kiril alfabesinin kullanılması amaçlanmıştır.

Çarlık döneminde temelde, Çarlık Rusya'sı ile Orta Asya ve Müslümanlar arasında tartışılan iki sorun şuydu: Müslümanların hepsi adli ve hatta siyasi bir konumu olan cemaatin üyeleri olarak görüldükleri dinsel ve cemaatçi bir politika mı belirlemek gerekmektedir, yoksa İslam'ı göz ardı ederek Müslüman grupların ulusal ve etnik özelliğine mi itibar etmek gerekmektedir? (Ro'i, 2000: 65). Bu

dönemde İslam'a hep uzak durulmuş ve kontrol altında tutulması gerektiği düşünülmüştür. Bu bağlamda uygulanan yöntemler Stalin'in Milliyetler Politikasının başlangıç noktasıdır.

Sovyet Rusya'nın kuruluşundan önceki dönemde hükümetler, halkların milliyetçi duygularını yok etmek ve onları Ruslaştırmak için planlı çabalar göstererek, edebiyatta milli ruhu yansıtan eserleri yasaklamış, kolhoz edebiyatı ve proletarya edebiyatı oluşturulması ve Rusçadan tercümelerin yayınlanmasını amaçlamışlardır (Kara, 2021: 64).

Orta Asya'da Sovyet öncesi Kırgızistan'ından, Kırgızistan'da İslamiyetin durumundan ve uygulanan politikalardan da bahsetmek gereklidir. Bilindiği gibi Kırgızistan, tarihiyle çok eskilere dayanan bir Türk topluluğudur. Kültürü, dili, dini itibariyle Türk topluluklarının özelliklerini taşıyan Kırgızistan, Sovyet yönetimi altında olduğu süre boyunca uygulanan politikalardan etkilenmiştir. Bağımsızlık döneminde dahi, din-devlet ilişkileri, devlet siyaseti Sovyetlerden kalma yapılanma ile sürdürülmüştür (Kozukulov, 2017: 85). Bu yüzden de öncelikle diğer Orta Asya ülkelerinde olduğu gibi, Kırgızistan'ın da Sovyet öncesi dönemi büyük önem arz etmektedir.

Kırgızlar, Satuk Buğra Han'ın Karahanlı hükümdarı olmasıyla Müslüman olmuşlardır. Türklerin İslami inanç değerleri ile İslamiyet öncesi inançları büyük ölçüde örtüştüğü için tüm Orta Asya'da olduğu gibi Kırgızistan'da da İslamiyet hızlı bir şekilde kabul edilmiştir. Kırgız Türklerinin Araplarla doğrudan temas kurmaları da İslamiyet'in kabul edilip yayılmasında etkili olmuştur. Kırgızistan'ın kuzeyde kalan kırsal kesimlerinde ve Tanrı Dağları kısmında Müslümanlığın ulaşıp yayılması zaman almıştır. Bir süre bölgeye kültür ve dini bilgi bölgeye tam anlamıyla yerleşmemiştir. O zamanlarda diğer Orta Asya ülkelerine göre geç gelen İslamiyet bugün hala bölgede kendini hissettirmektedir. Kırgızistan'a kültür ve dini inancın güney bölgesine göre daha geç gelmesinde bu bölgenin Semerkant, Buhara, Taşkent gibi dinin doğuşu ve yayılmasında önemli merkezlere uzak olmasının da büyük etkisi vardır (Cebeci, 2016: 104-105). Aynı zamanda Kırgızların nüfusunun az olması, organize olamamaları gibi nedenlerden dolayı Rus çoğunluğa ayak uydurmak zorunda kalmışlardır. Zaman zaman çıkardıkları isyan ve ayaklanmalarla Rus hakimiyetine direnç gösterseler de Rus varlığını kabul etmek durumunda kalmışlardır.

Kırgızların İslamiyet'i geç kabul etmelerinin ve dindarlık düzeylerinin diğer Orta Asya ülkelerine göre düşük olmasının nedenleri Seyfettin Erşahin'e göre şunlardır:

1. Kırgızların İslam kültür bölgelerinden uzak kalması: Yaşadıkları dönemde Kalmuklar ve Moğollar gibi putperest topluluklarla yaşamaları İslam'dan, Müslüman devlet ve topluluklardan uzak kalmalarına yol açmıştır,
2. Din eğitimi düzeyinin yetersiz kalması: Göçebe Kırgızlar arasında din eğitimi verecek mektep, medrese gibi kurumlar kurulamadığından dolayı Kırgızlar yeterli dini eğitim göremedi. Kuzey Kırgızlarının çoğunun okuma yazma oranı az olduğundan yazılı kaynaklardan da yararlanamıyorlardı,
3. Sosyal ve ekonomik şartlar: Kırgızların ek hayatının tarım ve hayvancılığa dayanması, göçebe, ata erkil ve kabileci bir topluluk olmaları İslam'ı tam anlamıyla kabul edememelerine yol açmıştır. İslam şehirleşmeyi teşvik eden bir dindir ve Kırgızların İslamlaşması da göçebe topluluklardan Türkistan'a inip yerleştikçe mümkün olmuştur,
4. Kırgızların sahip olduğu muhafazakâr karakter: Çoğu Türk boyu Müslüman olmalarıyla birlikte eski dini inanç ve adetlerini bırakmıştır. Kırgızlar İslam'ı kabul ederken eski Türk adetlerini devam ettirmiştir (Erşahin, 1999: 433).

Aynı zamanda İslamlaşmayı sağlayan haraç, cizye gibi yaptırımlar Kırgızlar için tam anlamıyla uygulanamamıştır. Kırgızların İslamlaşmasını sağlayan asıl şey mutasavvıflar aracılığıyla yürütülen tebliğ faaliyetleri olmuştur. Bunun yanı sıra Kırgızlar, İslamiyet'i kabul ederken uygarlık yörüngesinin dışında kalmamak istemiştir. Müslüman Türk dünyasından ayrı kalmak istememişlerdir. İpek yolu aracılığıyla Müslümanlarla geliştirdikleri ekonomik ilişkiler de İslamlaşmalarında etkili olmuştur. Güneye inmeleriyle Müslümanlarla ekonomik bağlarını güçlendirmişlerdir ve Müslümanları tanıyarak İslamiyet'e girmişlerdir. Böylelikle Kırgız kültürü ve sosyal hayatı İslam ile bütünleşmiş durumdadır. Bağımsızlık sonrasında dini hayatlarındaki yetersizliği dini konularda uygulanan adımlarla gidermeye çalışmışlardır (Erşahin, 1999: 434-435).

Kırgızistan'da İslam'ın tarihi süreci 3 döneme ayrılacak olursa; ilk dönem Orta Çağ'dan SSCB'nin kuruluşuna kadarki dönem, ikinci dönem Sosyalizm dönemi, Üçüncü dönem ise Bağımsızlık dönemi olarak adlandırılabilir (Kozukulov, 2020: 177).

İslam'ın Orta Asya'ya girmesinde, günümüzde Kırgızistan sınırları içinde olan Talas Şehrinde meydana gelen 751 tarihli Talas savaşı etkili olmuştur. 7.-8. Yüzyıllarda Güney Kırgızistan'a Müslüman Türk Devleti kurulmuştur. Yani Kırgızların İslam'la ilişkileri Orta Çağ'dan itibaren mevcuttur. Kırgızların neredeyse hepsi İslam'ı kabul etmişlerdir ancak her Kırgız boyunda İslam aynı ölçüde yayılmamıştır. Örnek olarak, Güney Kırgız boylarına komşu olan ve İslami bilgi açısından daha ileride olan Tacikler ve Özbekler İslam'dan daha çok etkilenmişlerdir ve İslamiyet buralarda daha hızlı yayılmıştır. Kırgızistan'da ise İslam dininin yayılıp yerleşmesi uzun zaman almıştır. Birçok zorlukla karşılaşılan süreç, birkaç yüzyıl sürmüştür. İslamiyet'i kabulde Sufi şeyhlerin çabaları ise göz ardı edilemez (Kozukulov, 2020: 180-183).

Bunun yanı sıra, Kırgızistan'da İslamiyet'in yayılmasında, din yapısının oturmasında, son iki yüzyıl süresince Rusların baskıcı politikalarına karşı kendi kimliklerini koruyabilmelerinde, bağımsızlık mücadelelerinde tasavvufi hareketlerin etkisi büyüktür. Türkistan'da Rus Valiliği yapmış N.S. Likoşin'in tasavvuf değerlendirme raporunda yerli halk üzerinde işanların (şeyhlerin) etkisinin büyük olduğu, bu yüzden de işanlarla ilgili bilgileri öğrenmelerinin vazifeleri olduğu, tasavvufun öğretilerinin göçebe Kırgız halkının Müslüman olmalarında temel metot olduğu ve bu hareketin onları siyasi açılardan da Kırgız halkıyla bir araya getirip, güçlenmelerini sağladığı yer almaktadır (Göktaş, 2013: 161). Kırgızistan'da Sufilik, Yesevilik, Kadirilik ve Nakşibendilik etkili olan tasavvufi gruplardandır ve rapordan da anlaşıldığı gibi tasavvufun Kırgız halkındaki etkisi büyüktür.

Çarlık dönemi ve sonrasında Sovyetler Birliği döneminde gerek tarikatlara gerekse tasavvufi gruplara yapılan baskılar nedeniyle tasavvufi hareketler bölgede tam anlamıyla etkin olamamışlardır. Bölgede politikalar gereği dinin yasaklanması, dini alanların kapatılması, dini yaşantının kısıtlanması gibi uygulamalardan bölge halkı kadar tasavvufi akımlar da etkilenmiştir. Yine de Sufi liderler geniş halk kitlelerine bir şekilde ulaşıp, bu gelenek ve görenekleri yaymışlardır (Göktaş, 2013:

164). Etkileri az gibi görünse de o dönemde toplumdaki birliği, bütünlüğü sağlamaları açısından önemli katkılarda bulundukları gözlemlenmektedir.

Kırgızistan'da Ehli Sünnet ve'l-Cemaat anlayışı dahilinde bir İslam anlayışı kabul görmüştür. Fıkhi mezhep olarak Hanefilik, itikadi mezhep olarak ise Maturidilik kabul görmüştür (Kozukulov, 2020: 183).

19. yüzyıldan itibaren Çarlık Rusya'sı boyunduruğuna giren Kırgızistan, 1917 Ekim Devriminden sonra ise Sovyet rejimi altına girmiştir. 1936 yılında ise SSCB'ye bağlı ülkelerden biri haline getirilerek, Kırgız halkı 2. Dünya Savaşı'na kadar zorla kolhozlarda ve devlet çiftliklerinde çalıştırılmışlardır (Akarslan, 2020: 98). Kırgızistan'da siyasal ve sosyal alanlarda önemli değişiklikler gerçekleştirilmiştir. Ülkede aydın sınıfı temsil eden entelektüeller katledilmiştir. 2. Dünya Savaşı ile Sovyetler Birliği dine yönelik uygulamalarda değişiklik yapmıştır. Dini uygulamalara gelen kısmi serbestlik sonrası 1950-1960'lı yıllarda Komünist partinin dine müdahalesi sertleşerek artmıştır. İş yerlerinde ve okullarda yürütülen çalışmalar, ateizmle ilgili yayınlar artmıştır. Kırgızistan'da o dönemde ateizmle ilgili iki binden fazla kitap yayınlanmıştır (Beşirli & Aksürmeli ve Ünal, 2020: 4).

1.3 SSCB Döneminde Orta Asya'da İslam

1914'te Rus İmparatorluğu, Avusturya İmparatorluğu'nun müttefiki Sırbistan'a savaş ilanı nedeniyle 1. Dünya Savaşı'na girdi. Rus ordusu birçok askeri başarı elde etti, ancak halkın monarşiye olan mevcut güvensizliği, savaşın artan maliyetleri, yüksek kayıp oranı, ihanet ve yolsuzluk söylentileri ile yükseldi. Monarşi ve Rus soyluları, Rus işçi sınıflarının ve köylülerin ihtiyaçlarına çok az ilgi gösterdiler ve kaygısızlıkları için korkunç bir bedel ödemek üzereydiler. 1917 Ekim Devrimi, Çar 2. Nicholas'ı tahttan indirmeye zorladı ve Rus İmparatorluğu sona erdi. O ve tüm ailesi hapse atıldı ve daha sonra Rus iç savaşında idam edildi. Monarşinin yerini, iktidarı "Sovyetler" olarak adlandırılan demokratik olarak seçilmiş işçi ve köylü konseyleri aracılığıyla kullanan bir geçici hükümet aldı. Geçici hükümet iktidarı ülkedeki krizleri çözmek yerine daha da ağırlaştırdı. Bolşevik lider Vladimir Lenin öncülüğündeki 1917 Ekim Devrimi, geçici Hükümeti devirerek dünyanın ilk "sosyalist devletini" yarattı (Russian Empire A Brief History).

1917 Ekim Devriminden sonra Bolşeviklerin imparatorluk hükümetini kaldırması Orta Asya'da yeni bir süreci başlatmıştır. Geçmişten günümüze bu süreç ve Orta Asya'nın mevcut yapısını en çok etkileyen dönemdir. Bu bölgenin

oluşumunda 1917-1939 döneminde Sovyetler Birliği ile Orta Asya arasındaki ilişkiler ve SSCB yönetiminin uyguladığı politikalar etkili olmuştur. Çünkü siyasi, dini politikalar, bölge yönetimi, yöntemler, öğretiler bu dönemde kararlaştırılmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasına kadarki süreçte uygulanan politikalar bu dönemde inşa edilmiştir (Tecer, 2013: 49). Çarlık sonrası daha katı ve sınırlı olan Bolşevik rejimleri Orta Asya'da İslam'ın yerini yeniden tanımlamıştır. Orta Asya'da İslam'ı anlamak isteniyorsa bu dönem mutlaka incelenmelidir.

Sovyetler Birliği parçalanana kadar, Orta Asya nüfusuna baskıcı ve din karşıtı politikalar uygulamıştır. Birçok federe cumhuriyet, özerk bölge, özerk cumhuriyetten oluşan Sovyetler Birliği, Müslüman topluluklardan yararlanmak için dini, iç ve dış politik yararları için kullanmışlardır. İslam ve Türklük meseleleri Sovyetler için önem taşımaktaydı. Çünkü SSCB nüfusunun hatırı sayılır bir bölümünü İslam dinine inanan Azeriler, Özbekler, Kazaklar, Kırgızlar oluşturmaktaydı (Yaman, 2012: 26). Sovyetler Birliği devletin birlik ve bütünlüğünü sürdürebilmek için, iç ve dış karışıkları önlemek için ve en temelinde bir bütün yapı oluşturabilmek için İslam dinine ve bu halklara karşı ihtiyatlı politikalar izlemiştir.

1.3.1 Lenin Dönemi

Bolşeviklerin din politikası Marx, Engels ve Lenin'in düşüncelerine dayanmaktadır. Bu düşünceye göre din mühim bir sorundur. Din, onlara göre insanı yabancılaştıran bir değerdir ve bu yüzden insanlığın kurtuluşu için dinin ortadan kalkması gerekmektedir (Barbier, 1999: 321).

Lenin'e göre din özel bir mesele olarak ele alınmalıdır. Sosyalistler genelde din ile ilgili görüşlerini bu terimlerle ifade eder. Ancak herhangi bir yanlış anlaşılmayı önlemek için bu kelimelerin anlamı açık bir şekilde açıklanmalıdır. Lenin, devlet bakış açısıyla ele alındığı müddetçe dinin kişisel bir problem olarak kalmasını istemiştir. Ancak, dini partinin kişisel bir meselesi olarak ele alamayacağını dile getirmiştir. Lenin'e göre; dinin devletle ilişkisi olmamalı, dini kuruluşların hükümetle bağı olmamalıdır. Herkes dilediği dine girip girmemekte, yani genel bir kural olarak tüm sosyalistler gibi ateist olup olmakta bütünüyle özgür olmalıdır. Vatandaşlar arasında dini inançlarına göre ayrımcılık yapılması kesinlikle kabul edilemez. Resmî belgelerde vatandaşların dininden bahsedilmesine de son verilmelidir. Kiliselere ve dini kurumlara herhangi bir devlet yardımı veya sübvansiyonu yapılmamalıdır. Sosyalist proletaryanın; modern devletten ve

modern kiliseden istediği şey, kilise ile devlet arasında tam bir ayrımdır (Lenin, 2017: 12).

Lenin'in dinle nasıl mücadele edilmesi gerektiği konusu hakkında da görüşleri bulunmaktadır. Dinle mücadele konusunda, dine karşı savaşılması gerektiğini, bunun için de topluluklar arasında din ve imanın kaynağı materyalist bir yöntemle açıklanmalıdır. Dine karşı yürütülen savaş soyut ideolojiyle sınırlandırılamaz, bu sınırlandırmaya indirgememek gerekir. Dine karşı savaş, dinin toplumsal köklerini yok etmeyi öngören sınıf hareketinin yaptığı somut eylemler ile yürütülmelidir (Lenin, 2017: 31). Lenin'in bu görüşleri, SSCB devletinin temelinin özünde din karşıtı politikalarla oluşturulduğunu göstermektedir. Dinle hep mücadele içinde olunması gerektiği Sovyet halkına dayatılmıştır.

Lenin teoride dinle savaşılması gerektiğini savunuyordu ancak uygulamada İslam'a saldırmadı. İslam aracılığıyla Müslümanlardan yararlanma politikasını uyguladı. 16 Ocak 1918 tarihinde Halkın Komiserleri Konseyinin, dini idarelerin tüm yetkilerinin kaldırılması ile ilgili özel kararname aracılığıyla askeriyede din hizmeti sağlayan tüm birimler kaldırıldı, askeri yönetimdeki tüm din görevlileri görevden alındı, askeri kilisenin tüm mal varlığına el konuldu. Ayrıca, 20 Ocak 1918 tarihinde çıkarılan kararname ile din görevlileri, dini ibadet ve dini merasimler, kiliselerin bakımı için sağlanan hizmetlerin artık sağlanmayacağı açıklandı (Pospielovsky, 1987: 134).

Bahsedilen kararnamede özetle şunlar yer almaktadır:

1. Din dersi verilmesi bütün devlet okullarında yasaklanmıştır,
2. 1 Nisan 1918 tarihi itibariyle din dersi verenlerin ödeme alması yasaklanmıştır,
3. Din dersi görülmesini isteyen haneler, din görevlileriyle anlaşarak ödemeyi kendileri yapacaklardır,
4. İbadet yerlerinden farklı okul ya da din eğitim yerleri yerel teşkilatlarla anlaşmalı olarak açılabilecektir (Yaman, 2012: 27).

23 Ocak 1918 tarihli "Kiliseyi Devletten ve Okulu Kiliseden Ayırma Hakkında" isimli bir diğer kararname Sovyetlerin dağılmasına değin, temel hukuki belge olarak kalmıştır. Bu belgede özetle şunlar yer almaktadır:

1. Din, devletten ayrılmıştır,
2. Vicdan özgürlüğünü kısıtlayan ve vatandaşların herhangi bir din mensubu olmalarına üstünlük sağlayan bir kanun veya kararname çıkarmak yasaktır,

3. Vatandaşlar istedikleri dine inanmak ya da inanmamakta özgürdür. Bir dine inanma ya da inanmamaları sebebiyle haklarından mahrum edilemezler, Ayrıca, vatandaşların bir dine mensup olup olmadıklarını gösteren ifadeler resmî belgelerden kaldırılacaktır,
4. Resmî kurumların, devlet işlerinin işleri dini merasimler ve dini örf ve adetlerle yapılmayacaktır,
5. Dini örf ve adetler Sovyet vatandaşlarının hakkına müdahale etmemek, toplum düzenini bozmamak şartlarıyla serbestçe yapılabilir. Bunlar yerine getirilirken, mahalli amirler toplum düzeni ve güvenliği için tedbir alma hakkına sahiplerdir,
6. Sadece halk mahkemesinin kararı ile vatandaşlık görevi başkası ile değiştirilebilir. Onun haricinde hiç kimse dini inancı öne sürülerek vatandaşlık görevini yapmaktan kaçınamaz,
7. Dini yemin, zorunlu durumlar dışında kaldırılmıştır,
8. Vatandaşlar ancak özel yolla din dersi verebilir ya da alabilir,
9. Bütün devlet ve cemaat okullarında, özel okullarda din dersi verilmesi yasaklanmıştır. Okul, kiliseden ayrılmıştır,
10. Özel ve dini cemaatler ve cemiyetler herhangi bir yönetimden para alamazlar ve genel kurallara uymak zorundadırlar,
11. Cemaatler ve cemiyetler, üyelerini aidat ve para vermeye zorlayamazlar.
12. Cemaatler ve cemiyetler mülk edinemezler. Mülk edinmeleri durumunda hukuki haklarından yararlanamazlar,
13. Rusya'da dini cemaat ve cemiyetler kamulaştırıldığı için ibadet amaçlı eşyalar, binalar bu cemaat ve cemiyetlere yararlanmaları için ücretsiz temin edilir (Pospielovsky, 1987: 134).

SSCB yönetiminin dinle ilgili bu düzenlemeleri görüldüğü gibi birçok kısıtlama getirmiştir. Din kamusal alandan uzaklaştırılmış, dinin temelini zayıflatmaya yönelik uygulamalara gidilmiştir. Devletlerde din eğitim ve öğretimi yasaklanmıştır. Müslümanlara dini özgürlük vaat eden bu kararname özgürlükten çok dine engel yönündedir. Dini kurumların kamulaştırılması, ibadet yerlerinin açılması için özel izin gerektiren düzenlemeler dini kontrol etmeye yönelik düzenlemelerdir.

Bolşeviklerin, Orta Asya'daki dini kurumları, okulları, kadılıkları kapatma kararı olumsuz sonuçlar vermeye başlamıştır. Çünkü bu baskınlar ve zorla

kapatmalar insanları tepki ve isyana teşvik etmiştir. Bunun sonucunda 1919'da başlayan Basmacı İsyanı[1] ortaya çıkmıştır. Basmacı İsyanı, diğer adıyla Basmacı Hareketi her kesimden destekçiyi bir araya getiren bir ayaklanmadır. Bu hareket, Bolşeviklerin ilhakına ve saldırılarına karşı başlamış ve sonrasında Bolşeviklerin dayattığı reformlara karşı devam etmiş bir harekettir. Çeşitli kişiler bu silahlı grubu yönetmiştir. Bunların arasında din adamları, geleneksel şefler, eski Ceditçiler, işanlar ve mollalar da bulunmuştur. Sovyet rejimi bu hareketi ortadan kaldırmak için bazı uygulamalara girişmiştir ancak bu girişimler isyanın daha da artıp yayılmasına neden olmuştur. Bu nedenle Sovyetler uygulamalarını yumuşatmak durumunda kalmıştır. Basmacı isyanında amaç mevcut düzeni korumak olmuştur ve bunu İslam toplumu için hareket adı altında yapmışlardır ancak başarıya ulaşamamışlardır. Basmacı hareketi Orta Asya'da çeşitli bölgelerde eşgüdümsüz ve merkezden uzak yönetilmiştir. Tam anlamıyla İslam ordusu olunamamış ve parçacıklı yapıda kalmışlardır. Bu da etkinliklerinin başarısız olmasına, hedeflerine ulaşamamalarına neden olmuştur ve Basmacılar Sovyet rejimi karşısında başarısız olmuştur (Ro'i, 2000: 82).

1.3.2 Stalin Dönemi

Stalin'in yönetime geçmesiyle Sovyet topraklarında hakimiyet sağlanmıştır. Sosyalizmin kurulması için mücadele başlatmak isteyen Stalin devrimde yeni bir kademeye geçmiştir (Khalid, 2011: 90). Burada Stalin'in amacı gerçekleştirilecek devrimle mevcut toplumu, düzeni, kültürü tepeden tırnağa değiştirmektir. Bu değişim gerçekleşirken din düzende yer almayacaktır çünkü din değişimin önündeki en büyük engeldir.

Stalin döneminde din karşıtı beş senelik program faaliyete geçirilmiştir. Bu programın amacı Sosyalizmin amaçlarına uygun bir şekilde, Sovyet insanı tarafından başarılı bir şekilde uygulanmasıydı (Haghayeghı, 1995: 23). Bütün bunlar aslında Sovyet yönetiminin dine yönelik niyetlerini ortaya koymakta, daha sonra vurgulanacak esas politikalar içinde bir geçiş aşaması özelliği göstermekteydi. Çünkü rejim henüz bütün Sovyet coğrafyasında tam olarak kabul görmemişti. Rejimi Müslüman halka benimsetmesi elbette ki kolay olmayacaktı ancak dini tek seferde bu coğrafyadan silip atamazdı bu nedenle zaman zaman ılımlı

[1] 1919 yılında, Fergana Vadisi'nde Sovyet rejimine karşı "Basmacı İsyanı" ortaya çıkmıştır. 1920 yılında etkisi azalmış, 1921 yılında yeniden şiddetle devam etmiştir (Bennigsen & Quelquejay, 1981: 102).

politikalar izlemeye giden Sovyetler yönetimi adım adım dini yok etme amacıyla ilerlemiştir.

1920'lerin başlarında Bolşevikler yerel nüfusun güvenini kazanmak için tavizler vermiştir. Şeriat mahkemelerinin kurulmasına izin verilmiştir. İslami hukukun varlığı kabul edilmiştir. Şeriat mahkemelerinin görevi toplumda ilerleme, kültür ve insanlık kavramlarını yaymaktır. Amaç, hükümet ve halk arasında bağlantı kurup İslam'ı yanlış yorumlamaların önüne geçmektir. Sovyet iktidarı geçici olarak bu hedeflere olanak tanımıştır (Khalid, 2011: 74-80).

Bolşevikler Müslümanlarla uyum içinde olmak istemiyorlardı çünkü bu onlar için taviz demektir. Sonrasında yerelleştirme politikası başlatmışlardır. Halkı yerelleştirmek için birtakım politikalar izlenmiştir. Etnik kökenlere özerklik vermişlerdir. Etnik çatışmalar homojen milli cumhuriyetlerle azalacaktır. Bu da Sovyet gücünü artıracaktır. Dinle mücadele konusunda fikir ayrılıkları yaşanmıştır. Kimine göre sadece baskıyla din yok olmazdı, sosyalizm geldiğinde kendiliğinden ortadan kalkacaktır. Din karşıtı birçok propaganda yapılmıştır. İslamiyet'in birçok görüşü bilimsel testlere tabi tutulmuştur ve görüşleri çürütmek için konuşmalar yapılmıştır. Militan Dinsizler Birliği kurulmuştur, Tanrısız dergisi çıkarılmıştır. Onlara göre din akla aykırıydı bilimle uyuşmuyordu ve dinle bilim birlikte yürütülemezdi. Din zararlıydı, sömürenlerin sömürülenleri kullandığı bir araçtır. İnsanlar doğada açıklayamadıkları olayları doğaüstü olaylarla açıklamaya çalışıyorlardı çünkü bilimden anlamıyorlardı. Sonrasında, Ateizm kampanyaları ve Militan Dinsizler Birliği kapatılsa da İslam eski konumunu yitirmiştir (Khalid, 2011: 80-84).

Dinin eski konumunu yitirmesinde Sovyetler 'in 1930 ve 1960lı yıllarda yürüttüğü iki büyük din karşıtı politika büyük önem taşımaktadır. İlk din karşıtı politika dini işlevsizleştirmek için dini kurumların kapatılması, din derslerinin yasaklanması ve benzeri yöntemlerle dinin işlevini yok etmek ve oluşacak boşluğu "Bilimsel Ateizm" ile gidermek, Sovyet insanına benimsetmek ve Sovyetlerde yayılmasını sağlamaktır. Bu doğrultuda, 1923 yılında, 20. Parti Kongresinde din karşıtı kararlar alınmıştır. Din karşıtı yayınevleri kurulmuştur, din karşıtı dergiler ve gazeteler yayınlanmıştır. Binlerce cami ve medrese kapatılmıştır. Din karşıtı müzeler açılmıştır. Din adamları sürgün edilmiş ya da tasfiye edilmiştir. Müslümanların Orta Asya dışına seyahatleri yasaklanmıştır. Amaç dış dünyayla bağlarının kesilmesidir. Yine Bilimsel Ateizm doğrultusunda kitaplar

yayınlanmıştır, ders kitapları çıkarılmıştır. Geleneksel Müslüman bayramları Sovyet bayramlarıyla değiştirilmiştir (Yaman, 2007: 82).

Dine karşı yasaların çıkmasına neden olan düşünce, yani dinin insanlar tarafından toplanılarak belli kuruluşlar aracılığıyla gerçekleştirilen bir girişim olduğu fikri Hristiyanlıktan geliyordu. Ama Sovyetler bu fikri şimdi bütün dinler üzerinde uygulamaya başlamıştı. Bu yasalar Sovyetlerin dinle ve dini gruplarla ilişkilerini Sovyetlerin yıkılışına, Orta Asya devletlerinin bağımsızlıklarını ilan edişine kadar belirleyici olmuştur. Farklı bölgelerin geçmişleriyle olan bağlarının koparılması ve rejim karşıtı olası direnişlerin önlenmesi için yeni eğitim ve alfabe düzenlemelerine gidilmiştir. İlk olarak 1928'de Sovyet Müslümanlarının kullandığı Arap alfabesi, Latin alfabesi ile değiştirilmiş daha sonra 1939-1940 yıllarında Latin alfabesi yerini Kiril alfabesine bırakmıştır. Buna ek olarak her etnik grup için farklı edebi diller geliştirilmiştir. Örneğin; Kırgız, Kazak, Karakalpak hayat tarzları aynı olan farklı gruplardır ancak farklı şiveleri kullanmaktaydılar (Khalid, 2011: 84).

Alfabe devrimleri sonrasında Sovyetler Birliği'nde yaşayan Müslümanlar, İslam dünyasından ve medeniyetinden bütünüyle soyutlanmıştır. Kuran'ın dili olarak ve ibadet için kullanılan Arapça, böylece Müslüman toplum tarafından unutulmuş ve sonunda İslami eğitim tamamen kaldırılmıştır. On yıl arayla gerçekleşen alfabe değişikliği sonrasında Latince öğrenen, Arapça yazan ve Kiril alfabesini kullanan birbirinden farklı üç kuşak ortaya çıkmıştır. Sovyet yöneticileri bu nesiller arasında kültürel ve yazılı olarak bir kopukluk sağlamayı başarmıştır (Musahan, 2015: 230).

Çok etnili, çok dinli, çok dilli bir yapıda olan SSCB, tüm bu farklılıkları ortadan kaldırmayı amaçlayarak Orta Asya'da bir Sovyet insanı oluşturmaya çalışmıştır. Sovyetler Birliği modelinin öngördüğü Sovyet insanının dili Rusça, milliyeti Sovyet, dini ateizm olmalıdır. Sovyet dönemine hâkim millet olan Ruslar ve dilleri Rusça, Sovyet coğrafyasında önceliklidir ve bu önceliği sürdürmüştür. Bunun yarattığı etkiler Orta Asya'da özellikle eğitim alanında hala devam etmektedir. Sovyetler Birliği en üst idari birimden en düşük idari birime kadar kurumsallaşmayı katı bir şekilde sağlamıştır. Yerel dillerle eğitim gören okullarda bulunmaktaydı ancak bu sembolik bir anlam taşımaktaydı. Rusça eğitim ve öğretime dayalı okullar en iyi eğitim veren okullardır. Öngörülen yeni ideolojiyle birlikte dil alanında da Rusçaya dayalı bir politika benimsenerek, yerleşim birimleri yeni Rusça isimlerle değiştirilmiştir (Yaman, 2012: 32).

Sovyet yönetiminin Orta Asya'da kadınlara yönelik de politikaları olmuştur. İslam'ın taşıyıcısı olarak gördükleri kadınların baş örtüsü ve peçe kullanmamaları için çalışmalar yürütülmüştür (Kolarz, 1961: 416).

Bu dönemde ortaya çıkan diğer önemli durum, kamusal söylem ve kamusal alandan İslam dininin çıkartılmasıdır. İslami ahlak ve İslami ahlakın etik değerleri Orta Asya toplumları ve diğer toplumsal konular devletin din baskıları sebebiyle referans olarak gösterilemezdi. Sovyet rejimi ilerlemeyi din karşıtı söylemle ifade etmiştir. Kamusal alandan din çıkarılmıştır. İslami uygulamalar tam anlamıyla ortadan kalkmasa da büyük oranda azalmıştır. Dinin ve dini aktaranların ahlaki ve toplumsal otoritelerinin zayıflaması toplumda önemli değişiklikleri meydana getirmiştir. Bunların sonucunda elbette ki Orta Asya'da din tam anlamıyla yok olmamıştır, Orta Asya'da yaşayan insanlar İslam dininden çıkmamıştır ya da ateist olmamıştır ancak dindar olmanın anlamı Sovyetler yönetimi tarafından kökten değiştirilmiştir. Ülke dışındaki diğer Müslümanlarla, geçmişleriyle bağları koparılan Orta Asya toplumlarında İslam tümüyle yerel din halini almıştır. İslami yalıtımla birlikte yerel din halini alan İslam, yerlilerle yabancıları ayıran bir kimlik göstergesi olmuştur. Aynı zamanda yerel kültürel uygulamalarla İslam'ın pratikleri iç içe geçtiği için Müslümanlık, dini ve yerel öğretim geleneklerinin meydana getirdiği bağlılık yerine dinden yoksun bırakılmış geleneklere ve bazı yerel normlara bağlılık anlamını taşımaya başlamıştır (Khalid, 2011: 96-97).

1930'ların bitimine kadar devam eden politika ve yöntemler, 2. Dünya Savaşı öncesinde Sovyetlerin kendini savaşa hazır tutma isteği, Nazi Almanya'sı tehlikesi, olası bir kargaşa, kaos halinde ülke içi düzen ve rejimlerin bozulmaması için Orta Asya ve diğer bölgelerde dine karşı bazı serbestlikler getirilmiştir. Özellikle Nazi Almanya'sının 1941 yılında Sovyetlere saldırıya geçmesiyle din karşıtı dönem ve politikaların sona erdiği görülmüştür (Pospielovsky, 1987: 67).

2. Dünya Savaşı döneminde Sovyetler dine karşı ılımlı politikalar izlemek durumunda kalmıştır. Marksist ve Leninist değerleri tam anlamıyla oturtamayan, tarihinden, kültürel ve dini değerlerinden kopartılan Orta Asya toplulukları maddi ve manevi değerlere ilgi duymamışlardır. Bundan dolayı Sovyet hükümetini savunma gereği de duymamışlardır. Bu nedenle müsamahalı politikalar izlemek durumunda olan Sovyet yönetimi bu dönemde Militan Dinsizler Birliği ve bu birliğin yayın organı Bezbojnik Dergisi kapatılmıştır (Erşahin, 2007: 217-218).

Uygulanan rejim savaş seferberliğini birkaç iş birliği ve ihanet olayı dışında her haneyi ilgilendiren savaş tehdidi karşısında, uygulamakta başarılı olmuştur. Stalin rejimi devrimden ödün vermek durumunda kalmıştır. Dini cezalandırmalara ara verilmiş, dinle bir süreliğine barışılmıştır. Kiliseler, medreseler ve camiler yeniden açılmıştır (Khalid, 2011: 87). Kayıt yaptıran cami sayılarında artış meydana gelmiştir. Örnek olarak Ocak 1947'de mevcut cami sayısı 345 iken, aynı yılın temmuz ayında 385'e çıkmıştır ve 1958 yılına kadar cami sayısı artmaya devam etmiştir. 1958 yılından sonra ise din karşıtı kampanyalara tekrar başlandığı için bu tarihten itibaren sayıda azalma meydana gelmiştir (Ro'i, 2000: 60).

Dini kurum ve kuruluşların toplanmasının önündeki engeller kalkmıştır. Bu süreçte din adamları da yönetime saygılı davranmıştır. 2. Dünya Savaşı Sovyetlerin son üç zaman dilimine denk gelen bütün aileleri etkilemiştir. Sovyet halkının zamanında halk düşmanı ilan ettikleri, dinleri yüzünden her türlü kısıtlama ve baskı yaşayan Müslümanlar faşizmle savaş için cephedeydiler. Savaşta 26 milyon Sovyet vatandaşı ölmüştür. Savaştan dönenler Sovyet vatandaşı olarak dönmüştür. Çünkü savaş tam anlamıyla bölge genelinde seferberlik gerektiriyordu. Savaşta görev almış olmak Müslümanların bireysel kimliklerini de dönüştürülmüştür. Bu savaş Sovyet kimliğinin merkezi haline gelmiştir. 9 Mayıs Zafer günü ortak kutlanan önemli bir resmî tatil ilan edilmiştir (Khalid, 2011: 88). Beraberlik ve bütün olmak açısından dil, din, milliyet kavramlarını unutturan savaş büyük önem taşımaktadır.

Geçici yumuşama döneminde Sovyetler yönetiminde İslam'ı, dört dini yönetim birimi yürütmüştür. Bunlardan en güçlüsü 1943 yılında Taşkent'te kurulan Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Ruhani İdaresi (SADUM)'dir. Bu yönetimin başında bulunan müftünün yetki alanı Kazakistan'ı ve bütün Orta Asya cumhuriyetlerini (Kırgızistan, Tacikistan, Özbekistan, Türkmenistan) kapsamıştır. Bu kurum, Sovyet Müslümanlarının en büyük otoritesi durumundadır (Bennigsen & Quelquejay, 1988: 33). SADUM, İslam ile yürütülen savaşta Sovyet rejimi için yeni bir yöntemdir. Görev alacak din mensuplarını, ibadet edilecek mekanları, genelinde bu sistemi kontrol etmeyi amaçlayan Sovyet rejimi bu yöntemle bu mekanları denetleme ve bunların rejime sadık olup olmayacaklarını garanti etmek istemiştir. SADUM'la gelen seküler İslam anlayışıyla, İslam inanç ve ibadetten ziyade bir gelenek olarak algılanmaya başlanmıştır. İslamiyet, Müslümanların kendilerini Ruslardan ayırt eden etnik ve kültürel bir kimlik işareti olmuştur.

Ortodoksluğun Rus olmakla eş değer olması gibi, Özbek, Kazak, Kırgız, Tatar, Azeri olmak da Müslüman olmakla eş değer olmuştur (Musahan, 2015: 233).

Sovyet rejimi, bu dini yönetimlerin varlığını rejimlerinin dini özgürlüğe gösterdiği saygı olarak göstererek dış dünyaya propaganda amaçlı kullanmaktaydı. Yönetimlerin amaçları ise dini inancı ve dini uygulamaları zayıflatmaktı. Dini ibadetler kayıtlı din adamları tarafından kontrol edilmekteydi. Taşkent'teki İmam Buhari Enstitüsü ve Buhara'daki Mir-Arab Madrasa ise bu din adamlarını yetiştirmekteydi. Hacca belli sayıda kişi gönderiliyordu. Bir yandan yumuşamaya rağmen tarikatlar baskı altında tutulmaya, okullar, camiler başka hizmetler için kullanılmaya devam edildi (Yaman, 2007: 81).

Sovyet hükümeti kurduğu dini birimlere ılımlı, devletle iyi ilişkiler kuran, Sovyetlere bağlı olan din adamlarını görevlendirmiştir. Müslümanların, yöneticisi Müslüman olmayan devlette yaşamasının İslami yönden bir sıkıntı teşkil etmeyeceğini benimsetmeye çalışmışlardır. Yönetimin aldığı kararlara uymanın Müslümanlar için zorunlu olduğunu, hatta kurban kesme, oruç tutma, zekât verme gibi dini ibadetlerin Sosyalizm koşullarında geçerli ve gerekli olmadığını sunmaya gayret etmişlerdir. Bunu yaparken de özel mülkiyet[2] kavramını öne sürmüşlerdir. Özel mülkiyet yoksa oruç tutacak, zekât verecek şartlar oluşmaz şeklinde açıklamalar yapmışlardır (Ro'i, 2000: 10). Görüldüğü üzere, Müslümanların ibadetlerini yok saydıkları gibi, bir de kendi görüşlerini İslam üzerinden meşru kılmaya çalışmışlardır. Kararlara uyulması yaptırıcı güçler tarafından zorunlu kılınmış ve kurulan düzeni bozmaya yönelik girişimler engellenmeye çalışılmıştır.

Sovyet yönetiminin dini idarelerle Müslümanları kontrol etmeye çalıştığı açıktır. Bennigsen'e göre, Müslüman din adamları da dahil olmak üzere Sovyet yönetimindeki bütün dini liderler Sovyet rejimi karşısında Marksizmin ve Leninizm'in eleştirilerine kulak asmamaktadırlar. Hatta Komünizmin İslam'ın ideallerini gerçekleştirdiğini söylemektedirler (Bennigsen & Quelquejay, 1988: 42).

2. Dünya Savaş'ının kazanılması Sovyetlerin dünya çapında statü kazanmasını sağlamıştır. Üçüncü dünya ülkeleriyle bağlantı kurma şansı kazanan

[2] Özel mülkiyet bireyler için devletten bağımsız bir alan yaratır ve otoriter iradenin işleyişine sınırlar getirir. Politik güce muhalefet olan ve politik güçle ortaya çıkan diğer tüm güçleri serbest bırakır. Böylelikle, özel mülkiyet devletin sert müdahalelerinden bağımsız sayılan tüm eylemlerin temelini oluşturur (Ashford, 2009: 109).

Sovyetler, Stalin ile Orta Doğu ve Afrika Müslüman dünyasıyla ilişkilerini geliştirmeye başlamıştır. Diğer ülkelerle karşılıklı din adamı gönderilmesi, getirilmesi gibi eylemlerde bulunulmuştur. Dini ibadetlerin kısıtlı bir şekilde yerine getirilmesine, din eğitiminin yine kısıtlı verilmesine izin verilmiştir. Böylelikle Stalin hem din karşıtı politika hem de sınırlandırılmış İslam dinini canlandırma politikasını yürütmüştür (Haghayeghı, 1995: 28). Sonrasında savaşın bitmesiyle dini meselelerde gösterilen müsamaha azalmaya başlamıştır. Sovyet aydınları yeniden din karşıtı plan ve projeler yürütmeye başlamıştır. Çünkü dini kurumlar yumuşama dönemiyle hızlı bir şekilde yayılmıştır ve halk dine yönelmiştir. Bu gidişatı engellemek adına Ateizm ve din karşıtı çalışmalar yeniden gözden geçirilmiştir. Hatta bazı düşünürler din karşıtı propagandaların yeteri düzeyde yapılmadığını öne sürmüştür (Erşahin, 2007: 220). Kruşçev iktidara gelene kadar din karşıtı propagandanın yapılmaması savaş öncesi dönemde olduğu gibi dini kısıtlamaların sona erdiği iddiasını gündeme getirmiştir. Zorlayıcı tedbirlere başvurulmaması, resmi kısıtlama getirilmemesi İslamiyet dini mensuplarını bir nebze rahatlatmıştır. Kruşçev döneminin ilk yıllarında da bu yumuşama dönemi kısmen devam etmiştir.

1.3.3 Kruşçev Dönemi

Kruşçev dönemi din politikaları iki aşamada incelenebilir. 1955-1964 yılları arasında iktidarda olan Kruşçev 1959 yılına kadar yumuşak siyaset izlemiştir. Parti içindeki rakiplerini tasfiye edip yerini sağlamlaştırınca ise sertleşmeye hatta 1930'lu yıllardaki acımasız politikaları izlemeye başlamıştır. Öncelikle, din karşıtı filmler çekme, bilimsel ateizm ile ilgili kitaplar yayınlama yolları izleyen Kruşçev "Yüz Gün Kampanyası" adını verdiği kampanya ile dindarlara karşı sözlü ve fiziksel saldırılarda bulunmuştur (Erşahin, 2007: 221-223).

Kruşçev dönemi din politikasının genel hatlarını 1954 yılında Sovyetler Birliği Komünist Partisi (SBKP) Merkezi Komitesi'nin aldığı iki karar oluşturmaktadır. İlk karar, 1954 yılında yayınlanmış "Bilimsel Ateizm Propagandasında Görülen Eksiklikler ve Onların İyileştirilmesinin Yolları ile İlgili" karar metnidir. Bu metinde hızlanan dini canlanmanın, dini kurumların ve dindar sayısındaki artışın Ateizm propagandasıyla azaltılması gerektiğinden bahsedilmiştir. Diğer karar metni ise aynı yıl yayınlanan "Halk Arasındaki Bilimsel Ateizm Propagandasının Yapılmasındaki Yanlışlıklar" ile ilgili karar metnidir. Bu metinde ise bazı devlet organları ve parti üyeleri tarafından dindarlara, dini

kurumlara küçük düşürücü uygulamalarda bulunulduğu ve bunun Ateizm propagandasına olan ilgiyi azalttığı ifade edilmiştir (Ro'i, 2000: 37-38). Bu kararnameler dikkate alınarak din karşıtı propagandalar yapılmıştır.

Kruşçev'in "Leninizm'e Dönüş" adını verdiği bu dönemde, 2. Dünya savaşı boyunca ara verilen "Militan Dinsizler Birliği" kuruluşu tekrar canlandırılmıştır. Türbe ve benzeri kutsal sayılan dini ibadethanelerde dans festivalleri düzenlenmiştir, konserler verilmiştir. 1959 yılında Türkmenistan Aşkabat'ta din karşıtı bir üniversite açılmıştır (Özbay, 2013: 143). Bunun yanı sıra Türkistan'da bulunan 1200 camiden bazıları okuma salonuna, kütüphaneye ve müzeye çevrilmiştir. 1977 yılında ise bu sayının 146'ya indiği bilinmektedir (Erşahin, 2007: 225). Bunların hepsi İslamiyet'e yönelik saldırıların açık bir göstergesidir.

1.3.4 Brejnev Dönemi

Kruşçev sonrası Brejnev 1964 yılında iktidara geldiğinde ilk olarak resmî kurumları destekleyerek dış politikada dini kullanma yoluna gitmiştir. 1966 yılında Taşkent'te meydana gelen deprem sonrasında yıkılan binalar restore edilirken diğer yandan da bazı camiler yeniden inşa edilmiştir. Yine 1968 yılında Taşkent'te Müftülük dergisinin çıkarılmasına ve sonrasında uluslararası toplantılar düzenlenmesine izin verilmiştir. Din ile mücadele sürecinde gençler, eğitimli insanlar, memurlar, Komünist parti üyeleri üzerinde durulmuştur. Bu insanların dini merasimlere katılım süreçleri takip edilirken, eğitimsiz insanların, köylülerin ve yaşlıların ibadetine karışılmamıştır (Erşahin, 2007: 226-229).

Brejnev döneminde, İslam'a yönelik siyasette değişiklikler yapılmıştır. Sovyet Müslümanlarının dış dünyadan soyutlanmalarından vazgeçtiği görülmüş ve ayrıca Sovyetler Birliği'ne dış ülkelerden Müslümanların gelebilmelerinin önü açılmıştır. Sonrasında Müslümanlar özellikle Sovyetlerin 1979'da Afganistan'a girmelerinden sonra çeşitli siyasi ve idari kadrolarda görev alma imkânı bulmuştur (Yaman, 2012: 35). Örneğin, bu dönemde, Orta Asya'da; Kazakistan'da 1959-1986 tarihleri arasında Kunayev, Özbekistan'da 1959-1985 tarihleri arasında Raşidov, Kırgızistan'da 1961-1985 tarihleri arasında Usulbayev, Türkmenistan'da 1969 - 1986 tarihleri arasında Gapurov, Tacikistan'da 1961-1982 tarihleri arasında Resulov yöneticilik görevinde bulunmuştur. Bu dönem, önceki dönemlerden farklı olarak görevden alınma tehlikesinin olmadığını göstermektedir ve bu süreçte siyasal yaşamın istikrar kazanmasıyla, din belli bir siyasal kültür ve sistem, sükûnet ve emniyet ortamında yerelleşme imkânı bulunmuştur (Ro'i, 2000: 149)

Brejnev dönemi olgun sosyalizm, uyum dönemi olarak görülebilir. Orta Asya'da çok milletli bir devlette etnik uyuma bu dönem örnek gösterilmiştir. Sovyet yönetiminin yerelleştirme politikası milli kimliklerin gelişmesine katkı sağlamıştır. Sovyetler her milletin ayrılığını temel düşünce olarak kabul etmiştir. İslami ibadetlerin hepsi milli kültürün parçası olarak görülmüştür. Bu döneme göre Müslüman olmak Sovyet olmakla zıt değildir. Geleneklere bağlılıkta artış yaşanmıştır. Sovyet zamanında dini bilgide büyük azalma olmuş ama dini bilgilenme evlerde nesilden nesile devam etmiştir. Bir yandan da hükümet ibadet yaygınlığından endişe etmiştir (Khalid, 2011: 119).

Diğer taraftan, Sovyetlerde bulunan dört dini yönetim birimi dış politik amaçlarla Sovyetler Birliği tarafından kullanılabilecektir. Sovyetler bu durum sonrasında mevcut din politikalarından sapmış ve din konularında geçici ödünler vermiştir. Ancak 1980'lerle birlikte yeniden din karşıtı politikalara yönelmişlerdir (Yaman, 2012: 35).

1.3.5 Gorbaçov Dönemi

1985 yılında göreve gelen Gorbaçov, "Glasnost ve Perestroyka" yani "Açıklık ve Yeniden Yapılanma" adını verdiği politikalarını benimsemiştir ve bu din politikalarını da etkilemiştir. Açıklık ve Yeniden Yapılandırma politikasıyla toplumda siyasi, sosyal ve kültürel alanlarda gelişmeler meydana getirmiştir. İlk başlarda din karşıtı, sert politikalar yürüten ancak zamanla bu politikaların sürdürülebilir olmadığını fark edince daha yumuşak söylemli politikalar geliştirme yoluna gitmiştir. Hatta ve hatta dinin, ahlak ve kültürün kaynağı olduğuna, ateizmin resmî ideoloji olmaması gerektiğine dair açıklamalar yapmıştır (Erşahin, 2007: 227).

Komünist parti 19. Kurultayında Gorbaçov, zihinlerin manevi değerlere ve devrime ihtiyacı olduğunu, zamanın zorluklarının üstesinden gelebilecek ve yeni kültüre giden tek yolun bu olduğunu, dine karşı tutumunun değiştiğini, manevi değerlerin, dinin ülkenin yenilenme sürecinde yardımcı olacağına inandığını dile getirmiştir (Haghayeghı, 1995: 41). Gorbaçov'un uyguladığı siyasetler sonucunda gelen özgürlükçü ortam İslami canlanmayı hızlandırmıştır.

Sovyetlerin Afganistan işgali ve 1979 İran Devrimi ile Orta Asya'da İslami canlanma meydana gelmiştir. Din adamlarının etkinlikleri artmıştır. Akiner'e göre İslami canlanmanın birbiriyle ilişkili iki nedeni vardır. İlki; Fergana vadisi kökenli din adamlarının önderliğinde meydana gelen canlanmacı harekettir. İkinci neden

ise İslam'a yönelik resmi politikaların değişmesidir. Afganistan ve İran'daki gelişmelerin bölgeyi etkileme ihtimali ve ekonomik buhran nedeniyle Sovyetler birliği dinin yardımına ihtiyaç duymuştur (Akiner, 2003: 98-99). Sonuçta Sovyet yönetiminin içinde bulunduğu ekonomik buhran ve kargaşa durumunda baskı politikaları bir kenara bırakılmış ve bu durum İslami canlanmanın artmasına olanak sağlamıştır.

Sovyetlerin yaratmak istediği "ortak kimlik" kavramı Orta Asya cumhuriyetlerinin bir arada yaşayabilmelerini sağlayamadığı gibi bu cumhuriyetlerin iç bütünlüğüne de tehdit oluşturmaya başlamıştır. Sovyetleri bir arada tutabilecek hiçbir bağ kalmamıştır (Yener, 1994: 4-5). En nihayetinde, merkezi siyasi yapılanma, ekonomik buhran, her alanda uygulanan eşitsizlik gibi etkisi büyük nedenler ayrılıkçı hareketlerin çıkmasına ve SSCB'nin dağılmasına engel olamamıştır. Dağılma sonrası oluşan siyasal ve ekonomik boşlukta Orta Asya cumhuriyetleri art arda bağımsızlıklarını ilan etmeye başlamıştır. Son döneme doğru artan İslami canlanma da bu dağılma sürecini hızlandıran etkenlerden biri sayılabilir.

Çarlık Rusya döneminden SSCB dönemine ve en son Orta Asya devletlerinin bağımsızlık dönemine kadar Sovyet Rusya, Orta Asya ile ilişkilerini bu şekilde yürütmüştür. Dönemler olarak bakıldığında yönetimlerin içeriklerinin farklı ancak şekillerinin genel hatlarıyla aynı olduğu görülmektedir. SSCB ve Çarlık dönemlerinde bölgeye uygulanan politikaların genel amacı din ve milliyet önceliklidir. Bu önceliklere uygulanan politikalar dönem dönem farklıdır çünkü Sovyetler çok farklı toplumsal yapıları bir arada bulundurmaktadır. Tek düze bir din politikasını ayrı cumhuriyetlerde aynı şekilde uygulamak mümkün olmamıştır. Bu da zaman zaman başa gelen yöneticilerin din politikalarını değiştirmesine yol açmıştır.

Çarlık döneminde benimsenen Ortodoks Hristiyanlığı, SSCB döneminde yerini bilimsel ateizme bırakmıştır (Tecer, 2013: 69). Amaç ise ortaktır. Bu amaç Orta Asya halkını Sovyetler güdümünde yaşatmak ve ortak değerler doğrultusunda dini, dili, milliyeti homojen bir Sovyet insanı yaratmaktır. Sovyetlerin başına gelen devlet yöneticileri bir önceki yönetimden kalma politikaların, baskıcı uygulamaların verdiği tahribattan dolayı öncelikle yumuşama politikalarına yönelmişlerdir. Yumuşama politikalarıyla gerçekleştirdikleri geçici serbestlik döneminde dini ibadet yerlerinin açılmasına, dini ibadetlerin uygulanmasına izin

vererek halkın güvenini sağlamışlardır. Dini, dinden yararlanmak amaçlı kullanmışlardır. Sonrasında ise artan dini canlanmanın önüne geçmek için tüm bu uygulamaları kısıtlayıp baskıcı din karşıtı uygulamalara devam etmişlerdir. Bu gidişat döngü şeklinde Sovyetlerin yıkılışına kadar devam etmiştir. İslam dini kurumsal ve kamusal alanlardan da kaldırılarak İslami uygulamalar büyük ölçüde azaltılmıştır. Kısıtlamalara rağmen elbette ki İslamiyet bu topraklarda yok olmamıştır. Halk içinde gerek halk tarafından gerekse de Sufi tarikatlar aracılığıyla gizliden gizliye gelenek, görenek ve ibadetler yerine getirilmeye devam etmiştir.

1.4 SSCB Döneminde Kırgızistan'da İslam

SSCB döneminde ise Kırgızistan'da dini yaşam sınırlı kalmıştır. Genel olarak Orta Asya'da uygulanan politikalar Kırgızistan'da da uygulanmıştır. İslam, halk arasında bu dönemde daha çok ritüel olarak kalmıştır. Eğitim ve dini anlayış kısıtlanmıştır. Orada yaşayanların dini hayatı, Müslüman olarak bilinme ve cenaze namazına katılma şeklinde tek bir ibadet olarak sayılmıştır. Başka bir deyişle, Müslüman olduğunu söyleyen ama yaşam tarzı olarak Komünizmi benimseyen bir Müslüman tipi mevcuttur (Kozukulov, 2020: 187).

SSCB'nin kuruluşundan itibaren yaşanan gelişmelere bakılarak şunlar söylenebilir: Ocak 1918 itibariyle, Kırgızistan'da dini hayat kararnameler ile düzenlenmeye başlanarak ülkede kontrol sağlanmaya çalışılmıştır. Bu düzenlemelerle Kırgız halkının yaşam tarzı, örf ve adetleri, dini inançları kısıtlanmış ve dikkate alınmamıştır. Kırgızistan'da Sovyet yönetimi üç döneme ayrılabilir. İlk dönem 1917-1925 yıllarını kapsayan dinden koparak ateist düzenin getirilmesi için mücadele dönemidir. İkinci dönem 1925-1936 yıllarını kapsayan dinin köklerine inilerek dinle alakalı unsurların yıkılması dönemidir. Bu dönemde Sosyalizm kurularak İslamiyet'ten uzaklaştırma esas alınmıştır. Sanayileşme yolunda adımlar atılarak çiftçiler ekonomik krizden kurtarılmıştır ve ateizm faaliyetleri yaygınlaştırılmıştır. İlk başta Arap alfabesinden Latin alfabesine daha sonrasında ise Kiril alfabesine geçiş yapılmıştır. Bu yıllarda Kırgızistan'da halkın siyasal ve sosyal yaşantısında önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Örneğin, Kırgızistan'da aydın tabakayı temsil eden entelektüeller katledilmiştir. İkinci Dünya Savaşını da kapsayan bu dönemde birtakım yumuşamalara gidilmiştir. Son dönem ise 1950-1960 yıllarını kapsayan Sosyalizmin galip geldiği dönemdir. Kırgızistan'da bu dönemde ateizm siyasetinde artış yaşanmış ve ateizm ile ilgili yayınlar artmıştır. 1960'lı yıllar itibariyle dini haklar kaldırılmıştır. Sonraki

dönemde yeni yasak ve düzenlemeler 1961-1986 yılları arasında devam etmiştir (Beşirli, Aksürmeli ve Ünal, 2020: 3-4).

Diğer toplumlarda olduğu gibi Kırgızistan'da da Sovyet rejimi gereğince dinsizleştirme çalışmaları hızlandırılmıştır. Bolşevik devriminden sonra kurulan düzende din ve dini eğitim alanlarında yasaklamalar getirilmiştir. Örneğin, daha önce de bahsedildiği gibi, 23 Ocak 1918 tarihinde "Kiliseyi Devletten ve Okulu Kiliseden Ayırma Hakkında Kanun" düzenlemesiyle okul kiliseden ayrı kabul edilmiştir. Devlet, cemaat ve özel okullarda dini eğitim yasaklanmıştır. Buna ek olarak, 8 Nisan 1929 tarihli "Dini Cemaatler" kanununun 18. ve 19. Maddeleri gereğince aynı şekilde devlet, cemaat ve özel okullarda dini ders verilmesi yasaklanmıştır. Dini eğitim imkanları kısıtlanmıştır. Bu kanun 1990 yılına kadar yürürlükte kalmıştır. Aynı zamanda dini uygulamalara yönelik propagandalar yapılmıştır. Namazın İslam'ın asıl ibadet şekli olmadığı, eski dinlerden süregelmiş bir tapınma biçimi olduğu, namaz kılarken hareketlerin köle-efendi ilişkisindeki hareketlere benzediği ve namazın günde beş kez çalışan emekçileri köle yapmaya zorunlu kıldığı gibi söylentiler ileri sürülmüştür. O dönemin yazarları namaz kılmanın toplumları geriye götürdüğünü, insanları aciz ve karamsar yaptığını, sosyal hayattan geri bırakıp insanları tepkisizleştirdiğini savunmuşlardır. Yapılan bu propagandalarla insanlar namazdan, İslam'dan uzaklaştırılmışlardır. İster istemez Sovyet etkisindeki Kırgız halkı bu propagandaların etkisi altında kalmışlardır. 70 yıllık Sovyet dönemi Kırgızistan'ı İslam'ı yaşama, Müslüman kimliğinden uzaklaştırma konularında tam olmasa da onları dini alanda yoksunlaştırma, bilgisizleştirme konularında başarılı olmuşlardır (Aydar, 2014: 504-505). Ateizm faaliyetlerinin ilk hedefi eğitim alanı olmuştur. Halkı dini eğitimden yoksun bırakma sonucunda ateizm faaliyetlerinin kendi lehleri doğrultusunda yayılacağını düşünmüşlerdir.

İslam'ın yayılmasının çağdaşlaşmayı engellediğini düşünen Sovyetler, Kırgızistan'da dini inanca özgürlük sağlamamıştır. Sovyet iktidarı geçmişin bağlarından kopuk, dinden kurtulmuş bir Sovyet insanı yaratmayı amaçlamıştır. Kırgızistan halkı kendi kültür ve manevi değerlerinden uzaklaştırılmış ve yeni bir düzeni kabul etmeye zorlanmıştır. Sovyet döneminde İslam konusunda çıkarılacak iki sonuç şöyledir: Birinci sonuç, Kırgız halkı kendi din değerleri üzerine düşünemez olmuştur çünkü bu hakları elinden alınmıştır. İkinci olarak, din ihtiyacı

halk içinde gizli gizli karşılanmıştır ve İslam yerelleşmiştir (Topchubaev, 2017: 359-360).

Sovyetler Birliği Marksizm'in dine bakış açısı gereğince politikalarını şekillendirmiştir. Marksist ideoloji bakış açısına göre din, insanların yönetici kesime ve burjuvaya karşı isyan etmesini engelleyen, dünyevi istekleri azaltarak öbür dünyaya yönelmeyi sağlayan bir baskı aracıdır. Marksizm tarafından, toplumsal sınıf farklılıkları azaldıkça dinin yok olacağı öngörülür. Sovyetler döneminde, Çarlık döneminde olduğu gibi geri olarak nitelendirilen din yok edilmek için propagandalar sürdürülmüştür. Özellikle 1917-1940 yılları arasında kilise ve vakıf arazilerine el konulmuştur, din adamları öldürülmüştür, bazı din adamları hapse atılmıştır ve çoğu ibadet yeri kapatılmıştır (Bozbey, 2011: 21).

Yalnız bu sert politikalar çok uzun dönemler sürdürülememiştir çünkü 2. Dünya Savaşında Sovyetlerin Müslüman desteğine ihtiyaçları vardır. Bu nedenle daha müsamahalı politikalar izlemek durumunda kalmışlardır. Din karşıtı politikaları dinlerin devlet denetiminde olduğu, Sovyet rejiminin dini kendi çıkarları doğrultusunda yürüttüğü, Kırgızların ve diğer Müslümanların sadakatini sağlamak için kullandığı bir politikaya evrilmiştir. Bu çerçevede Sovyet Müslümanlarının temsil edildiği dört ayrı müftülük kurulmuştur. Ancak dini eğitim, cami sayısı gibi hususlar müftülük tarafından belirlenmiştir. Din adamlarını müftülük yetiştirmiştir. Sovyetler Birliği, dinle yeni bir başa çıkma yöntemi bulmuştur. Artık Kırgız halkı için İslam, bazı dünyevi ve uhrevi değer ve davranışlar bütünü yerine Rus halkından ayrılmaya yaradıkları etnik bir kimliktir. Seküler düzene ayak uydurmuş hatta ateist bir Kırgız, Ruslardan farklı olduğunu ifade edebilmek için İslam'ı sadece kimlik olarak kullanmıştır. Aynı zamanda bu dönemde, Kırgız, Tatar, Özbek, Kazak olmak Müslüman olmak demektir. Sovyet halkı tek tip İslam anlayışını bölgede yerleştirmek istemiştir. Ancak bu dönemdeki resmi İslam sadece Sovyetlere hitap etmiştir. Halk içinde yaşanmış geleneksel İslam ise, gizliden gizliye devam ettirilmiştir (Bozbey, 2011: 22-23).

Stalin döneminde, İkinci Dünya Savaşı hariç dönemlerde yumuşama mevcut değildir. Stalin öncesi ve sonrasında dine daha ılımlı yaklaşılmıştır. Gorbaçov dönemiyle birlikte dine daha az müdahale edileceği ön görülmüştür ve dini canlanma dönemi başlamıştır. Ancak ülkedeki ekonomik ve siyasi krizler buna

engel olmuştur. Zaten sonrasında SSCB çöküşe mahkûm olmuştur (Şarşekov, 2017: 221-222).

Bu dönemde diğer Türk cumhuriyetlerinde olduğu gibi Kırgızistan'da da Sovyetler tarafından diğer dinlere karşı tavır alan ateist tavrın, etnik ve milli değerlerinden uzaklaştırılan, dinleri yok sayılan halka uygulanmaya çalışılan Sovyet insanı modelinin Sovyetler dağıldığında başarıya ulaşamadığı görülmüştür (Pay, 2008: 236).

İKİNCİ BÖLÜM

2. BAĞIMSIZLIK SONRASI KIRGIZİSTAN'DA İSLAMİ HAREKETLER

Bilindiği gibi SSCB dağıldıktan sonra Orta Asya'da dini anlamda değişiklikler yaşanmıştır. Din, bölge halkının kimliğinin önemli bir parçası olarak özel ve kamusal alanda görünürlüğünü artırmıştır (Beşirli & Aksürmeneli ve Ünal, 2020: 1). Bu bölümde, Sovyet sonrasında bağımsızlıklarını kazanan Orta Asya ülkelerinde ve özelinde Kırgızistan'da İslam, İslami hareket kavramı, bölgedeki aktif İslami hareketler, bu İslami hareketlerin faaliyetleri, İslami canlanmayla meydana gelen Radikal İslam tehdidi açıklanacaktır.

2.1 Orta Asya'da İslam

Sovyetler Birliği son dönemlerinde geliştirilen politikalar birliğin yıkılmasını önleyememiştir. Yine de bu politikalar Orta Asya coğrafyasında farklı düşünce ve fikirlerin özgürce ifade edilebildiği bir atmosferin oluşmasına fayda sağlamıştır. Ayrıca o dönem ve sonrasında çeşitli sosyal, ekonomik ve siyasal hakların oluşmasına imkân sağlamıştır (Kaya, 2012: 365). Gellner, Gorbaçov'un "Glasnost ve Perestroyka" politikalarıyla Sovyet coğrafyasında milliyetçilik dalgasının yükseldiğini ifade etmektedir (Gellner, 1992).

SSCB'nin 1991 yılında dağılması sonrasında Orta Asya'da birçok cumhuriyet bağımsızlıklarını ilan etmiştir. Bu ülkeler, Sovyet yönetiminden kalan ekonomik, sosyal ve siyasal sorunlarla birlikte bağımsız devlet olmanın meydana getirdiği zorluklarla da mücadele etmek zorunda kalmıştır. Kırgızistan da bu ülkelerden biridir. Sosyalist sistemin yıkılışından sonra meydana gelen ideolojik boşluğa ek olarak resmi devlet kurumlarının da yeniden oluşturulması gerektiği gün yüzüne çıkmıştır. Eski yönetimin yıllarca süren yerleşmiş düzen ve politikaları bu ülkelerin reform süreçleri ve siyasal sistemleri önündeki en büyük engelleri oluşturmuştur (Bozatay & Şahnagil, 2020: 338).

Bağımsız cumhuriyetler dine yaklaşımlarında başlarda kararsız tavırlar sergilemişlerdir. Bunun nedeni önceden kısıtlanmış olan dinin artık serbest bırakılması gerekliliği ve bununla birlikte gerçekleşecek olanların belirsizliğinden kaynaklanmaktadır. Endişe duyulan asıl konu ise İslam'ın bu özgürlükçü ortamda

güçlenerek bölgede bir tehdit oluşturup oluşturmayacağıdır. Bu nedenle Orta Asya cumhuriyetlerinin dine yönelik adımlarında dini ekstremizm (aşırıcılık) olgusu büyük önem taşımaktadır. Dini ekstremizm hem ülkelerin yapılanmalarında istikrarsızlık yaratabilme ihtimali ile hem de bölgesel güvenlik ve terör boyutlarıyla üzerinde durulması gereken bir konudur. Dini ekstremizm kimi zaman da muhalif siyasal oluşumlara karşı olarak yönetimler tarafından kullanılmaktadır (Yaman, 2008: 63-64).

Bağımsızlık sonrası dönemde din ve dini örgütler konusunda tüm Orta Asya cumhuriyetlerinde yeni yasal düzenlemeler yapılmıştır. Tacikistan dışında diğer Orta Asya cumhuriyetlerinde dine dayalı siyasal parti kurulması yasaklanmıştır. Beş Orta Asya cumhuriyetine dini toplulukların resmi otoritelere kayıtlı olması zorunluluğu getirilmiştir. Bunun yanı sıra Orta Asya cumhuriyetleri bazı dönemlerde bir araya gelerek görüşmeler yapmışlar ve dini ekstremizm konusunda önlemler almaya, teröre karşı iş birliği konularında ortak paydada buluşmaya çalışmışlardır (Yaman, 2008: 64).

Bağımsızlık sonrasında İslam'a doğru ciddi bir yöneliş görülmüştür. Fakat devlet yetkilileri bu yönelişlere yönelik uygun politikalar gerçekleştirme konusunda yetersiz kalmışlardır. Bu yönelişleri tehdit olarak algılayıp bastırmak için kuvvet uygulama girişimlerinde bulunmuşlardır. Bu girişimler de doğal olarak restleşme, aşırıcı ve şiddet yanlısı grupların oluşup, büyümelerine uygun ortam sağlamıştır (Erşahin, 2008: 46).

Orta Asya'da bu aşırı grupların, dinsel organizasyonların yayılmasında etkili bazı faktörler şunlardır: İlk olarak bağımsızlık sonrasında Sovyetlerin çöküşünden kalma ekonomik buhran sayılabilir. Bölgedeki fakirliği, çeşitli yerel ve dış kökenli güçler kullanmışlardır. Bazen yerel dillerde kitaplar çıkarılmış, bazen para yardımı yapılmış, bazense dini kurumların inşa edilmesi için destek sağlanmıştır. Diğer sorun olarak bölgedeki yolsuzluk sayılabilir. Yeni bağımsız devletlerde kurumsallaşma, ekonomik düzen, demokratik düzenin tam olarak sağlanamaması yolsuzluk sorunu yaratmıştır. Yolsuzluk sorunundan kurtulmak isteyen halk çözümü radikal örgütlerde arama yoluna gitmiştir. Bölgedeki işsizlik, sınır sorunları, etnik anlaşmazlıklar bu radikal örgütlerin oluşup gelişmesine fırsat sağlamıştır. Aynı zamanda halkın bağımsızlık sonrası dine yönelimi de dini siyasi

amaçlarını gerçekleştirmede araç olarak kullanan gruplar için büyük avantaj sağlamıştır (Yaman, 2005, 47).

Bağımsızlık döneminde yükselişe geçen din, bölgede farklı dinler, radikal İslamcı akımlar, Sufi gelenekler aracılığıyla yeni bir konuma geçmiştir. Farklı şekillerde ortaya çıkmasına rağmen yeni ulusal kimlikler için din önemli bir olgudur. Dinsel kimlikler için de Sovyet deneyiminin mirası diğer farklı hususlarda olduğu gibi devam etmektedir. Orta Asya'da en çok kullanılan din olan İslamiyet, Sovyet sonrası dönemde siyasal elitler tarafından da korunmuştur. Örneğin, Kazakistan'ın ilk devlet başkanı Nursultan Nazarbayev, dinin doğru anlaşılması gerektiğini vurgulayarak, dini önemli bir unsur olarak tanımlamıştır. Sufiliği dini anlayışlarıyla bütünleştirerek, 1991 yılında Yeseviliği geleneksel İslamiyet biçimi olarak tanımlamıştır. Özbekistan'ın ilk devlet başkanı İslam Kerimov da buna benzer bir yolda ilerlemiş ve dinin Özbek kültüründe önemini vurgulamıştır. Türkmenistan'da da bu anlayış mevcuttur (Köksal, 2020: 34-35). Görüldüğü gibi, yeni Orta Asya cumhuriyetlerinde dine yönelme politikalarıyla meydana getirilen bir yönetim anlayışı mevcuttur. Sovyetlerin bütünüyle yok etmeye çalıştığı din, Sovyet sonrası dönemde farklı devletlerde kendine farklı yerler edinmiştir.

Orta Asya'da İslam'ın önemli merkezi olan Özbekistan sonradan din-siyaset ilişkileri konusunda en çok kuşku duyulan ülke olmuştur. Bunun nedeni ise İslam Kerimov'un dini yönetim konusunda uyguladığı denetleyici politikalar ve ülke nüfusunun yoğunluğudur. Özbekistan İslami Hareketi (ÖİH), Hizb-ut Tahrir, Vehhabi Hareketi gibi radikal örgütler bu yönetim sonrasında bölgede faaliyetlerini giderek artırmıştır (Yaman, 2008: 64).

Aynı zamanda Tacikistan'da 1992 yılında meydana gelen iç savaş İslami köktencilik dalgasının meydana geldiğinin göstergesidir. Tacikistan'da İslami güçlerin faaliyetleri ve iç savaşın gün yüzüne çıkması diğer Orta Asya cumhuriyetlerini harekete geçirmiştir. Türkmenistan, Kırgızistan ve Kazakistan'da İslami kuruluşların faaliyetleri askıya alınmıştır. Diğer yandan da bölgede İslam'ın yeniden canlanması için güçlü bir hareketin mevcut olduğu inşa edilen cami sayılarındaki artıştan belli olmaktadır. Örneğin, Kırgızistan'da 1987 yılında mevcut 37 cami varken bu sayı 1994 yılında 1000'e ulaşmıştır. Yine Özbekistan'da cami sayısı 87'den 3000'e çıkmıştır. Diğer yandan Müslüman okulları ve medreseler

açılmış; Arapça, Kuran ve din dersi kursları verilmeye başlanmıştır (Akiner, 1995: 51).

Bağımsızlık döneminde Orta Asya'da İslam'ı 3 ayrı sınıfa ayıracak olursak; 1. Halk arasında kabul görmüş Geleneksel İslam, 2. Devlet kurumlarının yürüttüğü devlet destekli İslam ve 3. İslami Hareket ve benzeri radikal grupların savundukları İslam olarak ayırabiliriz. Geleneksel İslam halk arasında ziyaretgahlar aracılığıyla devam ettirilmektedir. Devlet destekli İslam, düzeni tam oturtamadığı için tam anlamıyla başarı sağlayamamıştır. Radikal grupların savunduğu İslam ise halk tarafından benimsenmemektedir ve dine zarar verdiği yönünde genel bir görüş mevcuttur (Yaman, 2005: 47).

Bölgede yabancı güçlerin teşebbüslerinden bahsedilecek olursa, 1991'deki bağımsızlıktan hemen sonra, çoğunluğu Müslüman olan bazı devletler -özellikle Suudi Arabistan, İran ve Türkiye- İslam'ın bölgede alacağı formu etkilemek için Orta Asya'daki projeleri finanse etmişlerdir. Suudi Arabistan Krallığı, bölgede camiler inşa ederek, hacıları hac için sübvanse ederek, Kuran'ın ve diğer literatürün nüshalarını dağıtarak, eğitimi sübvanse ederek belki de kendi Vehhabiliğini tanıtmak için girişimlerde bulunmuştur. Türkiye, resmi olarak laik bir devlet olmasına rağmen, Orta Asya'nın ağırlıklı olarak Türk nüfusu arasında kendi etkisini genişletme çabasının bir parçası olarak din eğitimini sübvanse etmiş ve çoğu dini eğitim veren okullar inşa etmiştir. İran, özellikle Türkmenistan ve Tacikistan'da Şiiliği teşvik etmek için birkaç küçük eyleme girişmiş, ancak çabaları sonuçsuz kalmıştır (Gunn, 2003: 401-402).

Sonuç olarak, yetmiş yıllık Sovyet dönemi süresince dini ve milli değerlere yönelik baskı gören Orta Asya cumhuriyetleri hala Komünist parti yönetim liderleri öncülüğünde de olsa bağımsızlıklarına kavuşmuşlardır ve kendi politikalarını oluşturabilecek konuma gelmişlerdir. Zamanında bastırılan İslam'a halkın ilgisi artmış ve Sovyetler döneminde kapatılan cami, türbe, medrese gibi dinsel alanlar yeniden açılmaya başlanmıştır. Aynı zamanda bölge halkı iç ve dış yardımlarla yeni dinsel alanlar inşa etmişlerdir. İslamcı grupların da canlanması, bu grupların uyguladıkları faaliyetler konunun farklı bir boyutunu oluşturmaktadır (Yaman, 2008: 66).

2.2 Orta Asya'da İslami Hareketler

Sovyetlerin dağılmasından sonra Orta Asya'daki İslami hareketler olgusuna bakıldığında, üç sonuç çıkarılabilir: İlk olarak, öğrenme faaliyetleri ve İslami öğretiler Sovyet yönetimi zamanında tahribat görmesine rağmen, nüfusun büyük çoğunluğu kendilerini Müslüman olarak tanımlamaktadır. Çünkü İslam, bölge halkının kimliğinin tamamlayıcı parçalarından biri olmuştur. İkinci olarak, bölgedeki radikal İslamcı gruplar dışarıdan gelmemiştir. Sovyetler Birliği zamanında Adolat (Adalet), İslam Laşkarlari, Tawba örgütleri bu canlanmayla 1980'li yıllarda tekrar görünmeye başlamıştır. Son olarak, 1980'li yıllarla meydana gelen dini canlanma yabancı kökenli değildir (Saparbek, 2019: 46-47). Olivier Roy'a göre bu canlanma, hiçbir zaman ortadan kaybolmamış bir kültür ve dini uygulamalar bütününün halka görünen yönüdür (Roy, 2009: 20).

Muhtemelen Orta Asya'da İslam'ın karşı karşıya olduğu en dramatik mesele, nüfusun, 1979 Afganistan işgalinden bu zamana bölgede giderek daha belirgin hale gelen İslami hareketlerden etkilenip etkilenmeyeceğiydi. Orta Asya hükümetleri, İslamcı propaganda ve eylemlerin rejimleri için ciddi bir tehdit oluşturduğu konusunda hemfikirdiler ve hükümetler İslam'ı şekillendirme ve İslamcılığı bastırma konusunu kendilerine göre şekillendirmişlerdir (Gunn, 2003: 392).

Orta Asya cumhuriyetleri ortak kaderi paylaşmalarına, aynı coğrafyada aynı gelenek-göreneklerle süregelmelerine rağmen, her bir ülkede İslam, İslami hareket farklı şekillerde kendini göstermiştir. Bölgenin bir bütün olarak alınıp, tek tek Özbekistan, Kazakistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Kırgızistan devletlerinde İslami hareketlerin açıklanması konuyu anlama açısından ve bölgedeki dini, siyasi gelişmeleri mantık çerçevesinde değerlendirme açısından daha yerinde olacaktır. Fakat bunun öncesinde İslami hareket kavramına değinmek gerekmektedir.

2.2.1 İslami Hareket Kavramı

İslami hareketlerin tümünü kapsayacak bir tanım yapmak olanaksızdır. İslami hareketlerin tam olarak ne zaman ortaya çıktığı da bilinmemektedir. Geçmişten günümüze kadar pek çok İslami Hareket tanımlaması yapılmıştır. İslami hareketleri bir kısım şu şekilde tanımlamaktadır: "İslam'ın insan hayatını komple kapsayan bir düşünce sistemi olup, İslam dinine mensup kişilerin problemleri

çözmek için bu sistemi baz alarak hareket etmesi gerektiğini düşünenlerin genel adıdır." Farklı bir tanımlama ise şu şekildedir: "İslami davetin gereklerini yerine getiren bir topluluk veya İslam'ı din olarak kabul eden bir akımdır." Hâkim din olarak İslam'ı kabul eden akımın mensupları, İslam'a inanç, düşünce yapısı, yaşam tarzı olarak bağlanan kişilerdir. İslami hareketler, İslami alanda uyanışın gerçekleşmesi için gerekli olan İslam'a mensup çeşitli organizasyon grupları ve cemaatlerdir (Mustafa, 2016: 35-37). İslami hareketler, İslam'ın temel kaynaklarını kullanarak mevcut düzeni kurmaya, yorumlamaya çalışmışlardır. İslami hareketin mensupları için din, insan hayatındaki her şeyi kapsamaktadır. Modern anlamda İslamcılığın ise Müslümanların batılılara karşı uyanmasını ve örgütlenmesini öneren Cemalettin Afgani ve Muhammed Abduh'un Paris'te 1884'te çıkardıkları Urvetül vüska adlı dergi ile başladığı ileri sürülmektedir (Görgün, 2012).

İslami hareketlerin zeminini hazırlayan İslamcı aydınların, İslamiyet'i eylemsel faaliyetlere dönüştürmede oynadıkları rol büyüktür. İslami hareketler başta İslam'a modernist bir yorum getirme amacıyla ortaya çıkmış fakat sonradan radikalleşerek muhalefet durumuna gelmiştir. Dinsel örgütlenmeler veya gruplar toplumsal bağlamda tarihin belli dönemlerinde ortaya çıkar ve toplumun yapısına göre şekillenip, değişim gösterirler. Bir toplumda din örgütlenerek siyasal bir aktör olarak önem kazanıyorsa, yönetime karşı muhalefet konumuna geliyorsa o din sadece dogma temelinde değil, siyasal ve toplumsal değişim temelinde de incelenmelidir. Farklı toplumlarda dini grupların oynadıkları roller ve konumlar da farklıdır. Dinsel örgütlenmelerin içinde bulundukları toplum ve bölgede meydana gelen siyasal, toplumsal, yasal yapı bu grupların gerçekleştirdiği siyasal eylemler konusunda önem taşımaktadır. Bu İslami gruplar arasındaki ilişkiler ve bu İslami gruplarla devletler arasındaki ilişkiler de incelenmesi gereken başka bir konudur (Atacan, 2008: 33).

İslami hareketlerin siyasi hedefleri bulunmaktadır. İslam'ı esas alarak gayri İslami olarak gördükleri fikirleri reddederler ve İslami düşünceleri ideoloji olarak kabul ederler. Hedeflerine ulaşabilmek için İslam devleti kurulmalı ve İslam iktidar olmalıdır. Ayrıca herhangi bir hareketi İslami hareket olarak tanımlayabilmek için bu hareketin bazı niteliklere sahip olması gerekmektedir. Bu nitelikler şunlardır:

1. İslami bir kapsamı olması,

2. İktidara gelmeyi amaçlaması,
3. Gerçekliğinin olabilmesi için pratik bir organizasyona sahip olması (Mustafa, 2016: 40).

Orta Asya'da İslami hareketlerin merkezlerle etkileşime girmesi, dine dayalı bir yönetim kurma yönelimlerini de hızlandırmıştır. Buradan çıkarılacak sonuç, Orta Asya tarihinde dini ve milli kimlik arasındaki bağ düşünüldüğünde, buradaki milli canlanma İslami hareketlerin artmasında bir etkendir (Bodur, 2004, 199).

İslami hareketler, Ilımlı İslami hareketler ve Radikal İslami hareketler olarak iki gruba ayrılabilir. İlk olarak, İslam'ın temel itibariyle barış dini olması, insanlara barışçıl yollarla bildiri yapması nedeniyle şiddet kullanılmadan yürütülen hareketler Ilımlı İslami hareketler olarak adlandırılabilir. İkinci olarak, Radikal İslami hareketler ise köklü değişiklikler talep etmektedirler. Mevcut düzeni değiştirerek yerine yeni düzen koymayı amaçlayan Radikal İslami hareketler, sorunların çözümü için dine daha sıkı bağlanmayı ön görmektedirler (Pulat, 2019: 22).

İki İslami hareket de aynı teorik yapıda olmasına rağmen bazı yönlerden birbirinden ayrılmaktadırlar. Ilımlı İslami hareketler, İslam'ı şiddeti kullanmadan yürütürler. Radikal İslami hareketler ise çözümü devletleri devirmekte ve yerine İslami iktidar ile şeriat sistemi kurulmasında ararlar. Ilımlı İslami hareketler, devleti devirmek yerine dönüştürülmesinin daha uygun olduğunu düşünürler. İkna kullanarak çözüm bulma amacındadırlar. Bu da iki İslami grubu birbirinden ayırmaktadır. Ancak Batılı devletlerin İslam coğrafyasına yönelik gerçekleştirdiği müdahaleler İslam'ın bu coğrafyada radikal ve ılımlı İslam akımlarının tümünün birlikte yükselmesine neden olmuştur. Günümüzde Orta Asya, Ortadoğu, Afrika öncelikli olmak üzere dünyanın pek çok yerinde İslami hareketler bulunmaktadır. Bu coğrafyalarda çatışma ortamı ve istikrarsızlıkların artmasıyla birlikte Ilımlı İslami hareketlerden ziyade radikal İslami hareketlerde artış görülmüştür. Orta Asya'da Sovyet çöküşü sonrası dine yöneliş, Suriye'de Arap Baharı sonrası çıkan iç savaş, Kuzey Afrika bölgesindeki ekonomik kriz ve istikrarsızlıklar, Irak'taki mezhep çatışmaları ve istikrarsızlıklar İslami hareketlerin yayılıp gelişmesine olanak sağlamıştır. Bu İslami hareketler aslında mevcut düzene karşı çıkma

biçimidir. Halk, yaşadığı sorunlardan kurtulmak istemiş, bu düzeni değiştireceğine inandıkları örgütlere sığınmıştır (Pulat, 2019: 23).

Araştırma konusu gereği tezde Orta Asya bölgesi ve özelinde Kırgızistan'daki İslami hareketlere değinilecektir. Aynı zamanda, Ilımlı İslami hareketler süreklilik ve düzen açısından üst düzey tehdit yaratmadığı için daha çok Radikal İslami hareketler üzerinde durulacaktır. Çünkü radikal İslami hareketler bölgede bir güvenlik sorunu yaratmaktadır. Bu hareketler, bölgede mevcut ekonomik, siyasi, sosyal düzeni değiştirdiği için din-devlet ilişkilerini de üst düzeyde etkilemektedir.

2.2.2 Bölgede Aktif İslami Hareketler

Bu kısımda, Orta Asya cumhuriyetlerinde İslami durumun ne düzeyde olduğunu anlamak için İslami hareketler üzerine tartışma yapılacaktır. Öncelikle Özbekistan'dan başlanabilir. Özbekistan yüzyıllarca İslamiyet'in merkezi konumunda olmuştur. Fergana vadisi, Sovyetlerin çöküşünden sonra oluşan boşlukta, İslami hareketlerin artış gösterdiği bir bölge haline gelmiştir. Selefilik akımına doğru kayan Vehhabi gruplar, Andican ve Namangan şehirlerinde faaliyet göstermeye başlamıştır. 1991 yılında, Namangan'da ciddi bir tehdit unsuru olmuşlardır. Özbekistan İslami Hareketi'nin (ÖİH) temeli bu örgütlere dayanır (Olcott, 2007: 18-20). Fergana vadisinde dini, politik birçok faaliyet görülmektedir. Vadi, Kırgızistan, Özbekistan ve Tacikistan'ın birleştiği bir bölgedir ve bölgede üç ülkenin toprağının bulunması Fergana vadisini son derece önemli hale getirmektedir. Kırgızistan'a bağlı Oş ve Celalabad, Özbekistan'a bağlı Andican ve Fergana, Tacikistan'a bağlı Sogd bölgesi Fergana vadisinde bulunmaktadır. Bölgedeki devletlerin yürüttükleri farklı politikalar nedeniyle yaşanan fikir ayrılıkları ve çatışmalar bölgenin istikrarsızlaşmasına yol açmıştır. Gerek bu fikir ayrılıkları ve çatışmalar, gerekse de bölgede farklı grupların faaliyetleri İslami hareketlenmeyi teşvik etmiştir (Aktaş, 2021: 88).

1990'lı yıllarda bölgeyi tehdit eden hareketler El- Kaide ve Taliban'dı. ÖİH bu hareketlerden etkilenerek bölgede faaliyetlerini artırmıştır. El- Kaide dünya çapında büyük etkilere sahip eylemlerde bulunmuştur. Afrika'da Amerikan elçiliklerinin ve Dünya Ticaret örgütünün bombalanması gibi eylemlerde bulunmuştur. Bu örgüt mali desteğini Arabistan'ın zengin kesimlerinden, askeri

desteğini ise Taliban'dan almıştır. Taliban ise bölgenin en şiddet yanlısı örgütü olmakla beraber, silah kaçakçılığı, insan ticareti gibi suçlara kalkışan Arabistan ve Körfez destekli bir örgüttür. Eğitim kamplarında militanlar yetiştiren örgüt, İslam'ı referans aldığını söylemiştir ancak İslam'la ilgisi olmayan dehşet, vahşet içerikli eylemlerde bulunmuştur (Avcı, 2017: 75). Burada örgütün, İslam'ı kullanarak geniş kitlelerin desteğini almaya çalıştığı görülmektedir.

Özbekistan'da bağımsızlığın ilk yıllarında yöneticiler İslamlaşma sürecini aktif bir şekilde desteklemişlerdir. Kuran üzerine yemin ederek dinin önemini vurgulayan İslam Kerimov yönetimi, insanların din eğitimi görmelerine, camilerin açılmasına, dini alanların açılmasına ve faaliyet göstermelerine izin vermiştir. Sonrasında ise Kerimov'un bu tavrının değiştiği gözlenmektedir. Kerimov döneminde normal muhalefet kurulamamış ve insanlar kendilerini ifade edememişlerdir.

Şiddet içerikli bir yönetim anlayışına sahip olan Kerimov, dönemin müftüsü olan Muhammed Sadık Muhammed Yusuf'un politik gücünü artırması ve cumhurbaşkanlığı seçimlerine aday olması üzerine müftüyü emekli olmaya zorlamıştır. Devletin dine yönelik yaklaşımları giderek sertleşmiştir ve bu da ülke içindeki yasal değişikliklere de yansımıştır. Kerimov yönetimi muhalefete karşı radikal dinsel tehdidi kullanmıştır. Diktatörlük şeklinde bir yönetim anlayışı sergileyen Kerimov'a karşı 1999 yılında gerçekleştirilen suikasttan ve 2005 yılında Andican olaylarından sonra rejim, dine karşı daha da sert tedbirler almıştır. Bu da ülke içinde radikal örgütlerin faaliyetlerinin artmasına neden olmuştur. Devlet, İslam'ı kontrol edebilmek için farklı düzenlemeler gerçekleştirmiştir. Örneğin, devlet kontrolü dışında din eğitimine izin verilmemiş, ülkedeki camilere din adamları devlet tarafından yerleştirilmiştir (Yaman, 2012: 42).

Sonuç olarak, bir yandan diktatör Kerimov yönetimi, diğer yandan işsizlik, fakirlik, nüfus yoğunluğu muhalefetin daha radikal tavır takınmasına yol açtı. Yönetimden kaçmaya çalışan binlerce insan ülkeyi terk etmek zorunda kaldı. Eğer daha ılımlı yönetimler olsaydı, muhalefet kendisini farklı şekillerde ifade edebilirdi. Ancak, Kerimov döneminde muhalefetler bile yasaklandığı için silahlı mücadele yoluna gidildi. Tüm bunlar halkın İslami hareketlere yönelmesine neden oldu.

Özbekistan'da devletin kontrolü altında olmayan hareketler tehdit olarak görülmektedir. Özbekistan'da İslami hareketler selefi akımlar olarak tasnif edilen ve Orta Asya coğrafyası geleneklerinden, İslami köklerinden bağımsız gelişen hareketlerdir. Aynı zamanda, Özbekistan'da ılımlı Hanefi Sünni İslam anlayışı hâkim olmasına rağmen bölgede oluşan militan İslamcı hareketler, Vehhabi Suudi kökenli Hanbeli Sünni akımlardır (Cornell, 2005: 626). Vehhabi İslam anlayışının Fergana vadisinde yoğun olduğu görülmektedir. Tacikistan ve Afganistan'da bu anlayış aktif konumdadır ve Özbekistan'da örgütsel anlamda bağlantıları bulunmaktadır. Asıl olarak Özbekistan'da karşılaşılan iki İslami hareket Özbekistan İslami Hareketi (ÖİH) ve Hizb-ut Tahrir (HT)'dir (Çaman & Dağcı, 2015: 16).

Özbekistan'da Erk, Birlik, Baraka (Bereket), İslam Leşkerleri (İslam Savaşçıları), İslami Uyanış, Adolat (Adalet), Tavba (Tövbe) isimli oluşumların bir kısmı 1993 yılında kapatılmıştır. Adalet örgütünün taleplerini karşılayacağını söyleyen Kerimov, seçimi kazandıktan sonra bu muhalif dini örgütleri zorla tasfiye etmiştir. (Babadjanov & Malikov & Nazarov, 2011: 322). 1996 yılında ise bu oluşumlar Özbekistan İslami Hareketi adı altında Özbekistan ve kısmen Kırgızistan'da tek bir örgüt halini almıştır (Çalışkan, 2012: 382). 1999 yılında Taliban lideri Molla Ömer Afganistan'da örgüt şefleriyle toplantı düzenlemiş, Özbekistan'da İslami hareket oluşumu için her türlü maddi desteği sağlayacağını ifade etmiştir. Toplantı sonunda örgüt şeflerine para dağıtmıştır. Mülteciler bakanı, Mevlevi Abdulrakib, Yoldaşev ve yardımcılarıyla Kırgızistan'ı hedef alan büyük bir saldırı planı yapılmıştır. Özbekistan İslami Hareketi, Bin Ladin ve Taliban'ın destekleriyle Arap-Vehhabi-Selefi çizgisinde olan Kadimcilik geleneğinden gelen bir hareket olarak düzenli bir orduya geçmeyi başarmıştır (Avcı, 2017: 89).

Zamanla bölgede Hizb-ut Tahrir ve diğer gruplar Akramiyler, Uzun Soqol (Uzun Sakallılar), Hizb-un Nusrat, Tabligh Cemaat (Tebliğ Cemaati), Nurcular, Lashkar-i Taiba, Doğu Türkistan İslami Hareketi, Orta Asya İslami Hareketi, İslami Cihad Grubu gibi hareketler ortaya çıkmıştır. Hepsinin kullandığı yöntem ve stratejiler farklı olmasına rağmen amaçları aynıdır. Laik hükümetin yerine İslam devleti kurulmasını hedefledikleri ileri sürülmektedir (Saparbek, 2019: 58).

ÖİH örgütü Özbekistan'daki Kerimov rejimine karşı muhalefet olarak ortaya çıkmıştır. ÖİH aracılığıyla Tahir Yoldaşev ve Cuma Namangani tarafından Kerimov yönetimine karşı cihat ilan edilmiştir. Tahir Yoldaşev Adalet Partisi'nin (AP) lideriydi. Özbekistan İslami Hareketi'nin amacı ise var olan siyasi sistemi değiştirerek İslami bir rejim kurmaktır. İstedikleri şey Fergana vadisinde bir İslam devleti kurmaktır (Çaman & Dağcı, 2015: 16-17). Aynı zamanda, Müslümanları bir araya getirerek, şeriat kurallarını insanlara, devlete, topluma öğretmeyi amaçlayan ÖİH, Taliban'dan, Pakistan'dan, Bin Ladin'den destek gören militan cihat örgütüydü. Bu hareketlenmelerin ortaya çıkmasıyla radikal İslam ile mücadele 1998 yılından itibaren başlamış ve Özbekistan devletinin esas din politikası olmuştur (Khalid, 2011: 169). Özbekistan İslami Hareketi, şiddet temelli bir hareket olduğu için realist bakış açısıyla hedefine ulaşabilmek ve hareket alanını genişletebilmek için her yolu mübah sayıp eylemlerine başlamıştır.

Özbekistan İslami Hareketi, ilk eylemlerine 1999 yılında başladı. Şubat 1999'da, Taşkent'te arabalara yerleştirilen bombalar patlatıldı. Hükümet eylemi, muhalefet destekli ÖİH'nin gerçekleştirdiğini duyurdu (Baran & Starr & Cornell, 2006: 26). Bir başka eylemleri ise, Ağustos 1999'da, Kırgızistan topraklarını kullanarak Batken vilayetinde iki köyü ele geçirmek olmuştur. Dört Japon dağcıyı ve bir generali rehin almışlardır. Bu çatışmalarda 26 kişi hayatını kaybetmiştir (Myrzabaev, 2009: 173). Bu çatışmalar 2000'li yılların başında da devam etmiştir. Bu gelişmelerle birlikte din yönetimleri hükümet tarafından sınırlandırılmış ve hükümet bu olayları 1998'deki din yasasını kabul ettirebilmek için kullanmıştır (Byerdımurat, 2021: 168).

Bahsedilen 1998 yılında Özbekistan'da onaylanan din yasası gereği din eğitimini ve dini hizmetleri devlet finanse etmemektedir. Din anayasasının 5. Maddesinde bu husus şu şekilde yer almaktadır: "Devlet dini kuruluşların faaliyetleri ile ateizm propagandası faaliyetlerini finanse etmez." (Byerdımurat, 2021: 164). Görüldüğü gibi devlet İslami hareketlerin eylemlerini sınırlamak için dini faaliyetlerin devlet destekli yapılamayacağını belirtmiştir.

1999 yılında Taşkent'in bombalanması ve sonrasında 2001 yılında 11 Eylül saldırısından sonra Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Özbekistan hava üslerini kullanarak Afganistan saldırılarını gerçekleştirdi. Bu saldırılarda ÖİH, Taliban ile

güç kaybı yaşadı ve büyük kayıplar verildi. 2005 yılında Andican olayları ve daha sonra 2011'de Amerika Birleşik Devletindeki saldırılar, ÖİH'nin gidişatında önemli değişimler yaşamasına neden oldu. Sonuçta, örgüt başarılı olamadı ve ABD'nin terör listesine girdi. Hareket gücünü kaybederek, şiddet içerikli eylemlerini durdurdu ve etkinliğini yitirdi (Çalışkan, 2012: 382).

Bir diğer İslami hareket olan İslami Kurtuluş Partisi diğer adıyla Hizb-ut Tahrir (HT), Filistinli siyasetçi ve eğitimci Takiyuddin el Nahbani tarafından Doğu Kudüs'te kurulmuştur. Nahbani, 1960 yılına kadar kitaplar yazarak, bu kitaplarda Müslümanları tek İslam devleti altında toplayarak halifeliği kurma amacını anlatmıştır. Modern çağın yönetim türlerini reddeden örgüt, İslam'ın dışındaki demokrasi, sosyalizm, milliyetçilik, kapitalizm gibi kavramları yok saymaktadır (Akdoğan, 2014: 55).

1953 yılında Filistin'de kurulan Hizb-ut Tahrir, Özbekistan'a 1990 yılının ortalarında gelerek Orta Asya'da etkisini genişletmiştir. ÖİH gibi Orta Asya sınırlarını aşan bir İslami devlet kurmayı amaçlamaktadır. Ancak bunu ÖİH gibi şiddet kullanmadan yapmak istemiştir. HT'in şiddete karşı yaklaşımı, şiddet karşıtı Orta Asya halkının da desteğini almıştır. Eğitime önem veren HT, Müslümanlara kitaplar dağıtmış, propagandalarını sunumlarla yapmıştır. Bu yönüyle ÖİH'den ayrılmaktadır. HT, Orta Asya'da bağımsızlık sonrasında ortaya çıkan yolsuzluk, uyuşturucu maddeler, yoksulluk gibi toplumsal içerikli sorunların ortadan kalkması için çalışmalar yürütmüştür ve bölge hükümetlerinin bu konularda yetersiz olduğunu savunmuştur (Kang, 2010: 70).

HT, ÖİH'den farklı olarak uluslararası bir örgüttür ve şubeleri Orta Asya ile eski Sovyet cumhuriyetlerinde de kurulmuştur. Başta Pakistan, Kuzey Afrika, Mısır ülkeleri olmak üzere pek çok Müslüman ülkede ve aynı zamanda Avrupa Müslüman diasporasında gençler arasında da etkin bir partidir. Bölgedeki ülkeler HT'i bölgede çok popüler olması nedeniyle büyük bir tehdit olarak algılamaktadırlar (Bedirhan, 2011: 445). Bölgede memnuniyetsizlikleri dile getirmesiyle, bölge halkının sesi olmasıyla HT ilgi odağı olmuştur.

Hükümet, ÖİH'ne olduğu gibi HT'e de düşmandı. Şiddet yanlısı olmamasına rağmen hükümete göre örgütün ÖİH'den farkı bulunmamaktaydı. İki organizasyon da İslam'a karşı gelen radikal gruplar olarak gösterildiler. HT, resmi

kayıt yaptırmadığı için nerede ve ne ölçüde faaliyet gösterdiği de belirsizdir (Khalid, 2011: 175-176).

İslam dünyasında Müslümanları bir çatı altında toplayacak bir hilafet sistemi ve kapsayıcı özellikte bir İslam devleti kurulma isteği birçok İslami hareketin ortak amacıdır. Bu ideolojik temeller ve amaçlar günümüzde faaliyet halinde birçok İslami hareket grubu için geçerlidir. Ancak bu amaçlara ulaşma yöntemleri farklılaşabilmektedir. Bu İslami hareket grupları dünyadaki Müslümanları Batı'nın boyunduruğundan kurtarabilmek için şeriatın ve halifeliğin eksiksiz uygulanması gerektiğini savunurlar. Ancak bu uygulamanın nasıl olması gerektiği konusunda farklı fikirler mevcuttur. Bazı hareketler, istenilen hedeflere ulaşabilmek için mevcut yönetime karşı cihat edilmesi yolunu savunurken, bazıları ise İslami yaşam tarzının amacına uygun bir şekilde halka benimsetilerek yapılması gerektiğini savunur. Örnek verilecek olursa, ÖİH hedeflerine şiddet uygulamalarıyla ulaşmayı amaçlamıştır. HT'in faaliyetlerine ve söylemlerine bakıldığında ise şiddetle bağlantıları olmadığı görülür. HT'e göre şiddet, siyasi değişim yöntemi değildir. Peygamberin İslam dinini yaydığı gibi şiddet kullanılmadan amaçlarına ulaşabileceğini öngörür (Aktaş, 2021: 85).

ÖİH ve HT, Sovyetlerin çöküşünden sonra mevcut yönetime muhalif hareketler olarak ortaya çıktılar. Ancak bu iki örgütün birbiriyle ilişkileri gergindi. Hizb-ut Tahrir üyeleri, Özbekistan İslami Hareketi'nin mevcut rejimi devirme fikrini önemsiyordu çünkü o konuda amaçları ortaktı. Fakat şiddet kullanmasını, politik bir amaçları olmamasını yadırgıyorlardı. HT politik amaç yönünden diğer örgütlerden tutarlı olmasıyla ayrılır. ÖİH ise HT'in şiddetten kaçınmasını eleştiriyor ve şiddet olmadan, belli eylemler gerçekleştirilmeden mevcut düzenin yıkılamayacağını savunuyordu (Khalid, 2011: 175).

Bir diğer ülke olan Kazakistan'ı ele alacak olursak, 1943 yılında kurulan Taşkent müftülüğü çatısı altında yer alan Kazakistan, Nursultan Nazarbayev tarafından 1990 yılında Kazakistan Ulusal Müftülüğüne geçirilmiştir. Bölgede bağımsızlık sonrasında dini sınırlamaların sona erdiği ilan edilmiş ancak sonrasında dini özgürlüklerde kısıtlama yoluna gidilmiştir (Avcı, 2017: 111). Kazakistan müftülüğü, Sovyet sonrası dönemde bağımsız statü kazansa da ülkede dinsel muhalefet güçlü olmadığı için Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev

kontrolünde bir örgütlenme söz konusuydu. Müftülük ve Kazakistan yönetimi bağımsızlık sonrasında camilerin inşa edilmesini, eski başkent Almatı'da İslam enstitüsü kurulmasını desteklemişti. Kazakistan'da Rus nüfus çok olduğu için İslam, rejim ve yönetim açısından tehdit olarak görülmüyordu (Yaman, 2008: 65).

Nazarbayev, İslami canlanmayla gelen talepleri karşılamak durumunda kalmıştır. Hacca gitmiş ve dini törenlere katılmıştır. Sovyet öncesi dönemde komünist ideolojinin hakimiyeti, Güney Kazakistan bölgesi hariç ülke genelinde tarihsel anlamda İslam dininin etkisinin yetersizliği, Rus nüfusunun ülkede fazla olması gibi nedenlerden dolayı dini aşırıcılık bölgede sorun teşkil etmiyordu. Ancak bağımsızlık sonrasında bu durum değişmişti. Özbekistan'da 1999 yılında meydana gelen terör saldırıları Kazakistan'ı da önemli ölçüde etkilemiştir. Sonrasında ülkedeki ideolojik boşluk, yolsuzluk, yoksulluk, işsizlik, düşük dini eğitim seviyesi İslami hareketlerin artarak bölgeyi etkilemesine yol açmıştır (Saparbek, 2019: 70). Buna yönelik, Kazakistan yönetimi birtakım önlemler almıştır.

Kazakistan Müslümanları Dini İdaresi bu aşırıcılık sorununu çözmek, bu akımların önüne geçmek, halk arasında istikrarı sağlamak için bu akımların mensuplarının camilerde toplanarak sohbet ya da vaaz yapmalarını yasaklamıştır. Camilerde namazın Hanefi mezhebine göre kılınması esas alınmıştır. İmamlarda geleneksel İslam dini ve Hanefi mezhebine mensup kişilerden seçilecektir. Dini yayınlar sıkı kontrol ve denetimlerden sonra çıkarılabilecektir. Ayrıca Kazakistan'da Milli Güvenlik Komitesi'nin devlet karşıtı hareket olarak tanımlayıp yasakladığı dini gruplar: El- Kaide, Doğu Türkistan İslam Partisi, Özbekistan İslami Hareketi, Kürdistan Milli Kongresi, Taliban, Esbat el-Ansar, Boz Gurd, Orta Asya Mücahitler Cemaati, Laşkarı Taiba'dır (Sandybayev, 2014: 217-218).

Kazakistan'da 2000 yılında "Terörizm ve Ekstremizm Gösterilerinin Önlenmesi ve Bastırılması" adlı bir kararname çıkarılmıştır. 2005'te "Aşırılığa Karşı Durma" kanunu çıkarılmıştır. 2006 yılında ise ülkede radikal dini akımlarla mücadele etmek amacıyla anti terör merkezi kurulmuştur (Beylur, 2019: 140).

Dini yönelim güney tarafında daha ağırlıklı olmasına rağmen Kuzey Kazakistan ülkenin en laik kesimiydi. Bu bölgede İslami hareket faaliyetleri yok denecek kadar azdı. Bölgede faaliyetleri bulunan dini eğilimli bir parti olan Alash vardı ve Alash'ın amacı, İslam'ın resmi din olarak kabul edileceği bir devlet kurma

ve Kazak müftülüğünün bağımsız olarak tanınmasıydı. Alash, Nazarbayev yönetimine karşı bir partiydi ve yönetimle mücadele halindeydi. Nazarbayev yönetimi ise Alash üye ve liderlerini tutuklattırdı. Böylelikle 1993 yılında Alash'ın faaliyetleri durduruldu (Saparbek, 2019: 64).

Hizb-ut Tahrir'in ilk temsilcileri, 1998 yılında Güney Kırgızistan'da ortaya çıkmıştır (Bedirhan, 2011: 444). Ayrıca, İslam Kurtuluş Partisi 2000 yılı sonrasında Orta Asya'da İslam Direniş Hareketi'nin güvenlik bölgesi olarak kabul gören Kazakistan ve Kırgızistan'da hızla yayılmıştır. Kazakistan'da var olan laiklik İslam Kurtuluş Partisi'nin etki alanının genişlemesine imkân sağlamıştır (Kang, 2010: 71). İslami hareketler ülke içinde varlık gösterseler bile, Özbekistan, Tacikistan'daki etkisini tam anlamıyla gösterememişlerdir. Bunun nedenleri arasında, Kazakistan'da terör merkezi olan Afganistan'a sınırının olmaması, Rusya ile yürütülen eş güdümlü siyaset ve halkın bu İslami hareketlere ilgi göstermemesi sayılabilir (Avcı, 2017: 113).

Kazakistan'da dini aşırıcılık durumu diğer Orta Asya ülkelerinden farklıdır. Çünkü ülkede bağımsızlıktan sonra yirmi yıl boyunca aşırıcılık ve terörizmle ilgili bir sorun yaşanmamıştır. 2011 yılında ise ülkede birkaç terör saldırısı yaşanmıştır. Olay sonrasında 1992 yılında kabul edilen "Vicdan Özgürlüğü ve Dini Gruplar" hakkındaki din yasası iptal edilmiştir ve "Dini Hizmet ve Dini Kurumlar" adlı yeni bir yasa dini alanda kontrol amaçlı kabul edilmiştir. Ciddi kısıtlamalar getirilerek ülkedeki dini gruplar kontrol edilmeye çalışılmıştır. Alınan tedbirlere rağmen 2016 yılında Kazakistan'da silahlı saldırılar gerçekleştirilmiştir. Bu eylemlerin radikal dini hareketler tarafından düzenlendiği belirtilmiştir. Buna yönelik ise 2017-2020 yılları arasında Dini Aşırılıklar ve Terörizmle Mücadele programı kabul edilmiştir (Byerdımurat, 2021: 178).

Kazakistan'da yöneticiler Kazakistan'ı laik, dini serbestliklerin en serbest olduğu ülke olarak tanımlarken, 2011 yılında meydana gelen terör olayları üzerine yönetim kanunlar çıkararak dini hayatı sınırlama yoluna gitti. Kamu binaları ve mekanlarındaki mescitleri kapattı, dini faaliyette bulunan tüm dernekleri ve iletişim araçlarını sıkı bir şekilde kontrol etti. Dini görevlilerin dini hayata müdahale etmesini kolaylaştıran imtiyazlar sağladı (Çalışkan, 2012: 385). Bu yöntemlerle aşırıcı İslami hareketlerin ve terör olaylarının önüne geçmeyi amaçladı.

Orta Asya ülkeleri içerisinde dini İslami grupların, radikalleşmenin en az etkili olduğu ülke Kazakistan'dır. Bunun nedenleri arasında, Kazakistan'da kişi başına düşen milli gelirin diğer ülkelere kıyasla yüksek olması ve Kazakistan'da nüfusunun homojen olmaması sayılabilir. Ayrıca ülkede İslam'a ilgi yüksek değildir. Kazakistan'da günlük hayatta dini rol oldukça sınırlıdır. Buna rağmen Kazakların çoğu kendilerini Müslüman kabul etmektedir. Orta Asya genelindeki dini kimliğe sahip çıkma bilinci Kazakistan'da da vardır. Her ne kadar son yıllarda diğer ülkelere oranla terör olaylarında artış görülse de Kazakistan laik bir ülke konumunda olduğu için ve dini aşırıcılık faaliyetleri düşük olduğu için bu hareketlenmeler ileri vadede tehlikeli görülmemektedir (Ağır & Arpacı, 2019: 1024).

Bahsedilecek bir diğer ülke olan Tacikistan, Orta Asya ülkeleri arasında istikrarsızlığın en çok hissedildiği ülke olmuştur. Ülkede, devletin dine müdahalesinin artmasıyla baskı ve müdahalenin ülke nüfusunun küçük kesimleri radikalleşmesini tetikleyeceği korkusu Tacikistan'da da mevcuttu. Tacikistan'da siyasi İslam tarihi, Orta Asya'nın geri kalanından keskin bir biçimde farklı olmuştur. Özbekistan'da olduğu gibi, 1970'lerde küçük gayri resmi çalışma grupları, 1980'lerin sonunda daha politize gruplara dönüştü. Bağımsızlıkla birlikte, yeni devlet çatışma ve siyasi arenanın merkezi haline gelmiştir.

İran devrimi ve Afganistan'daki savaş, Tacikistan'ı bölgedeki diğer halklardan daha çok etkilemiştir. Bunun sonrasında 1990'ların başında oldukça iyi örgütlenmiş bir muhalefete dönüşen gayri resmi İslami dernekleri harekete geçmiştir. Tacik muhalefetinin Arap bölgesindeki (özellikle Suudi Arabistan) İslami merkezlerle temasları da önemli bir rol oynamıştır. Tacikistan'a muhalif İslam'ın gelişini 1980'lerde meydana gelen İran ve Afganistan'daki İslami siyasi hareketler çerçevesinde görmek gerekmektedir (Gunn, 2003: 399). Burada etnik çoğunluğun Fars kökenli olmasının, bölgeyi İran'ın etkisine açık bıraktığı söylenebilir.

Ülke bağımsızlığını kazanır kazanmaz yönetimin nasıl olması gerektiği konusunda tartışmalar yaşanmıştır. 1991 yılında adı yolsuzluk davalarıyla anılan Rahman Nabiyev'in yönetime geçmesinden sonra Bedehşan bölgesinde meydana gelen isyanlar ülkede iç savaşı tetiklemiştir. İç savaşın meydana gelmesinde radikal

İslami hareketlerin büyük etkileri bulunmaktadır. Asıl neden ise, bölgenin yönetilememesi üzerine hükümete karşı çıkan muhalefetin iç savaşı tetiklemesidir. Çatışmaların çıkmasıyla bölge İslami hareketlerin odak noktası haline gelmiştir (Akdoğan, 2014: 78).

Rahman Nabiyev'in istifasından sonra tüm siyasi partilerin temsil edildiği, İslami Diriliş Partisi'nin (İslami Rönesans Partisi) de içinde bulunduğu Milli İttifak hükümeti kurulmuştur. Sonrasında 1992 yılında yönetime gelen İmamali Rahman ise iç savaşın meydana gelmesine neden olmuştur. Binlerce insanın ölmesine ve binlercesinin de Afganistan'a göçmesine sebebiyet vermiştir. 1992-1997 yılları arasında süren 5 yıllık savaş Tacikistan'ı her açıdan olumsuz şekilde etkilemiştir (Karael, 2018: 4-5). Ülke iç savaş sonrasında ekonomik, siyasi, sosyal, askeri yönlerden adeta çökmüştür ve toparlanması uzun yıllar süren hatta etkileri hala süren bir gerileme dönemi yaşamıştır.

Tacikistan'da bağımsızlık sonrasında meydana gelen iç savaş ve savaşta bulunan dini gruplardan dolayı ülke diğer ülkelere göre daha politiktir. Tacikistan, resmi ve gayri resmi İslam şekillerinin siyasi güçle birleştiği tek ülkedir. Ülkede İslami Diriliş Partisi'nin güçlü bir muhalefet oluşturarak 1992 yılında Komünist hükümeti devirmesi sonucunda diğer Orta Asya devletleri de din politikalarını şekillendirmişlerdir. Bağımsızlık sonrasında 1990 yılında yeni Tacikistan müftüsü Kazi Akbar Turajonzade seçilmiştir. Turajonzade İslami-siyasi parti kurulmasına karşıydı ve geleneksel İslam'ı sürdürme taraftarıydı. 1992 yılında koalisyon kurarak siyasi mücadelesini sürdürmüştür (Yaman, 2008: 66).

İç savaş sonrası yaşanan kaos ortamı, yönetimin vaatleri yerine getirmemesi, akrabalık bağlarıyla kurulu düzenin yolsuzluk yaratması, ülkede meydana gelen kaçakçılık meselesi, işsizlik, etnik çatışmalar bölgede radikal İslami hareketlerin kurulmasına uygun ortam sağlayan faktörlerdendir.

Bölgede aktif İslami hareketler geniş çeşitlilikleri olan siyasal oluşumlardır. Tacikistan'da bağımsızlık sonrasında en ciddi siyasi cephe İslamcı hareket olmuştur. İslami Diriliş Partisi (1990), Tacikistan İslami Hareketi (1994) adlarıyla partiler kurulmuştur. Bu partilerle tüm Orta Asya'yı içine alacak bir İslam devleti kurma amacı bulunmaktaydı ama bu düşünceyi gerçekleştirme ihtimali mevcut ortamda zayıftı (Çalışkan, 2012: 382). Çünkü ülkenin başına geçenler Komünist

yöneticilerdi ve İslam'ı her yönden kısıtlama amacı güdüyorlardı. Aynı zamanda ülke Rusya ve kuruluş döneminden beri çatıştığı Özbekistan tarafından destekleniyordu. Son olarak da yaşanan iç savaş ortamı ülkeyi düzenden uzak bir kaos ortamına çevirdi.

Tacikistan'daki diğer İslami hareketlerden bahsedilecek olunursa, Özbekistan İslami Hareketi genişledikten sonra Tacikistan'a da yönelmiştir. Bunun nedenleri olarak ise Tacik iç savaşının etkisiyle ortaya çıkan güvensizlik ortamı ve Taliban'ın bölgede güçlü olması sayılabilir. Bu nedenlerle örgüt faaliyetlerini giderek genişletmiş ve bölgeye yoğunlaşmıştır. Ülke yönetimini barışçıl yollarla ele geçirmeyi amaçlayan Hizb-ut Tahrir ise bölgede eğitimli nüfusun, işsiz gençlerin sempatisini kazanmıştır. Bir diğer örgüt ise İslami Diriliş Partisi'dir. Partinin diğer isimleri İslami Yeniden Doğuş Partisi ve İslami Rönesans Partisi'dir. Parti, Tacikistan iç savaşında alt edilmiştir ve partide bölünmeler meydana gelmiştir. İslami Diriliş Partisi demokratik yollarla bağımsız bir devlet yönetimi inşası kurmayı amaçlamıştır (Akdoğan, 2014: 139). Mevcut yönetim tarafından partiye yönelik çeşitli saldırılar düzenlenerek parti sindirilmeye çalışılmıştır.

İslami Diriliş Partisi'nin kökleri 1973 yılına dayanmaktadır. O zamanlar parti lideri Muhyeddin Kübrevi idi. İslami Diriliş Partisi aslen 1990 yılının Haziran ayında kuruldu. İslami hareket resmi İslam'ı kınadı, sosyal adalet ve İslami okulların açılması için çağrıda bulundu. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla, yandaşları pan-ulusal birleştirici ideolojilerini bıraktılar ve farklı ülkelerde ayrı partilere ayrıldılar. Parti sonrasında Tacikistan İslami Rönesans Partisi'ne dönüştü. Bir zamanlar Afganistan Taliban'ından maddi ve lojistik destek alan parti, 1990'ların kanlı Tacik iç savaşında taraftı. İmamali Rahman başa geldiğinde partiye yönelik yaptığı baskılar sonucunda parti silahlı mücadeleye girişmiştir bu da iç savaşı başlatmıştır. 1997 yılında barış anlaşmasıyla seçimlerde çok düşük bir halk desteği almış olsa da resmi bir siyasi parti olarak tanınmıştır (Gunn, 2003: 399). Parti 2015 yılında yasa dışı ilan edilerek faaliyetleri yasaklanmıştır. Hatta hükümet partiyi terörist grup ilan etmiştir (Karael, 2018: 11).

İslami hareketin en önemli ismi ise Said Abdullah Nuri'dir. Parti kurucusu olan Nuri, Müslümanlar için şeriat düzenin getirilmesini amaçladı. Diğer Orta Asya cumhuriyetlerinde yasaklanan parti sadece Tacikistan'da legal konumdaydı.

Tacikistan iç savaşında Abdullah Nuri'nin radikal fikirleri kullanılmıştır ve büyük bedeller ödenmiştir (Saparbek, 2019: 73-74).

Tacikistan halkının büyük çoğunluğu Ehli Sünnet inancına sahiptir. Başa gelen Komünist yöneticiler ülkede İslam'la ilgili birçok yasaklama getirmişlerdir. Tacikler arasında İşanlık geleneği mevcuttur ve en yaygın tarikat Nakşibendi tarikatıdır. Ülkede, Müslümanlara fikirlerini yaymak için uğraşan Özbekistan İslami Hareketi, Hizb-ut Tahrir, Tebliğ Cemaati gibi grupların faaliyetleri yasaklanmıştır. Tacikistan'da Tebliğ Cemaati, 2007 yılında terör ve aşırıcılık yanlısı olduğu iddiasıyla yasaklanmıştır ve bu cemaatin çoğu üyesi hapse atılmıştır (Karael, 2018: 6-8).

Genel itibariyle Tacikistan'ı yöneten komünist iktidar, İslam'a karşı bir tutum sergileyerek kendi varlığına tehdit olarak kabul ettiği İslami hareket ve örgütleri yasaklamıştır ve bunu Tacik vatandaşların dini hak ve özgürlüklerine yapılan bir müdahale olarak görmemiştir. Alınan yasaklar, önlemler belirli gerekçelerle meşru hale getirilmeye çalışılsa da Tacikistan'da hali hazırdaki durum ulusal ve uluslararası insan hakları kuruluşları tarafından vatandaşların dini hak ve özgürlüklerini ihlal olarak görülmektedir (Yusufoğlu, 2021: 433). İmamali Rahman iktidarı günümüzde hala ülkede İslam karşıtı politikalarına devam etmektedir. Müslümanlara baskı uygulamaya, din eğitimini engelleyerek dini kurumları kapattırmaya çalışmaktadır. Ülkede 2009 yılından itibaren aşama aşama baş örtüsünü yasaklamış, medreseler kapatılmış, dini söylemler bile yasaklanmıştır (Yusufoğlu, 2021: 422). Buna rağmen Tacikistan'da İslam geleneği sürmektedir. Ülke Orta Asya'da en dindar ikinci ülke kabul edilmektedir.

Türkmenistan'dan bahsedilecek olunursa, Türkmenistan'da 1991 yılında bağımsızlık sonrasında fark edilir biçimde değişme ve dine yönelim söz konusu olsa da bir taraftan eski yönetimin etkisi devam etmekteydi. Kısmen daha serbest bir ortamda İslami hayatı canlandırmak için çalışmalar yapılmıştır. Devlet başkanı Saparmurat Türkmenbaşı'nın umre ziyareti yapması İslam'a karşı iyi niyet göstergesi şeklinde yorumlanmıştır (Tatlıoğlu, 1999: 221). Çoğu siyasi meselede olduğu gibi, Türkmenistan din politikasında diğer Orta Asya devletlerinden farklı bir yol izlemiştir. Devlet ve din arasında fiilen bir ayrım yoktur. Türkmenbaşı kendi

kişiselleştirilmiş sözde dinini devletin resmi dini olarak tanıtmıştır (International Crisis Group, 2003: 34).

Türkmenistan aşiretleri, Orta Asya'nın eski göçebe aşiretleri arasında en derinden İslamlaşmış olanlardı. Ancak İslam, Türkmenistan'da bağımsız bir siyasi güç olmamıştır ve bunun olması da pek mümkün değildir. Bu devletin iç istikrarından kaynaklıdır. Zira Türkmenler bölgedeki en uyumlu millettir. Cumhuriyetin sınırları genel olarak hepsi aynı düzeyde dindarlığa sahip olan Kazakistan'daki durumun aksine Türkmenistan'da kabilelerin geleneksel olarak yaşadığı bölgelerin sınırlarına tekabül etmektedir. Türkmenistan'da ulusal ve dini kurumların birleşmesi Sovyetler Birliği'nin dağılmasından hemen sonra başlamıştır. İslam bu ülkede siyasallaştırılmıştır. Ülke etnik ve siyasi yapılanma konusunda istikrarlı davranmıştır. Türkmenbaşı, İslam ve Türkmen milliyetçiliği arasında uyum sağlama yoluna gitmiştir. İslam konseyi kurmuş ve yönetime güvendiği kişileri getirmiştir. Bir yandan da din eğitiminin ve dini alanların kontrolünü sağlamıştır. Dini kursların yine rejime sadık din adamları tarafından verilmesini amaçlamıştır. Ayrıca hükümet devlet üniversitesine bağlı İlahiyat fakültesi açmıştır ve çok sayıda cami inşa etmiştir. Türkmenistan'da kayıtlı laik veya dini siyasi parti bulunmamaktadır. Bu da Türkmen liderin diktatörlük eğilimli olduğunu göstermektedir. Buna ek olarak, nüfus arasında siyasi aktiflik oranı da düşüktür. Hiçbir siyasi partinin faaliyet göstermesine izin verilmeyen ülkede İslam ve İslami kurumlar, devlet politikalarından memnuniyetsizliğin dile getirilmesi için tek araçtır. Genel itibariyle sosyal tutarlılık, düşük dindarlık seviyeleri ve dikkatli bir yönetim, Türkmenistan'ı Orta Asya'da İslami Muhalefet tehdidinden uzak tutmuştur (Zelkina, 1999: 367-368).

Türkmenistan dini grupların devlete kaydolmalarını şart koşmuş, bunun yapılmaması durumunda ise dini grupları ceza kanununun cezalarına tabii tutmuştur. Türkmenistan bu konuda en acımasız yasalara sahiptir. Bu ülkede din, din adamlarının atanması devletin tam kontrolü altındadır. Devlet onaylı İslam ve Rus Ortodoksluğu dışındaki tüm dinler fiilen yasaklanmıştır (Gunn, 2003: 404). Türkmenistan'da çıkarılan din ve dini teşkilatlanma ile ilgili kanunlar özgürlükçü olmaktan uzaktır. Bu kontrolcü siyaset devlet ve topluma zarar vermiştir (Erşahin, 2008: 47).

Türkmenistan tarafsızlık politikaları sayesinde dengeyi kurarak radikal hareketlerden kendini korumuştur. Zaten mevcut yönetime karşı muhaliflerin radikalizme ilgisi yoktur. Radikal örgütler de Türkmenistan'ı hedef almamışlardır. Radikal grupların merkezi konumundaki Afganistan'a sınır olmasına rağmen Türkmenistan kendini olumsuz etkilerden korumuştur. Ayrıca Taliban rejimiyle arası iyi olan ve hatta ekonomik ilişkiler geliştiren tek Orta Asya devleti olmuştur (Avcı, 2017: 108-110). Nüfusun çoğunu Hanefi Müslümanların oluşturduğu Türkmenistan'da İslam zayıf olduğu için ülkede teşkilatlanma yoluna gidildi. Türkmenbaşı bu teşkilatları önlemeye çalıştı. Kendi yazdığı Ruhname adlı kitabıyla ülkede yeni bir maneviyat anlayışı sürdürmeye çalıştı (Erşahin, 2008: 47). Bu kitap okullarda ve üniversitelerde ders kitabı olarak okutulmuştur. Ayrıca kendisini Müslüman Türkmen milletinin gözünde yüceltmek için cami inşalarına büyük bütçeler ayırmıştır (Avcı, 2017: 109).

Bölgedeki iktidar geçişlerinde İslam etken olmamıştır. Türkmenbaşı'nın ölümünden sonra 2006 yılında Kurbankulu Berdimuhammedov'un Cumhurbaşkanlığına sorunsuz yükselişi devleti kontrol eden siyasi ağların gücünü göstermiştir. Bu süreçte bir süreliğine ülkede baskı hafiflese de sonrasında tekrar artmıştır. Hükümet, Din İşleri Konseyi yetkisiyle kayıtlı veya kayıt dışı olan tüm topluluklara baskınlar düzenlemiş, dini içerikli metinlerin yayınlanmasını yasaklamıştır. Dini aktivitelerde bulunan grupların kimi tutuklanmış kimi ise para ve hapis cezasına çarptırılarak din özgürlüğü, insan hakları baskı altına alınmıştır. İçlerinde sürgüne gönderilenler bile bulunmaktadır. Günümüzde Türkmenistan'ın Cumhurbaşkanı Serdar Berdimuhammedov'dur ve ülkede baskıcı politikalar halen devam etmektedir.

Kırgızistan tez konusunun ana başlığı olduğu için burada Kırgızistan'da İslam ve İslami hareketler başlığı altında ülkeye 2.3 başlığında özel olarak değinilecektir. İlk başta ülkede ulus inşa süreci ve bu süreçte İslam'ın rolüne değinilecektir, sonrasında ise Kırgızistan'da bağımsızlık sonrası burada etkili olan İslami hareketler ve diğer İslami hareketlerin bölgeye etkileri tartışılacaktır. Öncesinde ise tüm Orta Asya cumhuriyetlerinde İslami hareketlerin artmasıyla güvenlik tehdidi yaratan Radikal İslam kavramını ve etkilerini açıklamakta yarar vardır.

2.2.3 Orta Asya'da Bir Güvenlik Sorunu Olarak Radikal İslam

Radikal İslam olgusu temel olarak İslam'ın Orta Asya'da yerleşmeye başladığı dönemlere dayanmaktadır. İslam'ın bölgede yayılmasıyla bazı dinsel akımlar ortaya çıkmıştır. Bu dinsel akımların ortaya çıkış nedenleri olarak, mevcut İslam'ı yeterli bulmama, İslam'ı farklı şekilde yaşamak isteme, İslam dinine yeni yöntemler getirmek isteme gibi nedenler sayılabilir.

Abbasiler döneminden itibaren bölgede Ravendiyye[3], Zeydiyye[4] isimli mezhepler ortaya çıkmaya başlamıştır. İslam için büyük tehlike oluşturan Ravendiyye mezhebi ve daha ılımlı olan Zeydiyye mezhebi Kuran'ı ve hadisleri yeniden yorumlamışlardır. Sufilik akımında da bunun örnekleri görülmektedir. Vehhabilik ise Radikal İslam örgütlerinin benimsediği görüş olduğu için ideoloji olarak kabul edilmiştir. İslam hoşgörüsünden uzak bir akım olan Vehhabiliğin tersine Sufilik ve diğer tasavvufi akımlar barışçıl yöntemleriyle birçok mezhep tarafından kabul görmüştür. Ancak bazı ülkelerde Sufilik de bazı üyeler tarafından aşırılaştırılmıştır (Akdoğan, 2014: 41).

Orta Asya'da Radikal İslam meselesi, Orta Asya devletlerinde denetleme düzenleme rejimlerine karşı gelişen bir olgudur. Bağımsızlık sonrasında özgürleşme ortamıyla İslam'ı diledikleri gibi yaşamak isteyen halk bir süre sonra denetleyici rejimlerden bunalıp örgütlenmeler meydana getirmiştir. Radikal İslam olgusunun oluşumunda komünist düzende yetişmiş liderlerin devam ettirdikleri Sovyet politikaları büyük ölçüde etkili olmuştur. Siyasal, sosyal yönlerden kısıtlanan halk, Sovyet sonrasında yeniden oluşturulmaya çalışılan düzen ve o dönemden kalma problemler Radikal İslam'ın yayılmasına müsait bir ortam oluşturmuştur.

Orta Asya'nın yeniden dönüştürülme sürecinde sorunlarla başa çıkmaya çalışan halk yeni bir arayış içerisine girmiştir. Kurulan örgütlerin de yeni düzen ve İslam devleti kurma, şeriat sistemi getirme gibi vaatleri Orta Asya halkına Sovyet döneminde yaşayamadıkları İslam'ı diledikleri gibi yaşayabilme umudu vermiştir. Radikal İslam olgusu, İslami hareketlerin yaygın olduğu ülkelerde daha derin

[3] Gulatı Şia'ya yakın olarak bilinen aşırıcı Şii toplulukların ortak adıdır (https://islamansiklopedisi.org.tr/ravendiyye).

[4] Şiiliğin ılımlı bir mezhebi olan Zeydiyye akımının kurucusu ve imamı Zeyd b. Alî Zeynelâbidin b. el-Huseyn b. Alî'dir (https://islamansiklopedisi.org.tr/zeydiyye).

hissedilmektedir. Her Orta Asya devletinde bu olgu aynı düzeyde olmamıştır. Örneğin, Kazakistan'da Rus nüfusun fazla olması radikalleşme açısından sorun teşkil etmemekteydi. Sonradan bu hareketlerin Kazakistan'da da etkili olmaya başlamasıyla Kazakistan yönetimi yukarıdaki bölümlerde anlatıldığı gibi tüm örgütleri ülkede yasaklama yoluna gitmiştir. Kazakistan'ın kuzey kesimi laik olduğu için bu bölgede Radikal İslam çok az görülmekteydi. Örgütlere katılan diğer kesim ise İslami devlet kurulma isteğinden çok sosyal eşitsizliklerden dolayı katılım sağlamışlardır. Radikal İslam'ın az görüldüğü bir diğer ülke ise Türkmenistan'dır. Türkmenistan'da yönetimin dini kontrol etme mekanizmasının işler vaziyette olması, ülkenin tarafsızlık politikaları Radikal İslam'ın Kazakistan'la birlikte diğer Orta Asya cumhuriyetlerinden daha az görülmesini sağlamıştır (Saparbek, 2019: 64; Avcı, 2017: 108-110).

Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan ise Radikal İslam'ın kendini en çok hissettirdiği ve en etkili olduğu ülkeler olmuştur. Bunda İslam dininin merkezi konumundaki Fergana Vadisi'nin de büyük etkisi olmuştur. Ayrıca bu ülkelerde yaşanan iç karışıklıklar, Tacikistan iç savaşı, hayat standartlarının kötüye gitmesi, halkın siyasete katılamaması, din adamlarının yetersiz olması bu ülkelerde radikalleşmeye zemin hazırlayan bir diğer faktörlerdir. Bu bölgelerde İslami hareketlerin artması zamanla radikalleşmeyi mümkün kılmıştır. Bu radikalleşme zamanla bölgeyi ve bölge ülkelerini tehdit eder hale gelmiştir.

Khalid'e göre, radikal İslami örgütler küresel çevrede faaliyetlerde bulunsalar da ilgilendikleri sorunlar ve bu sorunların kökleri yereldir. Bu örgütler dini canlanmayla birlikte ortaya çıksalar da Sovyet tarihinin yükünü de taşımaktadırlar. Bu örgütler, Sovyet sonrası dönemde meydana gelen politik düzene karşı bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Her bir örgüt kendi yöntemiyle toplumda var olan eşitsizlikleri, mevcut baskılardan duyulan rahatsızlıkları dile getirmektedir. Bu örgütlerin fikirleri, mesajları toplumun çoğunluğu tarafından kabul görmemektedir ve büyük kitleleri yoktur. Çünkü bu hoşnutsuzlukları ifade etmede tekel değillerdir (Khalid, 2011: 157).

Elbette ki bölgede Radikal İslam oluşumu ve yayılmasında bölge dışı güçlerin de etkisi olmuştur. Örneğin, El- Kaide ve Taliban Orta Asya bölgesindeki kaos ortamından yararlanarak bölgede etkinliklerini artırmışlardır. İslami

radikalleşme büyük ölçüde kendi içinde gelişen bir fenomen olsa da diğer güçlerin onu daha radikal ve köktenci bir yöne itme ihtimali her zaman vardır. Burada ülke bazında en önemli fiili ve potansiyel aktörler İran, Suudi Arabistan, Afganistan ve Pakistan'dır. İran'ın Orta Asya'daki dini hareketlere potansiyel desteği, kendi uluslararası itibarını yeniden inşa etme girişimleriyle kontrol edilmiştir. İran hükümeti Orta Asya'daki dini ve siyasi duruma ilişkin olarak dikkatli bir şekilde tarafsız bir imaj inşa etmiştir. Öte yandan İran, başlıca dini rakibi olan Suudi Arabistan'ın Orta Asya Müslümanlarının dini yaşamına giderek artan katılımını endişeyle takip etmiştir (Zelkina, 1999: 368).

Suudi Arabistan ise Orta Asya'nın İslami siyasi aktivistleriyle bağlarını güçlendiren kilit ülkelerden biridir. Komünist iktidarın sona ermesinden hemen sonra bölgede etkisini kurmuştur hatta din eğitiminin teşviki, camilerin inşası ve dini literatürün sağlanması için bağışlarda bulunmuştur. Bir diğer aktör olan Afganistan, tüm Orta Asya bölgesinin güvenliğinde kilit aktörlerden biridir. İslam'ın radikalleşmesinde önemli bir rol oynadığı tartışılmaz bir gerçektir. Radikal İslam'ın gelişmesinde özellikle 1979 Afganistan işgali dönüm noktasıdır. Bununla birlikte Orta Asya'daki İslami grupları desteklemede ne derece etkili olduğu açık değildir ve yerel yönetimler tarafından aşırı derecede abartılma eğilimindedir. Tacikistan, Özbekistan ve Moskova'daki yetkililer, Orta Asya'da radikal İslam'ın varoluş nedeni olmasa da ana destek kaynağı olarak Afganistan'ı sürekli göstermişlerdir. Bu görüşü desteklemek için Tacikistan ve Afganistan arasındaki sınır ötesi göçü, Afganların Tacik iç savaşına askeri katılımını, Afganistan ve Tacikistan arasındaki sınır ötesi silah ticaretini ve Kuzey Afganistan'daki askeri eğitim kamplarının varlığını işaret olarak göstermişlerdir. İki ülke arasında kısmen açılan sınırlar mültecilerin de serbestçe yer değiştirmesine olanak sağlamıştır. Mülteciler, Afganistan ve diğer ülkelerden gelen çeşitli İslami gruplara misyonerlik faaliyetleri için verimli bir zemin sağlamış ve bu da onların İslami kimliklerinin güçlenmesine ve siyasallaşmasına katkıda bulunmuştur (Zelkina, 1999: 369).

İslami hareketlerin şiddet içerikli faaliyetlerinin ve radikal İslam'ın artmasıyla Orta Asya'da büyük güvenlik tehdidi oluştuğuna dair algı, bölge yönetimlerinin bu İslami hareketlere yönelik sert önlemler almalarına, ülkelerde bu örgütlerin faaliyetlerini kısıtlayıp yasaklamalarına neden olmuştur. Yönetimler

tarafından bu örgütler terörist olarak değerlendirilmişlerdir. Bu ortamda bu örgütler radikalleşerek şiddete başvurmuşlardır.

Radikal İslami hareketler Orta Asya devletleri tarafından fazla abartılmaktadır. Kendi yönetimlerine tehdit olarak gördükleri örgütleri kapatarak denetleme ve düzenleme politikalarını meşru kılmışlardır. Bu yöntem ise tehdidi ortadan kaldırmak yerine daha da artmasını sağlamıştır. Bir kişi ya da gruba terörist denildiğinde, işler değişmektedir. Hukuk, insan hakları gibi temel kavramlar ortadan kalkar, farklı şiddet içerikli yollara başvurulabilir. Hükümetler bunu sadece şiddete eğilimli gruplar için değil, işlerine yarayacak her türlü durum için de kullanmışlardır (Türker, 2013: 292). Geleneksel İslam dışındaki tüm akımlar Radikal İslamcı grup olarak görülmüştür. Orta Asya hükümetleri İslami tehlikenin varlığını kendi rejimlerini gerekçelendirmek için kullanmışlardır. İslami hareketlerin uluslararası ağlarla bağlantılı olduğunu ifade etmişlerdir (ICG, 2003).

Radikal dini sloganlar tüm Orta Asya ülkelerinde en çok da Fergana vadisinde siyasal araç olarak kullanılma eğilimindedir. Asıl güvenlik sorunu olarak, radikal İslam'la mücadele adı altında Müslümanlara yönelik davranışlar sonucunda bölgenin istikrarsızlaşma ihtimali sayılabilir. Bölgede Hizb-ut Tahrir, Özbekistan İslami Hareketi gibi örgütlerin eylemleri bahane edilerek insanların inanç hakları çiğnenmiştir. Bu da Orta Asya Türk toplumuna zarar vermektedir.

2.3 Kırgızistan'da İslam ve İslami Hareketler

Kırgızistan halkı yıllarca Sovyet yönetiminin ateist uygulamalarının baskısı altında kalarak dini bilgi, sosyal yaşantı, kültür yönünden değer kaybı yaşamıştır. Yine de dine bağlılığını koruyarak, temel değerlerine sarılmış ve bölgede İslam'ı yaşatmaya devam etmiştir. Egemenlikleri sonrasında Kırgızistan, devlet kurumlarını yeniden yapılandırma yoluna gitmiştir. Dini alanda, 16 Aralık 1991 yılında Kırgız Cumhuriyeti Yüksek Konseyinin, "Vicdan Özgürlüğü ve Dini Kuruluşlar Hakkında Kanun" 'u kabul etmesiyle vatandaşların dini ibadetlerini yerine getirme ve dini düşüncelerini ifade etme hakkı güvence altına alınmıştır. İlk zamanlar liberal yaklaşımda ilerleyen devlet, dini canlanmanın etkisiyle artan radikal gruplara yönelik kontrol mekanizmasını güçlendirmeye çalışmıştır. Yine de Anayasada cumhuriyetin hiçbir dini resmi din olarak kabul edemeyeceğinin

belirtilmesi yöneticilerin Sovyet düzeni ile yetiştiklerini belli etmektedir (Cebeci, 2016: 29).

Bağımsızlık sonrasında Kırgızistan'da dini yapılanma demokrasi adı altında eski Sovyet anlayışıyla sürdürülmüştür. Çünkü yönetimdekiler komünist sistemde yetişmiş kişilerdir. Kırgızistan yeni bir devlet olarak meydana gelmemiştir. 2200. yıl dönümleri 2001'de kutlanmıştır. 31 Ağustos 1991 tarihinde ise özerk cumhuriyetten devlete dönüşüm ile bağımsızlık ilan edilmiştir. Gorbaçov döneminde 1989 yılında yapılan son anayasa değişikliği bağımsızlık sonrasında 1994 yılına kadar devam etmiştir. Devletin bağımsızlık adı altında nasıl da SSCB etkisi altında olduğu buradan da anlaşılmaktadır (Kozukulov, 2017: 86).

Kırgızistan'da bağımsızlık sonrası Askar Akayev liderliğinde Kırgız tarihi bir bütün olarak algılanmaktaydı ve Sovyet mirası yok edilmek isteniyordu. Kırgızistan'ın istediği şey özerk bir yönetime kavuşmaktı. Kırgız ulusal değerleri dinde, dilde, eğitimde ve kültürde korunmalı ve değer görmeliydi (Tekin, 2010: 78). Ancak Sovyet mirası istenildiği gibi yok edilemedi, benimsenen demokratik ülke ve laik devlet yapısı adı altında Komünist yönetim sistemi ve düzeni devam ettirildi.

Gorbaçov'un yeniden yapılandırma adı altında başlattığı süreç bağımsızlık sonrasında da dini anlamda devlete yumuşama sağlamıştır. İmamlar aktif olmaya, Müslümanlar hacca gitmeye başlamış; dini kitap basımları yapılmıştır. Neredeyse her evde Kuran-ı Kerim bulunmaktaydı. Bağımsızlık öncesince ise dini imkanlar kısıtlıydı (Kozukulov, 2017: 86). Bağımsızlık sonrası Kırgızistan'da dini ibadethaneler ve dini kurumların hızla arttığı görülmektedir (Kozukulov, 2020: 187-188).

Din alanında olumlu gelişmeler bağımsızlık sonrasında mümkün olabilmiştir. 2010 yılına kadar müfredatsız, plan programdan yoksun medreselere, 2014 yılından itibaren tek müfredat programı ile eğitim verme zorunluluğu getirilmiştir. Aynı zamanda Kırgızistan Müslümanları Dini İdaresi, Sovyetlerin dağılmasıyla Taşkent'teki merkez idareden ayrılmış ve bağımsız bir kurum halini almıştır. 17 Eylül 1993 tarihinde kurulmuş olan teşkilat bünyesinde 9 kadılık bulundurmaktadır (Kozululov, 2020: 188-189).

Kırgızistan'da Askar Akayev, en büyük dini otorite olarak görülen müftülüğü, İslami kurumları ve uygulamaları desteklemiştir. Ancak sonrasında Oş'ta İslam'ın radikalleşmesi ve Tacikistan'da iç savaşın baş göstermesi üzerine dini kurumlar ve uygulamalar üzerindeki düzenleme ve kontroller artırılmıştır (Yaman, 2008: 43). Orta Asya'nın diğer ülkelerinde olduğu gibi Kırgızistan'da da dine olan eğilimin artmasıyla radikal dini örgütlenmelerin sayısında artış görülmüştür. Devlet, bu örgütlenmelerin kurulmaya çalışılan düzene zarar vermesinin önüne geçmek için sıkı denetimler yürütmüştür.

Resmi olmayan verilere göre 150'den çok etnik grubu barındıran Kırgızistan'da çok eski tarihlerden bu zamana var olan din, İslam diniydi (Kozukulov, 2020: 191). Bağımsızlık yıllarıyla benimsenen demokratik devlet düzeni dinin canlanmasına olanak sağlamıştır. Bunun yanı sıra Kırgızistan'ın bazı bölümlerinde Çin, Türkiye, Özbekistan, Tacikistan merkezli tasavvuf grupları da bulunmaktadır. Celalabad ve Oş'ta ise Özbek kökenli şeyhlerin faaliyetleri mevcuttur. Ancak bunların etkisi yerel kalmış ve geniş kitlelere yayılamamıştır (Göktaş, 2013: 165). Yine de İslam dininin Orta Asya cumhuriyetlerinde canlı kalmasına ve yayılmasına fayda sağlamışlardır.

Kırgızistan'da İslami hareketler konusuna gelinirse, bölgede çok fazla sayıda dini grup bulunmaktadır. Ancak yalnız bir kısmı geniş kitlelere hitap edebilmiştir. Bunun nedeni ise sadece Kırgızistan sınırları içinde değil tüm Orta Asya'ya yayılıp faaliyet göstermeleridir. Bu İslami hareketler aynı zamanda Orta Doğu gruplarından etkilenmiş ve bu Orta Doğu gruplarıyla bağlantıları bulunan gruplardır. Bu İslami hareketlerin başlıcaları daha önce Orta Asya'da İslami hareketler bölümünde değinilen Hizb-ut Tahrir (HT), Özbekistan İslami Hareketi (ÖİH), ve Tebliğ Cemaati'dir (Bozbey, 2011: 24). Bu İslami hareketler tüm Orta Asya bölgesinde etkili oldukları için, 2.2.2 alt başlığında bu İslami hareketlere ülkelerde yürüttükleri faaliyetler bazında değinilmiştir. Bu başlıkta ise bu İslami hareketlerin Kırgızistan boyutuna değinilecektir.

Kırgızistan'da din stratejisini belirleyecek yaklaşım ve devleti, din alanını, toplumu dışarıdan gelen ideolojik etkilerden korumak için belirlenmiş yasal temeller bulunmamaktadır. Bu da İslami hareketlerin Kırgızistan'da faaliyetlerini kontrolsüz olarak yürütmelerine zemin hazırlamıştır. Kırgızistan bağımsızlıktan

itibaren dini hareketlerin meskeni konumundadır. Bu dini hareketler ülke içinde dini görüşlerini, ideolojilerini yaymaya çalışmışlardır. Kırgızistan'da dini grupları, geleneksel İslamcı ve radikal İslamcı gruplar olarak ikiye ayırırsak, geleneksel İslamcı gruplar kayıtlara geçmiş, din işleri, müftülük idarelerine bağlı kurumlardır. Kayıtlara geçmemiş İslamcı gruplar ise radikal olarak anılmaktadır. Devlete kayıtlı olmadıkları için tehdit unsuru olarak görülmektedirler. Bu gruplara değinmeden önce ilk olarak Kırgızistan'da yeni bir ulusun inşası ve İslam'ın bu inşa sürecindeki rolü ele alınacaktır. Böylelikle, İslam'ın bölgedeki yeri ve bu İslami hareketlerin oluşumunda etkisi anlaşılmış olacaktır.

2.3.1 Kırgızistan'da Ulus İnşası ve İslam'ın Rolü

Kırgızistan'da siyasi iktidarların bağımsızlık sonrası dönemde İslam'a yaklaşımı genel itibariyle rejimin milliyetçilik söylemleri ve milli bir din oluşturma girişimleri bağlamında gelişmiştir. Demokratik olarak bilinse de mevcut rejim dini sahada kontrolü sağlamaya çalışmıştır. Kırgızistan'da dini millileştirerek ehlileştirme amacı bulunmaktaydı. Din, milli kimliğin unsurlarından olduğu için doğrudan dine yönelik girişimde bulunulmamıştır ancak dini kurum ve din adamlarına engeller getirme yoluna gidilmiştir. Din bu şekilde çoğu zaman bir meşruiyet amacı olarak kullanılmıştır. Kırgızistan'da bağımsızlık sonrasında ulus-inşa süreci ve milli kimlik oluşumunda İslam'ın önemli bir rol oynadığı bilinmekteydi. Sovyet dönemi boyunca sosyal hayatın düzenlenmesinde çok önemli roller oynayan ve bir şekilde sürdürülen dini değerler, gelenek ve görenekler, Sovyet sonrası kurulmaya çalışılan yeni düzende de kurucu rol oynamıştır. Dinle harmanlanmış bu geleneksel değerler, Ruslar karşısında kendilerini ikinci sınıf vatandaş gibi algılayan Müslümanlar için özgüven kaynağıydı. İslam bu süreçte milli kimliğin temel taşı olarak yeniden keşfedilmiştir. Sosyalizmin geri planda kalmasıyla oluşan ideolojik boşluk yerini İslam'la harmanlanmış milliyetçilik ile doldurmuştur (Erşahin, 2008: 45). İslam'a artan ilgiyle yeni devletin kuruluş süreci eş zamanlı olmuştur. Bu nedenle İslam'ın rolünü kilit noktası yapan bir ulus-inşa süreci meydana gelmiştir.

Kırgızistan'da diğer Orta Asya cumhuriyetlerinde olduğu gibi Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla yeni bir dönem başlamıştır. Bağımsızlığını kazanan devlet uygun ulus inşa etme çabalarına girişmiştir. Temelde bu Sovyetler Birliği'nin ulus anlayışından modern ulusa geçiş sürecidir (Kaya, 2012: 354). Ulus inşa sürecinde

toplumsal dayanışmayı sağlayan unsurlar olarak ortak vatan, ortak dil, ortak din, tarihsel geçmiş, gelenekler, görenekler ve semboller sayılabilir. Sovyetler döneminde Sovyet coğrafyası Türklerin doğduğu mekân olarak görüldüğü için bu husus Türk kimliğinin pekişmesini sağlamıştır. Orta Asya halkı geçmişten gelen değerlere, gelenek ve göreneklere sahip çıkma bilincindedir. Sembol olarak bayraklar, milli marşlar, anıtlar ulus inşasında bireylerin birlik olmalarını ve kendilerini bütünün bir parçasıymış gibi hissetmelerini sağlar. Tarihsel geçmiş açısından Sovyet döneminde Sovyetleştirilmeye çalışılan Orta Asya devletlerinde milli kimlik, din ve kültür bilinci yok sayıldı. Ateizm politikaları İslamiyet'in etkilerini Kırgız toplumunda azalttı. Ruslar kendi değerlerini Müslüman halka aşılamaya çalıştı. Asimilasyon politikaları uygulanarak halkın tarihsel geçmişle bağı kopartılmaya çalışıldı. Bu bağlamda Kırgızistan halkı tarihsel geçmiş açısından Orta Asya devletleriyle aynı kaderi paylaşmıştır. Din, Sovyetleşmenin önündeki en büyük engel görülüyordu. Bu nedenle bu dönemde Kırgızistan'da dini okullar, Kuran kursları, ibadet yerleri, camiler kapatıldı. Bu uygulamaların altında yatan temel neden ise İslamiyet'in sosyalist, modern hayata uymaması ve Türklerin birleşmesine yol açabileceği düşüncesiydi (Kaya, 2012: 362-365).

Sovyetlerin son döneminde Gorbaçov'un uyguladığı "Açıklık ve Yeniden Yapılanma" politikaları Sovyet coğrafyasında milliyetçilik dalgalarının yükselmesini sağlamıştır ve Orta Asya coğrafyasında özgürlükçü ortamın sağlanmasına katkıda bulunmuştur (Gellner, 1992).

31 Ağustos 1991'de bağımsızlığını ilan eden Kırgızistan da diğer devletler gibi modern ulus devletlerden biri olabilmek için politikalar oluşturmuş ve bunları uygulamaya koyulmuştur. Nüfusu 6.5 milyon olan Kırgızistan'ın yüzölçümü 199. 951 kilometre karedir. Kırgızistan nüfusunun etnik dağılımına bakıldığında, Kırgızlar %72.6, Özbekler 14.4, Ruslar %6.4, Dunganlar %1.1, Uygurlar %0.9, Tacikler %0.8, Türkler %0.7 oranındadır. Dini bakımdan ülkedeki nüfusun %76'sı Müslüman iken, %18'i Hristiyan, %2'si Budist, %4'ü ise ateisttir (Vikipedi, 2022).

Askar Akayev göreve gelen ilk cumhurbaşkanıdır. Yönetim başına geçtikten sonra ilk başta komünist uygulamaları bir kenara bırakarak ülkede demokratikleşme yönünde adımlar atmıştır. Ülkede demokratik ve laik devlet yapısı benimsenmiştir. 1993 yılında Kırgız Cumhuriyetinin yeni anayasayla ortaya

çıkışından sonra devlet bağımsız olarak tanınmaya başlanmıştır. Kırgızistan'ı ilk tanıyan devlet Türkiye Cumhuriyeti olmuştur. Sonrasında ulus-inşa sürecinin unsurları olan milli marş, milli para, milli bayrak kabulü sağlanmıştır. Ulusal ideoloji oluşumu, Kırgızistan tarihinde ilk defa Kırgızları bir çatı altında toplayan Manas kahraman olarak seçilmiştir. Manas destanı yeni milli kimliğin temeline konulmuştur (Akmoldoev, 2006: 44). Manas Destanı, yabancı istilalara karşı yüzyıllarca süren mücadeleyi dramatize ederek, Kırgız halkının kendine özgü manevi kültürüne benzersiz bir bakış açısı getirmiştir. Kırgız halkı için başlıca kültürel hazinelerden biridir ve güçlü bir siyasi geleneğin yokluğunda kimliklerini tanımlamak için Manas'a başvururlar (Ashymov, 2003: 138). Kırgızistan'da milli kimlik oluşturulurken etnik unsurlar yerine bölgesel unsurlar esas alınmıştır. 1993 yılından sonra yönetim, ülkede yaşayan diğer etnik kökenli insanların kendi kültür, gelenek ve göreneklerini rahatça yaşayabilmesi için kültür merkezleri açmıştır. Sonrasında bu sivil toplum örgütleri "Kırgız Halk Meclisi" adı altında toplanmıştır. Bu politikalarla Kırgızistan'da bir bütün halinde ulus-inşa süreci oluşturulmaya çalışılmıştır. Ancak, etnik çatışmaları önlemek amaçlı uygulanan politikalar Kırgız milli kimliğini oluşturmak için yeterli gelmemiştir (Akmoldoev, 2006: 45-46).

Kurulmaya çalışılan demokratik temeller bazında, dine inanma özgürlüğü sağlanması için bu alandaki yasaklamalar kaldırılmış ve dine inanma hürriyeti ve dini kurumlarla ile ilgili oluşturulan yasal düzenlemeler sağlanmıştır. Bahsedildiği üzere 16 Aralık 1991 tarihinde "Vicdan Özgürlüğü ve Dini Kuruluşlar Hakkında Kanun" kabul edilmiştir. Bu çerçevede dini merasim düzenleme, dini kurumlar oluşturma, dini eğitim ve öğretim faaliyetleri yürütme gibi hedefler belirlenmiştir. İnanç özgürlüğü ülkede garanti altına alınmıştır. Kırgızistan o dönemde en çok dini kuruma sahip ülke olmuştur. Dini eğitim uygulamalarının dini kurumların eline geçmesiyle Radikal İslam unsurunun artmasından çekinilmiş, devlet güvenlik sorgulamalarını gün yüzüne çıkarmıştır. 1993 yılında toplumun dini ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla Kırgızistan Müslümanları Dini İdaresi kurulmuştur. Bu kurum devlete bağlı olan Kırgızistan Din İşleri Komisyonu'ndan ayrı faaliyet yürütmektedir. Yine 1996 yılında ülkedeki dini faaliyetleri kontrol etmek amacıyla Din İşleri Devlet Komisyonu kurulmuştur (Topchubaev, 2017: 360-361).

Akayev'in yönetime geldiğinde ülkeye yönelik politikası, "Homo Sovieticus" yerine "Homo Kyrgyzstanicus"u yaratmaktı. Yani ülkede Kırgızistanlı

kimliği yaratmak istiyordu. Bu politikayla ülkede refah ve barışı sağlamayı amaçlıyordu. Akayev'den sonra gelen devlet başkanları da bu politikayı devam ettirdi. Kırgızistan'ın bu politikayı benimsemesi, laik bir devlet olması, dinlere müdahale etmemesi nedeniyle toplumun dini yapısı çeşitlenmiştir ve bu da farklı dini kesimlerin çatışmalar yaşamalarına sebebiyet vermiştir (Şarşekov, 2017: 222).

Dini canlanma sürecinde dini gruplar dini bölgede canlı tutma anlamında büyük öneme sahiptirler. Bu dini grupların bir bölümü kendi kurdukları eğitim yerlerinde faaliyet gösterirken bir kısmı ise mescitlerde faaliyet göstermektedir. Bölgede aktif olan başlıca İslami gruplar şunlardır: Tebliğ Cemaati, Nurcular, Adep Başatı Fondu, Süleymancılar, Kadıyanilik. Aynı zamanda din adamları ve faaliyet gösterdikleri mescitler, medreselerde ya da mescitlerde ders veren kişiler ve diğer eğitim kurumları Kırgızistan'da dini canlanmayı sağlamıştır (Beşirli & Aksürmeli ve Ünal, 2020: 6). Ayrıca, Sovyetlerin dağılmasıyla ülkede ilk başta ateizm politikaları ortadan kaldırılmış, dini bilgilere ulaşım kolaylaşmıştır. Arabistan ve Körfez'den yayılan Selefi hareketlerin, El- Kaide, Taliban gibi örgütlerin Kırgızistan'da ve Orta Asya'da faaliyet göstermeye başlamasıyla bölgede dinin etkinliği artmıştır (Cornell, 2002: 195).

Ancak şunu belirtmek gerekir ki, bu oluşan İslami çeşitlilik sadece propagandacıların diğer ülkelerden bölgeye gelmelerinden kaynaklanmamaktadır. Aynı zamanda, farklı toplulukların farklı yaklaşımlara, amaçlara, maddi kaynaklara, değerlere sahip olmalarından kaynaklanmaktadır. Bazı gruplar politik amaçlarla yaklaşırken bazı gruplarsa politikadan uzak olup, eğitim ve İslam'ı yaymak için faaliyetlerde bulunmuşlardır (Bozbey, 2011: 24).

Bağımsızlık sonrasında İslam'a olan ilginin artmasına kanıt olarak camilerin sayısındaki artış gösterilebilir. 2001 yılında Kırgızistan'da cami sayısı 2000'e çıkmıştır. Ancak bu camilerin yalnızca 931 tanesi resmi olarak kayıtlıdır (Heyat, 2004: 276). Yalnız Kırgızistan'da bulunan camilerin kaçının Kırgızistan müftülüğüne, kaçının devletin izin verdiği gruplara, kaçının devletin yasakladığı gruplara bağlı olduğunu söylemek zordur. Din, Kırgızistan'da resmi olarak devletten ayrıdır ve dini partiler 1990'lardan itibaren bölgede yasaklanmıştır. Bununla birlikte, dini hareketler, örgütler ve yapıların büyük ölçüde engellenmeden çalışmasına izin verilmiştir (ICG, 2003: 22).

Küçük bir ülke olan Kırgızistan, büyük dini faaliyetlere sahne olmuş bir ülkedir. Çok sayıda dini akım Kırgızistan topraklarında yer almıştır. Orta Asya'da dini faaliyetlerin en rahat yapıldığı ülke olarak Kırgızistan gösterilmektedir. Çünkü, Kırgızistan bölgedeki diğer ülkelere göre daha demokratik yapıda ve ortamda bir ülkedir. Ülkede bağımsızlığın ardından dini misyonerlik faaliyetleri de artmıştır. Kırgızistan'a gelen misyoner gruplar din özgürlüğü ve demokratik ortam serbestliğini fırsat bilerek, Din Komisyonuna kayıtlarını yaptırıp faaliyet yürütmeye başlamışlardır. Misyoner gruplar Kırgız halkına çeşitli yardımlar yaparak onları etkilemeye ve dinlerini değiştirmeye yönelik çalışmalarda bulunmaktadırlar (Aydar, 2014: 520-521).

Hristiyan grupların teşkilatlanmalarında devletin yaklaşımı etkili olmuştur. Devlet bölgede İslam'ın siyasallaşmasına yönelik engeller getirmeye çalışırken, diğer dini grup ve misyoner faaliyetlerine tepki göstermede yetersiz kalmıştır. Bu nedenle Kırgızistan, başta Hristiyan misyoner gruplar olmak üzere yayılma amacı taşıyan gruplara maruz kalmıştır. Bu misyoner gruplar, ABD, İngiltere, Almanya gibi güçlü devletler tarafından da desteklenmektedir (Pay, 2008: 235).

Kırgızistan'da İslami canlanmanın etkisiyle Hristiyan misyoner gruplar gibi radikal İslami grupların da etkileri artmıştır. Ülkede artan işsizlik, yolsuzluk, kitlesel yoksulluk, sosyal güvencesizlik bu İslami gruplara ilgiyi artırmıştır. Bağımsızlık sonrasında sistem boşluğu oluşması, kimlik karmaşası gibi sorunlar bu İslami hareketlerin yayılmasını sağlamıştır. Ülkede yer aran dini serbestlik de elbette ki bu grupların artmasına bir nedendir (Beşirli & Aksürmeli ve Ünal, 2020: 11).

1996 yılı itibariyle mevcut dini yapıların birçoğunun devlet organlarının kontrolünden çıkması üzerine dini kontrol etmek, dini kurum ve kuruluşları düzenlemek ve dini radikal grupların önüne geçebilmek amacıyla devlet yönetmelikte düzenlemeler meydana getirmiştir. Bu düzenlemeler Akayev yönetimi ve sonraki yönetim süreçlerinde devam etmiştir. Öyle ki, dini kısıtlamaya yönelik düzenlemeleri rahatça yapabilmek için 2006 yılında laik kavramı anayasadan kaldırılmıştır. Sonra tekrar eklense de yönetim, geleneksel din ve geleneksel olmayan din ayrımı yaparak ülkedeki uygunsuz gördükleri her türlü dini yapılanmanın önüne geçmeye çalışmıştır. Bu ayrıma göre, Sünni İslam ve Ortodoks

Hristiyanlığı geleneksel din sayılmaktaydı. Diğer tüm dinler geleneksel olmayan din grubundaydı. 2008 sonrasında ise devlet organlarına daha fazla yasal güç sağlanmıştır ve kurumların kayıt altına alınmaları sıkılaştırılmıştır. Bu düzenlemelere 3. Bölüm olan “İslami Hareketlerin Kırgızistan’da Din-Devlet İlişkilerine Etkisi” bölümünde detaylı olarak değinilecektir.

Kırgız yönetimi iktidarlarını koruyabilmek amacıyla İslami hareketlere karşı katı ve genelde demokratik olmayan önlemlerde bulunmuştur. Bu sert politikalarının yumuşaması halinde Radikal İslam’ın Kırgızistan’da etkin olacağı düşüncesiyle yerlerini sağlam tutmak için çabalamaktadırlar (Bozbey, 2011: 18). Kırgızistan yönetiminin bu İslami hareketlere, radikal gruplara yaklaşımı diğer Orta Asya devletlerine göre daha hoşgörülüdür. Sonuçta, Kırgızistan laik bir Orta Asya devletidir. Örneğin Özbekistan bu hareketlere yaklaşım konusunda çok katıdır. Devletin resmi din görüşlerinin haricinde farklı bir dini düşünceye fırsat tanınmamaktadır. Bu düşünceleri İslami kökten dincilik, terörizm, vehhabilik gibi adlandırmalarla dışlamaktadır (Gunn, 2003: 404).

Bu düşünceye sahip kişiler kanıt olmaksızın kolaylıkla hapse atılıp, işkencelere maruz edilebilmektedir. İnsan hakları ihlali olan bu eylemleri daha az tepki almak amacıyla terörizm faaliyetleri adı altında gizlemektedir. Özbekistan’daki İslami Radikalizmle mücadele adı altındaki muhalif rejimleri sindirme politikası Orta Asya’daki diğer devletlere de yayılmaktadır. Sonuç olarak baskıcı rejimdeki yönetimlerin yanında Kırgızistan gibi demokratik ülkeler de benzer politikaları uygulamaya koymaktadır. Batı medyası ve Özbekistan hükümeti tarafından Kırgızistan’daki laik, diğer dinlere olan hoşgörü ortamı, İslami terörizmin gelişmesine katkı sağlamaktadır görüşü, Kırgızistan demokrasisini olumsuz yönde etkilemektedir. Ancak Kırgızistan’ın İslam’a ve İslami hareketlere demokratik yaklaşımının sorunsuz olduğu söylenemez. Kırgızistan’da İslami hareketlere şüpheyle yaklaşılmıştır. Bunun temel nedenleri olarak başlıca şu faktörler sayılabilir:

1. Sovyet Geçmişi
2. Ekonomik Sorunları Gizleme İsteği ve Henüz Gelişmemiş Demokratik Kurumlar
3. Afganistan ile Coğrafi ve Etnik Yakınlık (Bozbey, 2011: 32).

Sırayla bahsedilecek olunursa, Sovyet geçmişinden gelen dinlere şüpheci bakış açısı, SADUM benzeri müftülük yapısının kullanılmaya devam edilmesi, Müftülükte görevli din adamlarının Sovyet rejiminde eğitim almış kişiler olmaları nedenleriyle Kırgızistan'ın din politikası, dini kontrol altında tutmak, dine şüpheyle yaklaşmak şeklinde olmuştur. İkinci olarak, Kırgızistan demokratik bir ülke adı altında olsa da gelişmemiş bir kurumsal yapısı bulunmaktadır. Eski yönetimden kalma ekonomik yapı düzeltilememiş ve devlet yapısı tam oturtulamamıştır. Bu sorunların üstünü örtmek için Radikal İslam tehdidi başlığı altında İslami hareketlere kısıtlamalar getirilmiştir. Sosyal hayatta adalet ve siyasi hayata katılım sağlanmadan radikal İslam söylemi ve bu söylemle oluşturulan siyasi meşruiyet Kırgızistan'da ve tüm Orta Asya'da istikrarı sağlamada büyük bir engeldir. Demokratik kurumların zayıflığı Kırgızistan'da engellenmeye çalışılan İslami hareketlerin artmasına zemin sağlamaktadır. Son olarak, Afganistan'da bulunan dini akımların bölgeye sızması da bir diğer etken olarak gösterilebilir. Kırgızistan yönetimi bu akımlara engel olarak bölge istikrarının tehlike altına girmesine engel olmaya çalışmaktadır (Bozbey, 2011: 24-37).

Ukrayna ve Gürcistan'da 2004 yılında meydana gelen devrimlerin Orta Asya ülkelerinde de meydana gelebileceği görüşleri Akayev'e sorulduğunda, "Kırgızistan'da ciddi radikal örgütlerin bulunmaması nedeniyle bu tarz devrimleri beklemediğini, bu devrimlerin meydana gelmesinin ülkede istikrarsızlık yaratacağını" belirtmiştir (Halidov, 2013: 4). 2005 yılında ise Kırgızistan'da meydana gelen Lale Devrimi ile Akayev yönetimi devrilmiş ve yerine Kurmanbek Bakiyev gelmiştir. 2010 yılında devlet işlerinde yolsuzluk, rüşvet, etnik ve bölge ayrımcılıkları nedeniyle 7 Nisan 2010'da halk tarafından gerçekleştirilen direniş sonrasında Bakiyev ülkeden kaçmış ve bu ikinci bir devrim olarak değerlendirilmiştir. İktidar devrildikten sonra Kırgızistan'ın güneyinde Özbekler ve Kırgızlar arasında yaşanan etnik çatışmalar ile ülkede istikrarsız ortamı artmış; Oş ve Celalabad'da yaşanan olaylar, çoğunluğu Özbek vatandaşı 2000'den fazla kişinin ölümüne neden olmuştur (Avcı, 2017: 102-103).

Kırgızistan'da yaşayan halkın çoğunluğunun Türk kökenli olmasına rağmen Türklük burada ortak kimlik olarak kullanılamamıştır. Burada Sovyet kültürünün yıkılışına kadar akrabalık bağlarını bu toplumlara unutturması ana nedendir. Bir diğer ortak bağ olan İslamiyet de tam olarak milli kimlik anlamında Kırgızları

birleştirememiştir. Burada devlet politikalarının etkisi büyüktür. Ulus-inşa sürecinde bir diğer önemli unsur olan dil meselesi Kırgızistan'da milli kimliği oluşturma anlamında sorun yaratmaktadır. 2001 yılında Kırgızistan anayasasının 5. Maddesinde Rus dili resmi dil olarak kabul edilmiştir. Ulus devletin yegâne unsuru olan dil yok sayılmıştır. (Akmoldoev, 2006: 47). Bu da ulus-inşa sürecinde Kırgızistan'da bütünlük sağlanamamasına yol açmıştır.

Özetle, İslam ulus-inşa sürecinde öncül rol oynamıştır ancak kurulan düzenin Sovyetler Birliği modeline göre gerçekleştirilmesi İslam'ı tekrardan ikincil konuma itmiştir. İslam, Kırgızistan'da daha çok meşruiyet aracı olarak kullanılmıştır. Sovyetler Birliği dönemiyle karşılaştırıldığında, İslam o döneme göre gözle görülür bir şekilde engellenmemiş ya da yok edilmeye çalışılmamıştır ancak Sovyet sonrasında dini canlanma olmasına rağmen, İslamiyet'ten beklenilen ölçüde verim alınamamıştır. Çünkü, başta dini serbestlik sonrasında yönetim dini alana yönelik kısıtlamalar getirmiştir. Bir başka şekilde Sovyet dönemi politikalarına devam edilmiştir. İslam'a yönelmeye başlayan halka yeterli düzeyde yönlendirme yapılamamıştır.

Yönetimlerin İslam konusunda girişimleri yetersiz kalmıştır. İslam hiyerarşisinin yarattığı boşluğu radikal dini gruplar doldurmaya başlamıştır. Kırgızistan'da bir sonraki başlıklarda değinilecek olan İslami Hareketler, birtakım gruplar bu boşluğu doldurmak için bölgede yoğun faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu gruplar bölgeyi derinden etkileyerek bölgenin İslam'a karşı bakış açısını da değiştirmişlerdir. Bununla birlikte Kırgızistan yönetiminin uyguladığı kısıtlayıcı politikalar İslam'ın yaşanmasına engeller getirmiştir. Dolayısıyla ulus-inşa sürecinde Kırgızistan'da önemli rol oynayan İslam, sonraki süreçte kısıtlanmıştır. İslam'ın rolü uygulanan devlet düzenlemeleri, İslami hareketlerin faaliyetleri ve bu faaliyetlere yönelik devletin kısıtlayıcı düzenlemeleri ile sınırlandırılmıştır.

2.3.2 Tebliğ Cemaati

1926 yılında Hindistan'da Mevlâna Muhammed İlyas tarafından kurulan Tebliğ Cemaati tüm ülkeyi kapı kapı gezerek İslam'ı yaymayı amaçlamıştır. Cemaatin diğer isimleri Tebliği Tahrik, Tahrik-i İman, Dini Davet'tir (Ahsan, 1993: 293). Hareket, Hindistan'da Müslümanlıktan çıkılıp Hinduizm dinine geçiş yapanların sayılarının artmasına tepki olarak ortaya çıkmıştır ve Müslümanlığa geri

dönülmesi için çabalamaktadır (Bozbey, 2011: 30). Kuruluş felsefesi olarak, tebliğ ruhunu aşılamak, İslami bilgileri elde edip halka yaymak, karşılıklı sevgiyle çalışma sağlamak, iyiliği emredip kötülükten kaçınmak, iman tazelemek gibi prensipleri ilke edinmiştir. Diğer cemaat yapılanmalarına benzemeyen cemaat Müslüman ve Müslüman olmayan hükümetler tarafından engellenmemekte hatta destek görmektedir. Günümüzde 150 ülkede faaliyet yürüten cemaatin aktif katılımcı sayısı 70-80 milyon arasındadır (Çelenk & Kalandarov, 2019: 249-251). Destek görmesinin nedeni olarak ise şiddete başvurmadan, kan dökülmeden, dini siyasetten ayırarak İslam'ı yaymaya çalışması gösterilebilir.

Tebliğ Cemaatinin çalışma prensipleri kısaca şunlardır: Sürekli olarak kelime-i şehadet getirmek, Allah'ı anmak, Allah'a tam itaat etmek, Beş vakit namaz kılmak, İslam'ın temel prensiplerini öğrenmek, İnsanlara karşı yumuşak ve saygılı olmak, Samimi davranmak, Dünyevi kazanç sağlama amacı taşımamak, Tebliğ çalışmaları için vakit ayırmak (Ahsan, 1993: 294).

Tebliğ Cemaati, siyasetten uzak, şiddet yanlısı olmayan ve Müslüman olmayanlara misyonerlik faaliyetlerinde bulunmayan bir harekettir. İstedikleri şey, İslam'ı "kapıdan kapıya" sloganı vasıtasıyla yaymak ve "kan dökmeden ikna cihadıdır" (Abdilbaev, 2017). Bu harekete çok sayıda eleştiri de gelmiştir. Getirilen eleştiriler arasında ilmi açıdan yeterli olmamaları, Müslümanların sorunlarına kesin çözümlerinin bulunmaması, Hindistan ve Pakistan'a özgü kıyafetler giymeleri ve bu kıyafetlerin Orta Asya geleneğine uygun olmaması sayılabilir. Ancak getirilen eleştirilere rağmen Kırgızistan'da başarılı olduklarını söylemek mümkündür (Çelenk & Kalandarov, 2019: 273).

Kırgızistan'da Müslümanlara ait dini organizasyonlar ve dini kuruluşlar ilk dönemde Kırgız halkının dindarlaşmasında etkili olmuştur. Halk arasında Davetçiler olarak bilinen cemaat, Kırgızistan'da faaliyet gösteren en yaygın ve en güçlü dini gruptur. Ülkede halk üzerinde etkili olan dini grupların başında Davetçiler gelir. Kırgızistan'ı karış karış dolaşan bu insanlar halkı dine davet etmektedir. Bu insanların amacı insanları dini yaşam konusunda bilgilendirmektir. Ancak, Davetçilerin dini anlamda ne kadar bilgili oldukları tartışmalıdır (Aydar, 2014: 513). Davetçiler ayrıca Kırgızistan'da misyoner grupların ve farklı akımların halk arasında yayılmasını engellemektedir. Çünkü yoğun faaliyet ve etki alanları

sayesinde diğer akımlar, misyoner gruplar yayılma imkânı bulamamaktadır (Aydar, 2014: 516).

Tebliğ Cemaati, dışardan gelen bir hareket olmasına rağmen, ülke içindeki faaliyetleri ile yerli bir yapıdadır. Ülkedeki en uç köylere kadar yayılan cemaat Sünni-Hanefi-Maturidi çizgiyi takip ederek halk ile kaynaşarak faaliyet göstermektedir. Toplumda siyasi, ekonomik veya ideolojik bir amaç taşımayan cemaatin topluma zarar vermediği, şiddet kullanmadığı ortak görüşü mevcuttur. Bu nedenle de cemaat toplum tarafından daha çok kabul edilmektedir. Hareket, dini eğitim kurumları ile de uyum içinde faaliyet göstermektedir. Medreselerdeki hoca ve yöneticiler de Tebliğ Cemaati ile diyalog halindedir. Kırgızistan'da bulunma nedeni ise Pakistan ve Bangladeş'te geniş yankı uyandıran cemaatte bulunan Kırgız öğrenci ve hocaların faaliyetleri Kırgızistan'a taşımalarıdır. Grup mensupları görünüşleri ile ayırt edilmektedir. Erkek grup mensupları uzun sakal, takke, uzun elbiseler giymektedir. Kadın grup mensupları ise siyah çarşaf giymekte ancak davetlere katılmamaktadırlar (Cebeci, 2016: 33).

Tebliğ Cemaati, Kırgızistan'da Müftülüğün bir parçası olarak faaliyet yürütmeye günümüzde devam etmektedir. Ancak tepkilerden dolayı faaliyetlerine kısıtlamalar getirilmiştir ve belli kurallar dahilinde hareket edebilmektedir. 2003 yılı itibariyle davetler, Kırgızistan Müslümanları Dini Başkanlığı izni ile yapılabilmektedir. Tebliğ Cemaati faaliyetleri devlet tarafından düzenlenerek ülkeye uygun hale getirilmiştir. Son yıllarda davet yapanların sayısında artış görülmüştür. Davet yapanlar arasında dindar insanların yanı sıra, öğrenciler, bilim insanları, tüccarlar da vardır (Çelenk & Kalandarov, 2019: 271).

Dindarlığın daha az olduğu Kuzey Kırgızistan ve Kazakistan'da yayılmaya çalışan Tebliğ Cemaati, günümüzde Türkmenistan haricindeki Orta Asya cumhuriyetlerinde etkisini sürdürmektedir. Ayrıca, cemaat Güney Kırgızistan'da Özbek halkından destek toplayan ve üyeleri bu gruptan olan Hizb-ut Tahrir'den farklıdır. Kırgızistan'daki Tebliğ Cemaati üyelerini çoğunluk olarak Kırgız halkı oluşturmaktadır. Tebliğ, HT gibi bölgedeki eşitsizliklerden faydalanmamaktadır. Buna rağmen, Kırgızistan makamları Tebliğ Cemaati'ni aşırıcı bir hareket olarak görmektedir. Cemaatin faaliyetlerini kısıtlama yönünde adımlar atılmıştır (Bozbey, 2011: 31). Bu İslami hareket aynı zamanda Orta Asya ülkelerinde de güvenlik

açısından tehdit olarak algılanmaktadır ve kısıtlanmaya çalışılmaktadır. Özbekistan'da yasaklanan hareket, 2009 yılında Kırgızistan'da takip edilmiştir. Yine de Kırgız Diyaneti cemaatin yürüttüğü faaliyetleri meşru görmektedir (Çelenk & Kalandarov, 2019: 264). Tebliğ Cemaati, kayda geçmiş, müftülük idaresine bağlı bir grup olduğu için Geleneksel İslamcı grup olarak görülebilir.

2.3.3 Hizb-ut Tahrir (HT)

1953 yılında, Kudüs'te Filistin asıllı Takiyuddin El Nahbani tarafından kurulan Hizb-ut Tahrir, Müslüman Kardeşler Cemiyeti bölündükten sonra, İslami geleneklere uygun, adaletli bir toplum düşüncesini pazarlamaktadır. Örgüt kendisini organizasyondan çok İslam kökenli ideolojik bir parti olarak görmektedir. İdeolojik temelli İslami bir devlet kurmayı ve halifeliği getirmeyi amaçlamaktadır. Aynı zamanda Hizb-ut Tahrir ulusal olmakla kalmayıp Batı Avrupa ve Orta Doğu'da binlerce üyesiyle dünya çapında faaliyet gösteren bir kuruluştur. Hizb-ut Tahrir ideolojisini iki temele dayandırır. Bunlardan ilki şeriatın insan hayatını baştan aşağı düzenlemesi gerektiği düşüncesidir. İkinci ise, toplumda kusursuz bir İslam devleti kurulması amaçlanmalıdır. Hizb-ut Tahrir modelleme olarak, Hz. Muhammed'in ve dört halifenin kurduğu devleti örnek alır. Parti kurucuları, temel fikirlerinin, amaçlarının yazılı olduğu broşürleri halka dağıtarak yayılmada etkili olmaya çalışmaktadırlar. Yayılma anlamında Kuzey Kafkasya'yı da içermek üzere tüm Orta Asya cumhuriyetlerini kapsayan ortak bir İslam devleti kurmak istemektedirler (Bedirhan, 2011: 444). Aynı zamanda grubun ana ilkeleri, kaynakların, karların ve mülkün adil dağılımı, adil yönetim, yoksulluğun ortadan kaldırılması ve tüm Müslüman dünyasının ortak kardeşliğidir (Gunn, 2003: 400).

Hizb-ut Tahrir, Orta Asya'da en çok korkulan İslami gruplardan biridir ancak en az anlaşılan grup da odur. Taliban ve Vehhabi hareket gruplarından farklı olarak modern teknolojiye karşı değildir ve mesajlarını yaymak için interneti kullanmaktadır. Ancak, onlar gibi İslam'ın katı bir yorumunu savunmaktadır. Hatta öyle ki modern çağın demokrasi, milliyetçilik gibi kavramlarını kabul etmemektedir. Parti bugün Batı Avrupa ve ABD'de aktiftir ancak dünyadaki hemen hemen bütün Müslüman ülkelerinde yasaklanmıştır. 1990'ların ortalarında Orta Asya bölgesinde aktif hale gelen Hizb-ut Tahrir'e yönelik bölgesel hükümetler baskıcı önlemlerle karşılık vermişlerdir. Önlemlere rağmen partinin popüler olma sebebi, başarısız ekonomi ve siyasi sistemle karşı karşıya kalan insanların rahatlığa

kavuşabilmek için Hizb-ut Tahrir'i seçmeleridir. Parti şiddete başvurmadan İslami bir hilafet altında adil bir toplumun kurulmasını vadetmektedir (Karagiannis, 2005: 137-146). Bunu yaparken şiddete karşı yaklaşımı destek almasını da kolaylaştırmıştır.

Kırgızistan'da güney ve kuzey kesim arasındaki rekabet Hizb-ut Tahrir gibi radikal örgütler için avantaj sağlamıştır. Kuzeye göre ülkenin güneyinde örgütün etkinlikleri giderek artmıştır. Daha çok Celalabad ve Oş'ta örgütlenen Hizb-ut Tahrir, eğitim seviyesi düşük insanları para yardımları yoluyla kendi tarafına çekmektedir (Akçalı, 2007: 133). Güney Kırgızistan'da bulunan Oş bölgesinde Özbek nüfusun fazla olması Özbek temelli dini radikal grupların burada yayılmasına yol açmıştır. Aynı zamanda Güney Kırgızistan'da örgütün yayılma sebebi liberal hükümetle siyasetin daha az ilişkili olmasıdır. Bu nedenle de Kırgızistan örgüt propagandasının hedefi olmuştur. Yaşanan yolsuzluk, yoksulluk, ekonomik sıkıntı ortamı Hizb-ut Tahrir'i bölgede alternatif yapmıştır. Buna rağmen ülkenin kuzey bölgesinde hareketin etkinliği sınırlıdır.

Fergana vadisi merkezli hareket eden Hizb-ut Tahrir, 2000 yılı sonrasında Kazakistan ve Kırgızistan'da çok hızlı bir yayılım göstermiştir. Hizb-ut Tahrir'in destek kaynağı, Kırgızistan'ın güneyinde eşitsizliklere maruz kalan Özbeklerdir. Kırgızistan'ın kuzeyine göre işsizlik, ekonomik eşitsizlik gibi sıkıntılar yaşayan Özbekler sayesinde Hizb-ut Tahrir, bölgede daha aktif hareket etmiştir. Orta Asya'daki Özbek Müslümanlar İslam devleti kurulmasını desteklemekten çok toplumsal sorunların çözülmesi, eşitlik gibi kavramlar için Hizbut Tahrir'i seçmişlerdir. Bu açıdan Hizb-ut Tahrir, din hareketi olmanın yanında siyasi bir güç olarak da etki alanını genişletmiştir (Kang, 2010: 71).

Hizb-ut Tahrir'de üç hareket aşaması bulunmaktadır. Bunlar:

1.İnsanlara tek tek tebliğde bulunmak,

2.Bütün ümmete, Müslümanların en kıymetli varlığının İslam olduğunu ve İslam'ın insanların hayatlarını düzenleyen bir sistem olduğunu anlatmak,

3.İslami emirlerin yerine getirilmesini sağlayarak, İslamiyet mesajlarını tüm dünyaya duyuracak bir devlet kurmak (Köse, 1998).

Kırgızistan'da Mart 2011'de Oş eyaletinde yönetim baskılarına son vermek amacıyla örgüt üyeleri gösteriler yapmışlardır. Bu üyeler hükümetin görece daha yumuşak davrandıkları yerlerde protestolar düzenlemişlerdir (Saparbek, 2019: 111). Ancak şiddeti öngörmeyen grup üyeleri dağıttıkları broşürlerle kitlelerini genişletmeyi amaçlamışlardır. Bunun yanı sıra gezerek ve sohbet yöntemiyle de yayılmaya çalışmışlardır. Şiddete karşı duruşlarıyla propagandalar ve hapishane çalışmaları yapmaktadırlar. Broşür haricinde video, elektronik mektup, kitapları dağıtarak halka öğretilerini aşılamayı amaçlamışlardır. Bu yöntemlerle toplum sorunlarını ve yönetimden memnuniyetsizliklerini dile getirmektedirler.

Özellikle 2002-2004 yılları arasında döneme damgasını vurmuş bir harekettir. Buna karşılık Özbekistan'da artan baskılardan dolayı ülkedeki faaliyetlerini kısıtlamış ve yayılma çalışmalarını Kırgızistan'la Tacikistan'a doğru kaydırmıştır. Bu döneme kadar askeri içerikli eylemde bulunmayan Hizbut Tahrir'in, 2004 itibariyle arkasında kim olduğu belirsiz şiddet içerikli olaylarda adı geçmiştir. Taşkent'te 50 kişinin çıkan çatışmalarda ölmesinin ardından yaşanan kargaşa ortamı ve sonrasında 2004 yılının Haziran ayında ABD ve İsrail elçiliklerinde gerçekleştirilen intihar saldırıları ile hükümet yetkilileri sorumluların Hizb-ut Tahrir olduğu iddiasında bulunmuştur. Hizb-ut Tahrir liderleri ise suçlamaları reddederek bunları İslam Kerimov komplosu olarak değerlendirmiştir. Bağımsız kaynaklar ve uluslararası gözlemcilere göre bu olayları gerçekleştiren söz konusu farklı bir fenomen bulunmaktaydı. Hizb-ut Tahrir silahsız bir örgüt modellemesi olmasına rağmen hükümetin Hizb-ut Tahrir'i suçlamasının nedeni olarak kısıtlamalara rağmen örgütün bölgede giderek ününün artması olduğu söylenebilir. Bölgede kazandığı kitlelerin giderek artması hükümeti endişelendirmiştir. Afganistan operasyonlarından sonra dağılarak etkisiz hale geldiği için olayların arkasında ÖİH'nin olamayacağı bilinmektedir. Fakat bu olayların arkasında kimin olduğu sorusu çeşitli tartışmalara, iddialara yol açmıştır (Bedirhan, 2011: 446).

Kırgızistan'ın Hizb-ut Tahrir'e yönelik politikası genel olarak inançlara hoşgörülü tavrından dolayı yumuşaktır. Nispeten diğer ülkelere göre yumuşak politikalarda bulunmuştur. İşlenen ilk suç genellikle uyarı ve para cezası gerektirmekteydi. Sonraki suç, iki ila beş yıl arasında hapis cezası ile sonuçlanabilmekteydi (Karagiannis, 2005: 141). Tutuklanan Hizb-ut Tahrir

üyelerinin neredeyse tamamı Özbek asıllıdır. Kaynaklar parti üyelerinin %90'ının Özbek, %3-4'ünün Kırgız, %4-5'inin Uygur olduğunu göstermektedir. Kırgızistan, nüfusunun %14 oranıyla örgütün Özbeklerden sonra en büyük ikinci etnik grubudur (ICG, 2003: 18).

Hizb-ut Tahrir, 2010 yılındaki şiddet olaylarından sonra Orta Asya'daki diğer şiddet yanlısı aşırıcı gruplardan daha aktif olmuştur ve yeni üyeler kazanmıştır. Üyeler şiddete nadiren başvursa da Kırgızistan örgütün Orta Asya'daki laik hükümetin devrilmesini vaaz ettiği gerekçesiyle 2006 yılında hareketi yasaklamıştır (Zenn, & Kuehnast, 2014: 5).

Hizb-ut Tahrir'in Orta Asya'da bulunan İslami hareketler içinde en tutarlı örgüt olduğu hatta Taliban lideri Ömer Molla, Usame bin ladin gibi yöneticilerin Hizb-ut Tahrir'in öğretilerini kullandıkları söylenmektedir. Hizb-ut Tahrir'e göre şeriat düzeni kurulduğunda sosyal problemler ortadan kalkacaktır. Örgüt alt yapısı zayıf olsa da köklü sorunları nasıl ortadan kaldıracağı hakkında net bir açıklama yapamasa da sorunlarla boğuşan Kırgız halkı için ilgi çekici olmuştur. Sosyo-ekonomik güvencesi olmayan kadınlar, göçmenler Hizb-ut Tahrir'in bu sorunları çözeceğini düşünmektedirler (Bozbey, 2011:25-28). Günümüzde Kırgızistan'da kaç Hizb-ut Tahrir üyesi olduğu bilinmemekle birlikte, ICG muhtemel üye sayısını 2003 yılında 1000-2000 arası olarak tahmin etmiştir. 2008 yılında ise Kırgız müftülüğü, üye sayısının 15000 kişi olduğunu açıklamıştır (ICG, 2009: 6). Üye sayısının ve faaliyetlerinin net olarak bilinmemesinin nedeni kayıtlı olmamalarıdır. Kayıtlı olmasalar bile uluslararası bir kuruluş olması Hizb-ut Tahrir'i Orta Asya'da ve Kırgızistan'da en önemli İslami hareketlerden biri yapmaktadır.

Hizb-ut Tahrir, açıkça şiddet çağrısında bulunmasa da bölge ülkelerini yozlaşmış olarak gösteren ve onların devrilmesi çağrısında bulunan kışkırtıcı literatürü dağıtarak amacını ilerletir. Fiziksel şiddet önermemekle birlikte, retoriği özellikle Batı'ya ve Yahudilere yönelik saldırılarında son derece şiddetlidir (Gunn, 2003: 401). Eylemde bulunmasa da mevcut düzenin bir şekilde değiştirilerek yerine İslam devleti kurulması isteğiyle fikirsel anlamda aşırıcı hareketlerden sayılmaktadır. Bu nedenle de devletler tarafından tehdit olarak algılanmaktadır. İslam haricinde diğer kavramları reddetmesi de katı düşünceli bir örgüt olduğunu göstermektedir.

2.3.4 Özbekistan İslami Hareketi (ÖİH)

Özbekistan İslami Hareketi, bölge hükümetine karşı oluşturulmuş siyasi bir hareket olarak görülmektedir. Diğer hareketlerin amaçladığı gibi İslami bir devlet kurmak istemektedir. Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle bölgede İslam devleti kurmak isteyen Adolat grubu 1991 yılında Özbekistan yönetimine karşı işgal hareketlerinde bulunmuştur. 1992 yılında ise Özbek hükümeti grubu yasaklamıştır. Üyelerin bir kısmı Tacikistan'a bir kısmı ise Afganistan'a kaçmıştır. Bölgede İslami parti ve grupların yasaklanmasından sonra hareketin üyeleri Tacikistan'da eğitim kampları kurmuşlardır. Cuma Namangani bu süreçte Tacik iç savaşına katıldıktan sonra bölgede uyuşturucu kaçakçılığına başlamıştır. Bu şekilde faaliyetlerini finanse etmek için çözüm bulmuştur. 1997 yılında, Tacikistan yönetimi ile Özbekistan İslami Hareketi arasında sağlanan anlaşmayla, ÖİH, askeri bir organizasyondan çıkıp siyasi bir organizasyon olduğunu belirtmiştir. 1998 yılında ise Cuma Namangani ve Adolat Partisi'nin eski lideri Tahir Yoldaşev bir araya gelerek Özbekistan İslami Hareketi'ni kurmuşlardır. Kerimov rejimini ve Kırgızistan hükümetini şiddet içerikli eylemlerle yıkarak İslam devleti kurmayı amaçlıyorlardı. (Bedirhan, 2011: 447-448; Saparbek, 2019: 121).

Hareket, Allah'ın şeriat kanununu tam anlamıyla insanlara, topluma ve devlete tanıtmayı kendisine görev edinmiştir. Hareketin amacı, İslam bilim ve kültürünü güzel bir örnek olarak toplumdaki tüm insanlara yaymak, kişisel hayatta ve aile hayatında, eğitimde ve vicdanın gelişmesinde İslam düzenini yerleştirmek ve ayrıca insanları iyi işler yapmaya ve kötülüklerden kaçınmaya yönlendirerek İslam düzenini kamu yaşamına tanıtmaktır. Hareket ayrıca, Müslümanları zayıflatacak olan fitnelere, çatışmalara ve Müslümanların düşmanları tarafından taraflara bölünmesine karşı mücadele etmeyi hedeflemektedir. Ayrıca, karşılıklı ilişkilerde düşmanlığın ortadan kaldırılması için de mücadele edecektir. Müslümanların tüm sorunlarına Allah'ın kitabı Kuranda ve Allah'ın elçisi Muhammed'in geleneklerinde çözümler bulunduğunu duyurmaktadır. Hareket, İslami hareketlerin, kanunların ve emirlerin her Müslüman için bağlayıcı olduğuna inanmaktadır (Khalid, 2014: 157).

Şiddet içerikli eylemlere ilk olarak 16 Şubat 1999 tarihinde suikast eylemleriyle başlamışlardır. Taşkent'te arabalara yerleştirilen bombaların patlatılması ve sonradan çıkan çatışmalar sonucunda 16 kişi ölmüştür. Yetkililer

sorumlu olarak Özbekistan İslami Hareket'ini göstermiştir. Militanlar daha sonra, 9 Ağustos 1999'da Kırgızistan'da bulunan Batken'e giderek ve rehineleri esir alarak 1 milyon dolar fidye talebinde bulunmuşlardır. Aynı zamanda Afganistan'a gitmek için uçak talebinde bulunmuşlardır. Yoldaşev'in Taliban ve El-Kaide ile iletişim kurmasından endişelenen Kırgızistan yönetimi ÖİH militanlarının güvenli bir şekilde geçişini kabul ederek fidye ödemiştir ancak sonrasında Özbekistan İslami Hareketi hava üslerine saldırılar düzenlemiştir. Sonrasında 23 Ağustos 1999 tarihinde, Batken'de iki köyü işgal ederek dört Japon jeolog ve bir generali esir almışlardır. ÖİH militanlarının bir diğer amacı hapishanedeki Özbek mahkumların serbest bırakılarak Japon vatandaşlarla takas edilmesi yönündeydi. İstekleri reddedildi ve Özbekistan hükümeti ile Kırgızistan hükümeti militanları bölgeden zorla çıkarttı. Sonraki dönemde daha da radikalleştiler ve birliklerini toplayarak Fergana vadisinden bölgeye giriş yaptılar. Kırgız ve Özbek askerleriyle giriştikleri çatışmalar sonucunda 100'den fazla asker öldürüldü. (Bedirhan, 2011: 447-448; Saparbek, 2019: 121).

Özbekistan İslami Hareketi yine Kırgız köylerinde düzenlediği hava saldırılarıyla sivil kayıplar yaşatmıştır. 25 Ekim 1999 tarihinde, 2.6 milyon dolarlık fidye ödemesiyle Japon rehineleri serbest bırakmışlardır. 2000 tarihinde, Ağustos ayının başlarında Özbekistan'a yönelik saldırılarda bulunan Özbekistan İslami Hareketi, Taşkent bölgesine sızarken Batken'e de saldırılar düzenlemiştir. 12 Ağustos 2000 tarihinde bu sefer dört Amerikan vatandaşını ve dağcıları rehin almışlardır. Sonrasında serbest bıraksalar da Eylül ayında tekrar Batken'e girmeye çalışmışlardır. Kırgızistan yönetimi saldırıyı engellemiştir ve Ekim ayı sonunda Özbekistan İslami Hareketi militanları bölgeden çekilmişlerdir. Sonrasında Afganistan'a gitmişlerdir (Saparbek, 2019: 122-123). Görüldüğü gibi şiddet içeren eylemlere giren ve Kırgızistan'da etkisini göstermiş en radikal sayılabilecek hareket Özbekistan İslami Hareketi'dir. Kırgızistan'a doğru yayılma sebepleri ise bölgedeki özgürlükçü ortamdır. Kırgızistan'daki özgür basın faaliyetlerinden yararlanan örgüt bölgede aktif olmaya çalışmıştır. Özbekistan'da bunu yapamamıştı çünkü yönetim bu grubun faaliyetlerini ve basını sınırlandırmıştı.

2001 yılında hareket, 11 Eylül saldırılarında Taliban'ın yanında yer almıştır. ABD, Özbekistan hava üslerini kullanarak Afganistan'a saldırılar düzenlemiştir. Hareketin alt yapısı ve kapasitesi bu olaylar neticesinde yok edilmiştir. Hareket

küresel ölçekte duyulmuş olsa da güç kaybı yaşamış ve büyük kayıplar vermiştir. 2000 yılında ABD, Özbekistan İslami Hareketi'ni terör organizasyonu ilan etmiştir. ABD, önderliğinde Özbekistan İslami Hareketi'nin bazı birimleri etkisiz hale getirilmiş ve sonrasında Namangani ve Yoldaşev öldürülmüştür (Bedirhan, 2011: 449).

Örgüt bu tarihten sonra saldırı düzenlememiştir fakat gücünü büyük ölçüde kaybetmiştir. Örgüt liderleri de ölünce bölgede eskisi kadar aktif olamamışlardır. Şiddet ve terör eylemlerine son veren Özbekistan İslami Hareketi'nin önderliğinde, 2003 yılında Türkistan İslami Partisi adıyla yeni bir örgüt kurulmuştur (Çalışkan, 2012: 382). 2005 sonrasında ise NATO operasyonlarıyla etkisini büyük ölçüde yitirmiştir. Yoldaş'ın ölmesi üzerine Osman Adil örgüt lideri olmuştur fakat Yoldaş'ın kurduğu etkiyi sağlayamamıştır. 2010-2011 yıllarında Tacikistan'a düzenlenen operasyonlarla sadece üye sayısı artırılabilmiştir. Örgüt eski gücünü yitirse de yok olmamıştır. Faaliyetlerini bir şekilde devam ettirmeye çalışmışlardır (Akdoğan, 2014: 147). 2010'dan bu yana ABD ve NATO kuvvetleri, Kuzey Afganistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan sınırlarına yakın ÖİH saldırılarını rapor etmişlerdir. Örneğin, 31 Mayıs 2013 tarihinde Kabil'in kuzeyinde Panjshir kentindeki valilik binasına operasyon düzenlenmiştir. 2014 yılında IŞİD'e katıldıklarını deklare etmişlerdir (Zenn & Kuehnast, 2014: 6).

Kırgızistan'da da faaliyetlerde bulunan Özbekistan İslami Hareketi daha çok Özbekistan'dan destekçi toplamıştır. Aynı zamanda, Güney Kırgızistan'da Özbek nüfusun da desteğini almışlardır. Tacikistan iç savaşında yer alan illegal örgüt savaşın kaybedilmesiyle yönünü Afganistan'a çevirmiştir. Bu süreçte Tahir Yoldaşev Afganistan, Pakistan, Arabistan, İran, Birleşik Arap Emirlikleri gibi ülkelere giderek buradaki radikal İslami gruplarla iletişim kurmuştur ve bu ülkelerden finansman desteği sağlamıştır. Hizb-ut Tahrir'den farkı ise silahlı mücadele yöntemini seçmiş olmasıdır. Hareketin Kırgızistan'a cihat edip bu bölgeye yönelik saldırı faaliyetlerinde bulunma nedeni Özbekistan'da baskıcı yönetimden kaçıp Kırgızistan'a sığınan Özbeklerin Kırgızistan hükümeti tarafından Özbekistan'a geri iade edilmesidir. Aynı zamanda başarı sağlayabilmek için Taliban ve El- Kaide ile iş birliği içinde olmuştur. Yine finansal destek elde edebilmek için Orta Doğu ve Güney Asya'daki gruplarla temasa geçerek uyuşturucu kaçakçılığı yapmıştır (Bozbey, 2011: 28-29).

2.3.5 Bölgede Faaliyet Gösteren Diğer İslami Hareketler

Bölge dışı hareketlerin Orta Asya'da özelinde Kırgızistan'da etkili olmaya başlaması 1950'li yıllara dayanmaktadır. O zamanlar Orta Doğu'da eğitim almış kişilerin Özbekistan'da dini eğitim vermesiyle bölgeye girmişlerdir. Bu dönemde Sovyet baskısından dolayı yaygınlaşamamışlardır ama bir şekilde var olmuşlardır. Sonrasında, Afganistan savaşında Orta Asyalı askerlerin Orta Doğu ve Pakistan kökenli Selefi hareketlerle iletişimi artmıştır ve 1991 yılından itibaren Kırgızistan'da etkili olmaya başlamışlardır. Özbekistan İslami Hareketi'nin bu gruplarca desteklenmesi de bu grupların bölgede aktif olmalarını sağlamıştır. Bölgede, Taliban, El-Kaide, Deobandilik gibi Ortadoğu ve Pakistan kökenli selefi gruplar kontrolsüz bir şekilde faaliyet göstermişlerdir. Orta Doğu ve Pakistan'da Orta Asyalı öğrencilerin eğitim görmesi de bölgedeki tehlikeleri artırmaktadır. Hatta bu grupların bölgedeki faaliyetlerini engellemek amacıyla Orta Asya devletlerini de barındıran Şanghay İş birliği Örgütü ve Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü kurulmuştur (Bozbey, 2011: 38-39). Aynı zamanda daha önceki bölümlerde sayfa 65'te belirtildiği gibi, Kırgızistan'daki İslami hareketler bölge dışı güçler olan El-Kaide, Taliban, Hamas, Hizbullah, Cemaat-i İslami, İhvan-ı Müslimin ve Cihad, İslami Kurtuluş Örgütü gibi örgütlerle iş birliği içinde olmuşlardır (Çalışkan, 2012: 383). Ülke bazında bakıldığında ise bölgede en önemli potansiyel aktörler İran, Suudi Arabistan, Afganistan ve Pakistan olmuştur.

Sovyet sonrasında oluşan özgürlük ortamında her türlü dini grup ve cemaat ülkede faaliyet göstermeye başlamıştır. Bu dini grup ve cemaatler sadece Kırgızistan'ı değil tüm Orta Asya'yı etkilemiştir. El-Kaide, Taliban, Hizbullah gibi siyasi örgütlerin şiddet içerikli faaliyetleri gibi durumların Kırgızistan'da da yaşanacağına dair endişeler devleti bu kuruluşlara karşı önlemler almaya itmiştir (Cebeci, 2016: 108). Ancak bu önlemlere daha sonra değinilecektir. Bunun dışında yurt dışı kaynaklı çeşitli Müslüman gruplar da kendi anlayışları ile bölgede etkin olmaya çalışmışlardır. Özellikle açtıkları öğrenci yurtları, özel okullar, yetimhanelerle ülkede faaliyet halinde olan grupların başında Süleyman Efendi Cemaati, Fetullahçı Terör Örgütü (FETÖ), Sami Efendi Cemaati ile Selefi, Ahmedi, Nurcular, Adep Başatı Fondu, İsmailliye dini grupları gelmektedir. Örneğin, Fetullahçı Terör Örgütü tarafından oluşturulan cemaat mensupları 16 okul ve Alato Üniversitesini açmışlardır. Süleymancı Cemaati ülkede üç yetimhane ve 14 öğrenci

yurdu açmıştır. Sami Efendi Cemaati bir İlahiyat Fakültesi ve iki Kuran kursu açmıştır. Ahmediler Bişkek'te iki okul ve bir üniversite açmışlardır (Cebeci, 2016: 110-111). Son olarak önceki bölümlerde bahsedildiği gibi yabancı misyoner gruplar da bölgede etkin olmaya çalışmışlardır. Kırgızistan'da birçok dini örgütün, misyonerlik faaliyetlerinin yayılmasına dış amillerin yanında yoksulluk, yolsuzluk, işsizlik gibi sosyo-ekonomik, demografik sorunlar ve siyasi ve etnik gruplar arasındaki sorunlar gibi diğer amillerin de hizmet ettiği açıktır (Aynakulova, 2009).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. İSLAMİ HAREKETLERİN KIRGIZİSTAN'DA DİN-DEVLET İLİŞKİLERİNE ETKİSİ

Sovyet sonrası dönemde Kırgızistan'da İslami Hareketler, din-devlet ilişkilerini büyük ölçüde etkilemiştir. Bağımsızlığın ilk yıllarında Kırgız devleti daha özgürlükçü, liberal bir politika takip etmiştir ve bu din politikalarına da yansımıştır. Hatta o zamanlar Kırgızistan'a Orta Asya'nın İsviçre'si denilmiştir. Fakat sonradan İslam'ın ve İslami hareketlerin etkisini artırmasıyla devlet bu hareketleri tehdit olarak görmüştür ve bazı tedbirler alarak kısıtlamalara gitmiştir. Kırgızistan'da daha özgürlükçü din-devlet ilişkileri giderek katılaşan din-devlet ilişkilerine evrilmiştir. Özgürlükçü ortamdan önce kontrolcü daha sonra da sıkı denetimci ortama doğru geçiş yapılmıştır.

Bu bölümde, bu İslami hareketlerin bağımsızlıktan itibaren din-devlet ilişkilerini, devletin din politikalarını nasıl etkilediği açıklanacaktır. Din eğitiminin, dini kurumların, camilerin, din adamlarının, sivil toplum kuruluşlarının, toplumun bu etkiler ekseninde nasıl dönüştüğü aktarılacaktır. İslami hareketlerin Kırgızistan'da din-devlet ilişkilerine etkisi, sırasıyla ülkede uygulanan yasal değişiklikler, ülkede uygulanan kurumsal değişiklikler ve ülkede uygulanan sosyal-dini değişiklikler üzerinden ele alınacaktır. Devlet yasa, kurum, kuruluş ve sosyal-dini yapıda değişiklikler yaparak dini ortamı idare etmeye çalışmıştır.

3.1 Ülkede Uygulanan Yasal Değişiklikler

İslam, Kırgızistan'da her zaman Kırgız kültürünü ve sosyal hayatını şekillendiren çok önemli bir unsur olmuştur. Sovyet rejimi hakimiyeti altındayken, İslami faaliyetler unutturulmaya çalışılmıştır. Sovyetlerin çöküşüyle 31 Ağustos 1991 tarihinde Kırgızistan laik ve demokratik temellere dayalı bir ülke olarak kurulmuştur. Bu laik ve demokratik temellere dayalı ülkede özgürlükçü bir ortam sağlanmıştır. Müslümanların dinini özgürce yaşayabileceği, gelenek göreneklerini ve ibadetlerini yerine getirebileceği, dini kurum ve kuruluşları açabileceği, dini eğitim alanları kurabileceği bu ortam İslami canlanmaya yol açmıştır.

Kırgızistan yönetimi ilk başta nasıl bir devlet oluşturacağı ve ne tür politikalar uygulayacağı konusunda kararsız kalmıştır. Yine de dine dayalı bir yönetim anlayışı benimsememiştir. Gerek siyasi partiler gerekse yönetim dini bir söylemde bulunmamıştır. Öncelikleri ülkede kimlik oluşum süreci olmuştur. Dini bir söylemde bulunmama nedenleri olarak din adamlarının SSCB döneminden bugüne kadar geçen sürede etkisiz hale getirilmeleri, İslami hareketlerin henüz tam anlamıyla faaliyete geçip halk üzerinde etki alanına sahip olamaması sayılabilir. Bunun sonucu olarak Kırgızistan'da 1991 itibariyle anayasalarda Müslüman, Kuran, İslam sözcükleri geçmemiştir. Milli marşlarda da İslami söylemlerde bulunulmamıştır (Myrzabaev, 2009: 79).

Kırgızistan'da yeni düzende İslam ve milliyetçiliğe yönelim olmuştur ancak kamu söylemi devlet otoritesini meşrulaştırabilmek için İslam'ı kullanmamıştır ve laik kalmıştır. Bağımsızlık sonrasında din kanunları ve anayasalarda dinin devlet işlerinden ve eğitimden ayrıldığı görülür. Buradan da anlaşılacağı üzere, bu kanunlar, yasal düzenlemeler Sovyet kanunlarının devamı niteliğindedir. Ayrıca, dinin kamusal alandan uzak tutulması gerektiği savunulmuştur (Khalid, 2011: 145).

Ülkede siyasi alanlarda dini söylemlere yer verilmemesine rağmen toplumda dine yönelimde artış görülmekteydi. Çünkü din kültürel bir değer olarak görülmekteydi. Devlet ve toplum anlamında dinin önemi bilinmekteydi ve bu nedenle, Ramazan Bayramı, Kurban Bayramı gibi dini bayramlar Kırgızistan'da resmî tatil ilan edilmiştir. Kırgızistan yasal temelde din konusunda tarafsız, herhangi bir dini ideoloji olarak kabul etmeyen, devlet vatandaşlarına özgür bir ortam sağlayan bir devlet olduğunu savunmuştur. Bağımsızlık sonrası dönemde Kırgızistan, din-devlet ilişkilerinde laik bir devlet modelini benimsemiştir. Ancak laiklik kavramı ülkeden ülkeye değişiklik gösterebilmektedir. Örneğin, Sovyetler Birliği de laik bir devlet görünümündeydi ancak dine tamamen karşıydı ve dini sınırlamak için elinden geleni yapmıştır. Laik devletlerde dine hoşgörülü bir tutum öngörülmektedir. Kırgızistan'da da ilk başlarda bu durum böyleydi.

Askar Akayev yönetim başına geldiğinde dine ılımlı yaklaşımlarda bulunmuştur. Geçmişte dine karşı uygulanan kısıtlama politikalarının hata olduğunu, dinin Kırgızistan kültürünün önemli bir parçası olduğunu ve korunması gerektiğini vurgulamıştır. Kırgız halkı, bu ortamdan yararlanarak dine yönelmiştir.

Bu dönemde cami, medrese gibi dini yapıtların, dini yayınların, dini eğitim kurumlarının sayılarında artış gözlemlenmiştir. Bunun yanı sıra dini bayramlar da coşkuyla kutlanmıştır.

Anayasa temelde bireylerin hak ve özgürlüklerinin sınırlılıklarını çerçeveler. Anayasada din ile ilgili düzenlemeler ise bireylerin, toplumların ibadet özgürlüklerini, dini tören düzenleme, dini teşkilatlanma serbestliğini açıklamış olur. Kırgızistan devletinin bağımsızlık sonrasında anayasada düzenleme yaptığı kurumların başında din gelmektedir.

3.1.1 16 Aralık 1991 Din Kanunu

Öncelikle 1991 din kanunun önemi, Kırgızistan'da dini alan ile ilgili ilk düzenleme olmasıdır. Aynı zamanda kanun anayasadan önce kabul edilmiştir. Kırgızistan'da bağımsızlıktan sonra kabul edilen ilk kanun 16 Aralık 1991 tarihinde yürürlüğe giren, Kırgızistan Yüksek Konseyi tarafından kabul edilen "İnanç Özgürlüğü ve Dini Kurumlar" kanunudur. Bu kanun, 1 Ekim 1990 tarihinde Sovyetler Birliği'nin "Vicdan Özgürlüğü ve Dini Kurumlar ile İlgili Kanun" unun biraz değiştirilmiş halidir (Myrzabaev, 2009: 81).

Kanunun içeriğinde 6 bölüm ve 23 madde yer almaktadır. Kanun insan hak ve özgürlüklerini sağlamak için oluşturulmuştur. Bağımsızlık sonrasında dini özgürlükleri sağlamayı, dini dernek ve kuruluşları yeniden canlandırmayı, Kırgız toplumunun gelenek göreneklerini yaşayabilmelerini, devlet ile dini kurumlar arasında normalleşmeyi sağlamayı amaçlamaktadır. Bu kanunda liberal demokrat devlet modeline uygunluk sağlanmaya çalışılmıştır (Kenzheshov, 2019:13). Baskıcı, din karşıtı geçen yıllardan sonra ilk kez din özgürlüğünü sağlamak için bir adım atılmıştır. Burada yönetimin bağımsızlığın ilk yıllarında dine bakış açısının da etkisi vardır. Yönetim dini değerlere, İslamiyet'e karşı cephe alarak kitleleri kaybetmeyi göze alamamıştır. Halkın desteğini alabilmek, sağlam bir ülke düzeni kurabilmek için dinle barışma yoluna gidilmiştir.

16 Aralık 1991 tarihli "İnanç Özgürlüğü ve Dini Kurumlar" kanunu ile devletin dini kuruluşların faaliyetlerine müdahalesi azaltılmış ve dini kuruluşlara da ülke düzenine dahil olma imkânı tanınmıştır. Bahsi geçen kanun, Sovyet döneminin kanunlarına göre daha ılımlı bir kanundur (Kenzheshov, 2019: 14). Bu kanunun çıkarılmasının nedeni Batı'nın baskısı veya Kırgızistan'ı etkilemesiyle

olmuştur. Devletin maddi yönden desteklenmeye ihtiyacı vardır. Kanunun ilk maddesinde, din devletten ayrılmıştır ve devlet hiçbir dini resmi din olarak kabul edemez ibaresi yer almaktadır. Kırgızistan'da milli din kurumları bu kanun arka planında kurulmuştur (Kozukulov, 2015: 178-179).

Kanun, devletin sonraki din politikalarını belirlemesi açısından da önemlidir. Kanuna girişte şu ibareler yer almaktadır: "Bu kanun, uluslararası anlaşmalar ve paktların içeriğine ve buna ek olarak insan hak ve özgürlükleri beyannamesindeki dini ve ateist kanıya sahip olma ve buna dayalı gerekli faaliyetleri gerçekleştirme özgürlüğünün toplumsal güvenlik ve düzeni, diğer yurttaşların yaşamı, ahlakı ve sağlığının yanında hak ve özgürlüklerini korumaya yönelik kısıtlamalara tabi tutulacağı hükümlerine dayanmaktadır." Bahsedilen kanunun 1, 2 ve 3. Maddeleri Sovyetler dönemi din kanunundaki gibi vatandaşların dini hak ve özgürlüklerini korumayı taahhüt etmektedir. 3. Maddede ayrıca her vatandaşın dinini serbestçe belirleme, herhangi bir dine inanma veya inanmama, din ile ilgili görüşlerini ifade etme hakkı olduğu belirtilmiştir. 4. Maddede, vatandaşların sosyal, siyasal, kültürel alanlarda eşit kabul edildikleri, herhangi bir dine mensup olmanın hiçbir vatandaşa zorlanmayacağı, hak ve özgürlüklerin sınırlandırılmayacağı, vatandaşların dini inançların altına sığınıp yasada belirtilen görevlerden kaçamayacağı, herhangi bir dinin başka bir dine karşı üstünlüğünün kabul edilmeyeceği ve dini kurumların faaliyetlerinin devlet tarafından finanse edilemeyeceği yer almıştır. Devlet kanunda dini kurumların devletle ayrıldığını ifade etmiştir (Myrzabaev, 2009: 85-87). Yani din ile devlet ilişkilerine oldukça sınırları belli bir biçimde yaklaşılmıştır.

Ayrıca dini partilerin faaliyette bulunmaları yasaklanmıştır ancak Kırgızistan Cumhuriyeti Anayasasına uygun bir şekilde siyasete katılma hakları bulunmaktadır. Bu konuda kanunda yeterli açıklama yapılmamıştır. 6. Maddede okulun dini kurumlardan ayrıldığı belirtilmiştir. Kanunun ikinci kısmında dini kurumlar tanımlanmış ve bu kurumların sahip olduğu haklara, yürütebilecekleri faaliyetlere yer verilmiştir. Hristiyanlık, İslam ve diğer dinlere ait idareler, topluluklar, dini eğitim kuruluşları kanunda dini kurumlar olarak yer almıştır. Bu kurumların oluşturulma amacı dini ihtiyaçların karşılanmasıdır. 11, 12, 13 ve 14. Maddelerde dini kurumların mülkiyeti ile ilgili düzenlemelere yer verilmiştir. Dördüncü kısımda dini tören ibadetlerinin düzenlenmesi, dini mekanların oluşumu

ve kullanımı ile ilgili düzenlemelere yer verilmiştir. Beşinci kısımda dini kurumlarda ve dini kurumlara bağlı işletmelerde çalışma faaliyetlerinden bahsedilmiştir. Bu kısmın 19 ve 20. Maddeleri Sovyet kanunundan bire bir alınmıştır. Altıncı kısmın 21. Maddesinde devlet ve dini kurumlar arasındaki ilişkiler başlığında Cumhurbaşkanının belirlediği yapılar dahilinde dini kurumların sorunlarının çözüleceği yer almıştır. 22. Maddede yasalara uymayanların cezalandırılacağı belirtilmiştir. Özetle, Kırgız vatandaşlarına dini hak ve özgürlük imkânı sağlayan kanun dini kurumlara da faaliyet hakkı ve yapılanma imkânı sağlamıştır. Okullarda "Iyman" yani Ahlak bilgisi dersinin okutulmasına izin verilmesiyle kanun, Sovyet kanunundan ayrılmaktadır. Yine de din eğitimi ile ilgili konular kanunda yeterince açıklanmamıştır (Myrzabaev, 2009: 87-93).

Kırgızistan'da vatandaşlar bu kanunla ibadetlerini yerine getirme, herhangi bir dine inanma ya da inanmama, dini kurumlar kurma imkânı bulmuşlardır. Bahsedilen maddeler, dini devletten ve eğitimden ayırma, din ve dini teşkilatlanmaların siyasetten uzak tutulması ve dini tebliğ hakkı gibi esasları da ortaya koymaktadır (Erşahin, 1998: 34). Sonuç olarak da dini cemaat, kurum ve birliklerin sayısı hızla artmıştır. Din eğitim düzeyi artmış ve dini yayınlar çoğalmıştır. En önemlisi de ülkede misyoner grupların faaliyetleri başlamıştır. Dini anlamda canlanma karşısında devlet dini kurum sayısını kısıtlı tutmakla yetinmiştir. Fakat sonra bu değişerek dini hak ve özgürlüklere kısıtlama getirme yoluna gidilmiştir (Myrzabaev, 2009: 94-95). Kanun dini canlanmanın etkisiyle ülkedeki dini durumun artışını öngörememiştir. Bu da din-devlet ilişkilerinde çözülemeyen bazı sorunlara yol açmıştır. Kanunda dini kurumların düzenlenmesi hakkında yeteri kadar bilgi verilmemesi ve düzenlemedeki eksiklikler ülkede misyoner faaliyetlerinin artmasına, dini kurum ve kuruluşların işleyişinde sıkıntılar çıkmasına yol açmıştır (Kenzheshov, 2019: 14).

3.1.2 1993-1998 Yılları Arası Yasal Düzenlemeler

"İnanç Özgürlüğü ve Dini Kurumlar ile İlgili Kanun" dan iki yıl sonra ilk anayasa 5 Mayıs 1993 tarihinde Kırgız Cumhuriyeti Yüksek Konseyi (Cogorku Keneşi) tarafından kabul edilmiştir. Kırgız Cumhuriyeti 1993 tarihli anayasanın 1. Maddesinin 1. Fıkrasında, "laik, hukuk devleti temellerine dayanan, egemen, üniter ve demokratik sosyal bir devlet" olduğunu deklare etmiştir. Yasama yürütme yargı birbirinden ayrılmıştır. Görüldüğü gibi

Kırgızistan laik bir devlet olduğunu doğrudan açıklamıştır. Anayasanın 8. Maddesinin 3. Fıkrasında, “din ve tüm kültler devletten ayrılmıştır.” ifadesi yer almaktadır. 8. Maddenin 4. Fıkrasında ise, Kırgız cumhuriyetinde dini temele dayalı siyasi partilerin kurulmasına izin verilmeyeceği, dini kurumların ve kültlerin çalışanlarının devlet organlarının faaliyetlerine müdahale etmesine izin verilmeyeceği yer almıştır. Anayasanın 15. Maddesinin 3. Fıkrasında, kimsenin inancı ve dini gerekçeleriyle aşağılanamayacağı ayrıca hak ve özgürlüklerinin ihlal edilemeyeceği vurgulanmıştır. 16. Maddenin 1. Fıkrasında ise temel hak ve özgürlüklerin uluslararası hukuk kuralları çerçevesinde tanınıp taahhüt edildiği yer almıştır. 16. Maddenin 2. Fıkrasında, Kırgızistan’da herkesin dini inanç ve manevi özgürlük haklarına sahip olduğu yazmaktadır. Buradan da anlaşılacağı üzere, Kırgız vatandaşlarının hak ve özgürlükleri güvence altına alınmıştır ve ilk aşamada din-devlet ilişkileri laik konumdadır. Ancak anayasada dini kurumların özgürlüğü, devletin resmi din olarak herhangi bir dini belirleyip belirlemeyeceği hususunda bir hükme yer verilmemiştir. 2000’li yıllardan itibaren İslam ve Ortodoks Hristiyanlığı yönetim tarafından geleneksel İslam olarak kabul edilmiş ve 2005 yılının mayıs ayında bu ayrım resmileşmiştir (Myrzabaev, 2009: 82-84). Devlet bu anayasayla resmî kurumları sadece kaydetmiştir.

Kırgızistan’da ilk anayasa 5 Mayıs 1993 tarihinde kabul edilmiştir. Daha sonra 16 Şubat 1996, 21 Ekim 1998, 24 Aralık 2001 ve 18 Şubat 2003 tarihlerinde anayasa değişikliği yapılmıştır. 9 Kasım 2006 ve 30 Aralık 2006 tarihlerinde art arda iki anayasa kabulünden sonra ülkede sonlanmayan siyasi krizler neticesinde Haziran 2010’da yeni anayasa kabul edilmiştir. Ancak dinle ilgili hükümler değiştirilmemiş, aynen kalmış, yeni bir esneklik sağlanmamıştır (Appasova, 2019: 24). 11 Nisan 2021 tarihinde ise yapılan referandum sonucunda yeni anayasa yürürlüğe girmiştir ve 2010 yılından bu zamana kadar uygulanan parlamenter sistemden Cumhurbaşkanı sistemine geçiş yapılmıştır (Tayfur, 2021).

Yasalarda dini kurumların ve vatandaşlara tanınan özgürlük hakları misyoner hareketlerin faaliyetlerinin artmasına neden olmuştur. 1995’li yıllarda bu faaliyetler yönetim için endişe kaynağı haline gelmiştir. Kırgızistan’ın laik ve demokratik devlet imajı yeni dini akımların da artmasına neden olmuştur.

Ülkenin güneyinde yabancı misyoner grupların faaliyetlerinin artması ve radikal hareketlerin ortaya çıkmaya başlamasıyla hükümet yetkilileri endişelenmeye başlamıştır. Bir yandan Özbekistan'da baskı arttıkça radikal grup üyeleri Kırgızistan'a sığınmış ve yerel halk üzerinde etki yaratmaya başlamışlardır. Yerli Müslüman din adamlarının düşük manevi eğitimi ve bazı camilerin yabancı sponsorlara ve hayırseverlere mali bağımlılığı, İslami aşırılık ve köktencilik fikirlerinin oluşmasına zemin yarattığı gözlemi hükümet tarafından benimsenmiştir. Hükümet çevrelerinde hem güvenlik açısından hem de hükümetin toplum üzerindeki etkisini iddia etmenin bir yolu olarak dini faaliyetlerin nasıl kontrol edileceği konusunda bir tartışma başlamıştır. Dini hareketlenmenin radikalizm boyutu sosyal istikrar açısından endişe kaynağı olarak görülmüştür. Devlet yapılarını ve güvenlik hizmetlerini kullanarak dini faaliyetler üzerinde daha fazla kontrol sağlamak için bir dizi önlem alınmıştır. Ancak tutarlı bir hükümet politikası bulunmamaktaydı. Uygulamada hükümetin dini faaliyetleri kontrol etme girişimleri kaynak, uzman ve siyasi irade eksikliği nedeniyle başarısız olma eğilimindeydi (ICG, 2003: 24).

10 Ağustos 1995 tarihinde "Kırgız Cumhuriyetindeki Dini Durum ve Dini Alanda Devlet Politikasının Oluşumunda Devlet Organlarının Görevleri Hakkında" 345 sayılı kararname dini alanda istikrarı sağlamak amacıyla kabul edilmiştir. Çünkü ülke genelindeki dini durum rahatsızlık verici olarak görülmeye başlanmıştır. Bu kararla birlikte devlet okullarında din eğitimi verilmesi ve dini kurum ve kuruluşlara devlet mülkiyeti verilmesi yasaklanmıştır (Botakarayev, 2018: 139). Ülkede dini yapıların devlet kontrolünden çıktığının itiraf edilmesiyle düzenleme yoluna gidilmiştir. İslami hareketlerin, misyoner grupların yayılması, radikal İslam tehdidi, camilerin düzensiz artışı, geleneksel dinlerin yasal işlevlerini yerine getirmedeki problemleri, Müslümanlar arası ayrılıkçılıklar, dış kaynaklı örgütlerin ülkede faaliyet gösteren dini kuruluşlara bağışı, Rus karşıtı duyguların ileri seviyelere taşınması gibi sorunlar üzerine devlet harekete geçmiştir. Bu zamana kadar devletin din politikalarının yetersiz olduğu düşünülmekteydi ve yönetim bu düşünceleri değiştirmek istemiştir (Kenzheshov, 2019: 19). Bu kararname önem taşımaktadır çünkü bu kararnamedeki hususlar sonradan genişletilerek yasalara uygulanmıştır. Ayrıca geleneksel din, geleneksel olmayan din ayrımı ilk kez bu kararname ile yapılmıştır.

Yine Kırgızistan'da din alanını düzenleyen Cumhurbaşkanlığına bağlı bir kurum olan "Din İşleri Devlet Komisyonu" 6 Mart 1996 yılında kurulmuştur. Din İşleri Devlet Komisyonu'nun dini kurumların faaliyetlerini kayıt altına alma, düzenleme, denetleme gibi görevleri bulunmaktadır. Bu komisyona detaylı olarak bir diğer başlık olan "Ülkede Uygulanan Kurumsal Değişimler" bölümde değinilecektir.

1996 yılında Kırgızistan hükümeti Devlet Komisyonu başkanı olan J. Jorabekov'un düzenlediği Din ve Dini Kuruluşlar hakkında yeni yasa sadece tasarı olarak kalmış ve parlamento tarafından kabul edilmemiştir. 14 Kasım 1996 tarihinde ise 3 tane geçici yönetmelik çıkarılmıştır. Akayev, "Vicdan ve Din Özgürlüğünü Kırgız Cumhuriyeti Vatandaşlarının Haklarına Uygulamak için Tedbirler Hakkında" 319 sayılı kararnamesi ile dini kuruluşların faaliyetlerini düzenlemiştir. Bunlar, "Dini kuruluşların kayıt altına alınmasına yönelik yönetmelik", "Yabancı dini kuruluşların kayıt altına alınması ve yabancı ülke vatandaşlarından Kırgız Cumhuriyetine dini faaliyetler amacıyla gelenlere yönelik yönetmelik" ve "Din eğitimine ilişkin yönetmelik" tir. Bu kararnameyle Tebliğ Cemaati, Hizb-ut Tahrir, Özbekistan İslami Hareketi gibi dini kuruluşların faaliyetlerinin yasaklanması için yasal zemin sağlanmıştır. Bu kuruluşların kamu düzenini, ülkenin iç istikrarını tehdit ettiği düşünülmüştür (Botakarayev, 2018: 138-139).

1991 kanunu hükümet tarafından fazla liberal olarak değerlendirilmiştir. Dini kurum ve kuruluşlara ülke içinde fazla özgürlük tanındığı ve İslami hareketlerin artışının ülkede ileride tehdit oluşturacağı, bu kanunla bu hareketlere rahatlıkla yayılma imkânı sağlandığı öne sürülmüştür ve sonraki düzenlemeler zorunluluk olarak görülmüştür. Dini canlanma sonrasında bu kuruluşların etkisi azaltılmaya hatta örgütlenme seviyelerini düşürmek için bu kuruluşlar yasaklanmaya çalışılmıştır (Myrzabaev, 2009: 133).

Din İşleri Komisyonu Başkanı E. Kaptagaev, 1991 kanunun beş yıl önce kabul edilmiş bir kanun olduğunu ve artık eskidiğini, din-devlet işleri ayrı olsa bile ülkede misyoner grupların faaliyetlerine göz yumulamayacağını, önceliklerinin barış ve huzur olduğunu dile getirmiştir. Dini hak ve özgürlük kısıtlamaları ülkede barış ve huzur gerekçesine dayandırılmıştır ve misyoner faaliyetleriyle birlikte din

eğitimi amaçlı yurt dışı çıkışlarına da denetleme getirilmiştir (Myrzabaev, 2009: 134-135).

Dini kurumların kayıt altına alınması ile ilgili yönetmelikte tüm dini kurum ve kuruluşlara Din İşleri Komisyonluğuna kaydolma şartı koşulmuştur ve kayıtsız faaliyette bulunmaları yasaklanmıştır. Bu yöntemle dini kurum ve kuruluş sayısı kontrol altında tutulmaya çalışılmıştır. Aynı şekilde yabancı dini kuruluşların kayıt altına alınması ve yabancı ülke vatandaşlarından Kırgız Cumhuriyetine dini faaliyetler amacıyla gelenlere yönelik yönetmelikte de Din İşleri Komisyonuna kayıt şartı koşulmuştur. 1991 tarihli "İnanç Özgürlüğü ve Dini Kurumlar ile İlgili Kanun" un tersine bu kararnameyle bahsi geçen kişi ve kuruluşların devlete yapıları ve faaliyetleri hakkında bilgi verme zorunluluğu getirilmiştir. Din İşleri komisyonuna ise bu kurumların ve kişilerin faaliyetlerini denetleyerek uygunsuz ve kurallara uyulmayan durumlarda faaliyet izinlerini iptal etme yetkisi verilmiştir. Ancak Din İşleri Komisyonu beklenilen şekilde etkili olamamış ve denetleme konusunda yetersiz kalmıştır (Myrzabaev, 2009: 140).

Dini eğitime ilişkin geçici yönetmelik ile dini eğitim kurumlarının kayıt yapması kolaylaşmıştır. Ayrıca yurt dışına eğitim amaçlı gitme imkânı sağlanmıştır. Ancak belirtildiği gibi bunlar geçici yönetmeliktir. Yasal çerçevenin sınırlarını oluşturabilmek için yasa kabul edilmelidir. Böylelikle, dini kuruluşlar ve bu dini kuruluşların faaliyetleri düzenlenebilecektir. Ayrıca geçici yönetmelikle sağlanmaya çalışılan düzen, düzensizliğe yol açmıştır. Kuvvetlerin koordine olamaması, yasal çerçevenin belirsizliği Hizb-ut Tahrir gibi İslami hareketlerin Fergana vadisinde ve Kırgızistan'da rahatlıkla hareket edip yayılmalarını sağlamıştır. Bu hareket grupları radikal İslami gruplar olarak algılanmaya başlanarak Vehhabi gruplar olarak adlandırılmıştır. 2. Bölümde anlatıldığı üzere bu İslami hareketlerin etki alanlarını genişleterek Kırgızistan'da yayılmaları hükümeti endişelendirmiştir ve bu hareketlere yönelik adımlar atmaya itmiştir.

Sovyetlerin çöküşünden sonra yurt dışına çıkabilen Müslümanlar hacca da büyük ilgi göstermiştir Kırgızistan Müslümanları Dini İdaresi (KMDİ) hac organizasyonlarını düzenlemeye çalışmış ancak yetersiz kalmıştır. Müslümanlar vize işlemleri, araç problemi, organizasyon yetersizliği, süre sıkıntısı, yolsuzluk gibi problemlerle karşılaşmıştır. KMDİ'nin vatandaşları yüksek fiyatlara hacca

gönderdiğine ve gönderip zamanında ülkelerine geri getiremediğine dair söylentiler ortaya çıkmıştır. KMDİ ile ilgili şikayetler artmaya başlamış ve hükümet üzerinde baskı oluşmuştur. 10 Ağustos 1995 ve 14 Kasım 1996 tarihli kararnamelerin hac sorununu çözemediği ortaya çıkmıştır. Din alanındaki sorunları bu iki kararname düzeltememiştir. Din kanunu yetersiz gelmiştir. Kararnameler ve kurumlar organizasyon, denetleme gibi önemli düzen mekanizmalarında yetersiz kalmıştır. 1997 yılında hac sorununun çözülmesi amacıyla Kurumlararası Din Kurulunun kurulmasını öngören bir kararname yayınlanmıştır. Bu kararname İslami yapıtların düzenlenmesini de içermektedir. Bahsedilen kararname 17 Ocak 1997 tarihli 20 sayılı kararnamedir. Kararnamede önceki kararnamelerde olduğu gibi Kırgızistan'daki dini durum değerlendirilmiş ve önceki kararnamelerin dini sorunları çözemediğine yer verilmiştir. Dini eğitim kurumlarının kontrolsüz eğitim faaliyetlerinde bulundukları, eksik müfredat düzenlendiği, yetersiz eğitim verildiği belirtilmiştir. Bu kararname ile kurul oluşturma ve üye belirleme kararından sonra 7 Temmuz 1998 tarihli 442 sayılı "Kırgızistan Cumhuriyeti Hükümetine Bağlı Din İşleri Komisyonunu İlgilendiren Konular" başlığıyla başka bir kararname çıkarılmıştır. Bu kararnameyle ise hac sorununu çözmek, düzen ve denetleme mekanizmalarının eksiksiz bir şekilde çalışması öngörülmüştür (Myrzabaev, 2009: 148-154).

19 Şubat 1998 tarihli 83 sayılı "Kırgız Cumhuriyetinden Mekke'ye hac, umre ziyaretlerinin gerçekleştirilmesi ile ilgili" kararname yayınlanmıştır. Bu kararname ile hac, umre ziyaretlerinin daha iyi koşullarda gerçekleştirilmesi, zaman yol problemi olmaksızın Müslümanların ibadetlerini düzgün bir şekilde yerine getirebilmeleri, organizasyonların eksiksiz ve adil bir şekilde düzenlenmesi amaçlanmıştır. Ancak organizasyonları düzenleme ve denetleme işlemlerinin aynı kurumlar tarafından yapılması düzenleme konusundaki soru işaretlerini artırmıştır. Buradan Din İşleri Komisyonu'nun ve KMDİ'nin kendi çıkarları doğrultusunda düzenlemeler yapılacağı sonucu çıkarılabilir. Ayrıca bu kararnameyle de hac sorunu sona ermemiştir. Organizasyon eksikliği neticesinde Müslümanlar birçok sorunla karşılaşmıştır. Bu durum Kırgız devleti ile KMDİ ve Din İşleri Komisyonu arasında da sıkıntı çıkmasına yol açmıştır. Bu sıkıntılar din-devlet ilişkilerini sarsan ciddi konulardan birisi sayılabilir (Myrzabaev, 2009: 155). Görüldüğü gibi yapılan

düzenlemeler din alanındaki sorunları çözmek yerine Kırgızistan'da din-devlet ilişkilerini daha karmaşık hale getirmiştir.

Yeni Din Kanunu'nu geliştirmek için 19 Kasım 1997 tarihli 79 sayılı "Kırgız Cumhuriyeti'nin Bazı Yasalarında Değişiklik ve Düzeltmelerin Yapılması ile İlgili Kanun" la "İnanç Özgürlüğü ve Dini Kurumlarla İlgili Kanun" da bazı değişiklikler yapılmıştır. Bu değişikliklerle dini kurumları tüzel kişi olarak kayıt altına alınmasında kurum tüzüğüne ek olarak başka şartlarında konulmasının önü açılmıştır. Aynı zamanda dini kurum faaliyetlerinin sona erdirilmesine yönelik düzenlemeler yapılmıştır. Dini kurum ve kuruluşlar üzerinde her yeni yasa tasarısı veya kararnameyle dini alanda kontrol artırılmıştır. Bu değişiklikler sonrasında Kırgız Hükümeti 7 Temmuz 1998'de 441 ve 442 sayılı kararnameleri yayınlamıştır. Söz konusu kararnamelerin 441 sayılı olanı "Din İşleri Komisyonu'nun Din Alanında Devlet Politikasını Geliştirme ve Gerçekleştirme Faaliyetlerinin Konsepti" kararnamesi, 442 sayılı olanı ise "Din İşleri Komisyonu ve Kurumlararası Din Kurulu Hakkındaki Usul ve Esaslar" kararnamesidir. Bu kararnamelerle devlet kurumları, yönetim organları ve dini organizasyonlar arasındaki ilişkiler düzenlenmeye çalışılmıştır (Kanaev, 2012: 232).

3.1.3 21 Ekim 1999 Terörizmle Mücadele Kanunu

Daha önce de belirtildiği gibi Özbekistan İslami Hareketi üyeleri mevcut iktidarı devirerek İslami temelli bir devlet kurmak için Kırgızistan toprakları yoluyla Özbekistan'a geçmeye çalışarak 23 Ağustos 1999 tarihinde Batken'de iki köyü işgal etmiş ve 4 Japon dağcı ile bir generali rehin almışlardır. Çatışmalar sonucunda 26 kişi hayatını kaybetmiştir ve bu olay Batken olayları olarak tarihe geçmiştir. Çatışmaların devam edeceğinin öngörülmesi üzerine 21 Ekim 1999 tarihinde 116 sayılı "Terörizmle Mücadele ile İlgili Kanun" kabul edilmiştir.

Kanun 15 maddeyi barındırmaktadır ve 1. Maddesinde, kanunun terörizmle mücadelede organizasyon ve hukuki temelleri ve mücadele organlarının koordinasyonlarının temelleri belirtilmiştir. 2. Maddede terörizmin tanımı Ceza Kanunu'nun 226. Maddesine uygun bir şekilde yapılmıştır. Bu tanıma göre terörizm; vatandaşların ölmesi için tehlike arz eden patlama, yakma veya buna benzer davranışları gerçekleştirmek, topluma zarar vermek, toplum güvenliğini bozmak, mevcut iktidara yönelik, vatandaşları tedirgin etmeye ya da devletin

organlarına, kurum ve kuruluşlarına teröristlerin ya da terörist grupların çıkarına hizmet etmeye yönelik davranışlar sergilemek, bu tür davranışlar sergilemese bile insanları zorlayıp korkutmak gibi davranışlar sergilemeye yönelik tehdit etmektir. Bu kanunla, Kırgızistan iktidarına, devletin tüm kurum ve kuruluşlarına karşı gerçekleştirilecek olan her türlü saldırı, şiddet olayı terörizm kapsamında değerlendirilmiştir. 4. Maddede terör olaylarıyla ilgilenen organın Milli Güvenlik Hizmeti olduğu, Milli Güvenlik Hizmetinin görevinin yapılan anlaşmalar gereği ve uluslararası anlaşmalara da uygun bir şekilde terörizme karşı mücadele yürütmek ve terörizme karşı ülke genelinde güvenliği sağlamak olduğu belirtilmiştir. 3 ve 5. Maddeye göre, Milli Güvenlik Hizmeti, İç İşleri Bakanlığı, Adalet Bakanlığı, Savunma Bakanlığı, Ulusal Muhafızlar, Sınır Hizmeti, Devlet Koruma Dairesi birimleriyle iş birliği dahilinde faaliyet yürütmektedir. Kanunun 6. Maddesinde terörizmle mücadele içinde olan organlar ile diğer ülkelerin kurumlarıyla iş birliği dahilinde hareket edeceği yer almaktadır. 7. Maddede terörizmle mücadele kanunu gereği ülke içinde terör kurumları kurulması, terör faaliyetleri ve propagandaları, terörizm faaliyeti yürüttüğüne dair şüpheli kişi ve grupların ülke içine giriş ve çıkışlarının yasaklandığı yer almıştır. Ayrıca ülkede terörizmi engellemek için terörizmle mücadele konusuyla alakalı bilgi bankası kurulmasına karar verilmiştir (Myrzabaev, 2009: 174-175).

8. madde gereği Kırgızistan devleti vatandaşlarının da terörizmle mücadele konusunda ülkelerine destek olmak ve terörizm olaylarını Milli Güvenlik Hizmetine bildirmek zorunda oldukları ve terörizm faaliyetlerinde bulunan kişilerin engellenmesi amacıyla ilgili kurum ve kuruluşlara gerekli bilgileri veren vatandaşların ödüllendirileceği belirtilmiştir. 9. Maddede terörizm faaliyetlerinde bulunan kişilerin engellenmesi için yasalarca belirlenen yöntemlerin özel organlar tarafından uygulandığı yer almıştır. 10. Maddede terörizm faaliyetinde bulunan kişi veya grupların Ceza Kanununa göre cezalandırılacağı belirtilmiştir. 11. Maddede terörizm faaliyetlerine katılan ancak sonrasında belli bir zaman içerisinde ilgili organlara bunu bildiren ve herhangi başka bir suçu bulunmayan vatandaşların cezai sorumluluktan kurtulacağı belirtilmiştir. 12. Maddede terörizmle mücadele kapsamında ilgili kurumlarda çalışan kişilerin pozitif ayrıcalığa sahip olduğu belirtilmiştir. 13. Maddede bu kişilerin güvenlikleri hususunda gerekli önlemlerin alacağı yer almıştır. 14. Maddede bu kişilerin vefatı durumunda veya başka

olumsuz durumlarda devlet bütçesinden tazminat alabilecekleri belirtilmiştir. Son maddede ise hükümetin iki aylık süreçte mevzuatını bu kanuna uygun bir şekle sokması istenmiştir (Myrzabaev, 2009: 176). Buradan anlaşılacağı üzere, Batken'de meydana gelen olaylar devleti terörizmle mücadele kanunu oluşturmaya zorlamıştır. Bu gibi olayların devam edeceğinin öngörülmesi üzerine devam etme ihtimali engellenmeye çalışılmıştır. Bu kanun, İslami hareketlerin din-devlet ilişkileri üzerindeki etkisini anlamaya yönelik önemli düzenlemelerden bir tanesidir. Bu olaylardan sonra yapılan tüm düzenlemelerde devlet Kırgızistan'ın güvenliği ve bütünlüğü üzerine yoğunlaşmıştır. Hükümet, dini aşırıcılığa karşı önlemler alarak bu konudaki hassasiyetini yapılan düzenlemelerle göstermiştir.

3.1.4 2001-2008 Yılları Arası Yasal Düzenlemeler

Liberal politikalar zararlı dini inançların yayılmasına, yasal olmayan dini kurumların açılmasına, siyasal İslam propagandasının artmasına yol açmıştır. Birçok uluslararası dini hareket ve misyonerlik faaliyetlerinin de başlayıp devam etmesine ön ayak olmuştur. Hizb-ut Tahrir'in faaliyetleri ülkede yasaklansa bile taraftarları artmıştır. Tüm bunlar devletin sorunlara karşı kayıtsız kalma tutumunda değişikliğe yol açmıştır. Bu aşama devletin kontrolcü olduğu aşama olarak sayılabilir (Tınas, 2020: 88). Yapılan düzenlemelerle devlet dini kontrolü sağlamaya çalışmıştır ancak bu konuda pek başarılı olabildiği söylenemez.

11 Eylül 2001 saldırılarıyla Kırgızistan hükümeti dini ekstremizm konusunda daha çok endişelenmeye başlamıştır. Özbekistan İslami Hareketi'nin Afganistan'a yardımları ve bu İslami hareketin Kırgızistan'daki faaliyetleri göz önüne alınarak bu tehdide karşı koymaya çalışılmış ve ABD'nin yanında yer alınmıştır. Bununla birlikte, Batken olaylarından sonra Hizb-ut Tahrir'e ve Özbekistan İslami Hareketine karşı devletin politikası sertleşmiştir. Kırgızistan hükümeti Hizb-ut Tahrir'i Özbekistan İslami hareketinin bir kanadı olarak görmeye başlamış ve bu tür İslami hareketlerin her türlüsüne radikal İslam gerekçesiyle karşı çıkmıştır ve her türlü faaliyetlerini yasaklamıştır.

Kırgızistan'da 1993-2003 yılları arasında 4 kez anayasa değişikliği yapılmıştır. Bu da güçler birliği arasındaki dengeyi sarsarak cumhurbaşkanının tekil egemenlik sağlamasına yol açmıştır. Cumhurbaşkanının egemenliğinin güçlenmesi demokrasinin gelişimini olumsuz yönde etkilemiştir. İlk aşamada sağlandığı

düşünülen demokrasi başarısız konuma düşmüştür bu da kuşkusuz din-devlet ilişkilerini etkilemiştir.

18 Şubat 2003 tarihli yeni anayasa metninde dini özgürlükle ilgili gelişmelere yer verilmiştir. Bu anayasayla dini ekstremizme karşı yasal düzenlemeler yapılmış ve siyasi amaç taşıyan dini parti, dini kurum ve kuruluşların faaliyetlerine izin verilmeyeceği belirtilmiştir. Mevcut iktidara karşı çıkılacak durumlardan korunmak için anayasal düzen kavramı sık sık tekrarlanmıştır. Halkların huzur ve barış içinde yaşamasını engelleyecek davranışlar, dini propagandalar anayasa karşıtı sayılmıştır ve Hizb-ut Tahrir, Özbekistan İslami Hareketi bunları yapan hareketlerden sayılmıştır (Myrzabaev, 2009: 196). Buradan çıkacak sonuç ülkede ve ülke dışında meydana gelen çatışmalar ve dini aşırıcılık tehdidinin devletin din politikasını etkilemiş olduğu gerçeğidir.

30 Mayıs 2003 tarihinde ise Kurumlararası Din Kurulu'nun kararlarıyla dini işleri gerçekleştirebilmek amacıyla koordinasyon konseyleri ve yerel topluluk konseyleri kurulmuştur. Ayrıca Oş ve Bişkek'te dini işleri gerçekleştirebilmek için personel birimleri kurulmuştur. Bu faaliyetler bir yöne dini faaliyetlerin yeniden canlanmasına katkıda bulunmuştur. 5 Nisan 2004 tarihinde 226 sayılı "Kırgız Cumhuriyetinde 2004-2005 Yılları Kapsamlı Dini Ekstremizm'e Karşı Mücadelede Devlet Programının Belirlenmesi ile İlgili" kararname yayınlanmıştır. Bu kararnameyle dini ekstremizme karşı devlet organlarının görevleri yeniden belirlenmiştir. Örgütlerden gelen tehlikenin artmasıyla dini ekstremizmin, uluslararası terörizmin yükselmesinin Kırgızistan devletini zayıflatacağını ve bu nedenle çok geçmeden önlemler alınması gerektiğinin zorunlu olduğu belirtilmiştir. Kararnamede Hizb-ut Tahrir' e yönelik caydırıcı adımlar atılması gerekildiği özellikle vurgulanmıştır. Bir diğer taraftan da ülkedeki dini durumun sorunlu tarafları bu kararnameyle düzeltilmeye çalışılmıştır (Kanaev, 2012: 232).

Demokrasi savunucusu olarak görülen Akayev, ülkede politik ve ekonomik problemler ve yolsuzlukların baş vermesiyle 2005 yılında Lale devrimi adı verilen halk ayaklanmasıyla yönetimden indirilmiştir. Yerine yaşanan olumsuz gelişmeleri düzeltmek için Kurmanbek Bakiyev geçmiştir (Bozatay & Şahnagil, 2020: 349). 17 Eylül 2005 tarihli 150 sayılı "Ekstremist Faaliyetlerle Mücadele ile İlgili Kanun" Kırgızistan'ın din politikası ile ilgili iktidar değişikliği sonrasında da dini

ekstremizmle mücadele halinde olduğunu göstermektedir. Rusya Federasyonu'nun 10 Temmuz 2002 tarihli "Ekstremist Faaliyetlerle Mücadele ile İlgili" kanununu Kırgızistan aynen kabul ederek dini ekstremizmle mücadelede Rusya'yı temel aldığını göstermiştir (Myrzabaev, 2009: 264). Kırgızistan'ın din politikalarını oluştururken ve din-devlet ilişkileri temelinde hala Rusya'nın etkisi altında olduğu ve Rusya'nın bu konuda Kırgızistan üzerinde belirleyici olduğu söylenebilir.

Bakiyev yönetime geçtiğinde, dini alandaki olumsuz gelişmelerin 2005 yılı itibariyle siyasete de sıçramasıyla muhalefet baskısıyla yeni anayasa taslağı oluşturma meselesi gündeme gelmiştir. 2006 yılında ise anayasadan laik kavramı kaldırılmıştır. Devletin dini meselelerde anayasada istediği gibi kararlar alabilmek için bu kavramı kaldırdığı söylenebilir. Kavramın kaldırılmasının belli bazı sıkıntılar yaratması üzerine 2007 yılında laik kavramı anayasaya yeniden eklenmiştir. 2006 sonrasında devlet din alanındaki sorunları, dini ekstremizm meselesini çözmek için faaliyetlerine devam etmiştir (Kenzheshov, 2019: 22-23).

6 Mayıs 2006 tarihinde 324 sayılı "Kırgız Cumhuriyeti'nin Dini Alandaki Devlet Konsepti" kararnamesi yayınlanmıştır. Kırgızistan'ın ilk din konsepti olarak bilinen 11 sayfa, 8 bölümden oluşan belgede, devletin din politikalarının anayasaya, uluslararası anlaşmalara, dayandığı belirtilmiş ve dini konsept içinde yer alan terimler açıklanmıştır. Aynı zamanda geleneksel din ve geleneksel olmayan din ayrımı yapılmıştır. Daha önce de belirtildiği gibi Ortodoks Hristiyanlığı ve Sünni İslam geleneksel din olarak, diğer dinler ise geleneksel olmayan din olarak kabul edilmiştir. Son olarak ülkede faaliyet gösteren misyoner gruplar ve radikal İslami hareketlerin devlet güvenlik ve bütünlüğünü tehdit etmemesi amacıyla devlet organlarına, dini kurum ve kuruluşlara düşen görevler, amaçlar açıklanmıştır (Din Konsepti, 2006). Din Konseptinin hedeflerine ulaşamaması nedeniyle ileriki tarihlerde yeni bir Din konsepti kabul edilmiştir.

Bu düzenlemelere ek olarak, 3 Temmuz 1998 tarihinde Rusya Federasyonu'nun kabul ettiği Terörizmle Mücadele Kanunu'na çok benzeyen, bahsedilen Terörizmle Mücadele Kanunu 2006 yılında Rusya Federasyonu'nun kanununa uygun hale getirilmiştir ve 7 Eylül 2006 tarihli 178 sayılı Terörizmle Mücadele Kanunu Kırgız Parlamentosu tarafından kabul edilmiştir. (Kanaev, 2012: 232).

3.1.5 31 Aralık 2008 Din Kanunu

2008 itibariyle devletin din politikalarında sıkı denetim öngörülmüştür. Din kanununda yapılan değişikliklerle yeni bir dönemin başladığı söylenebilir. Çünkü yeni yasal ve kurumsal düzenlemeler Kırgızistan'ı her açıdan dönüştürmüştür. Önceki din kanunlarında yer alan eksiklikler yeni kanunla düzeltilmeye çalışılmıştır. Yasalarla tam olarak belirlenemeyen dini kurum faaliyetlerinin, din eğitim kuruluşlarının faaliyetlerinin, çalışma şekillerinin yeni kanunla yasal ve kurumsal çerçevesi oluşturulmaya çalışılmıştır (Tınas, 2020: 89).

Din-devlet ilişkilerini düzenlemek, bu zamana kadar çözülemeyen din sorunlarını çözmek için 1991 kanununun yetersiz kaldığının anlaşılması üzerine 6 Kasım 2008 tarihinde kabul edilip, 31 Aralık 2008 tarihinde imzalanan 282 sayılı "Kırgızistan'ın İnanç Özgürlüğü ve Dini Kurumlar ile İlgili" kanun yürürlüğe girmiştir. Yeni din kanunu, dini kurum ve kuruluşlar, dini eğitim kurumlarının yapı ve faaliyetleri hakkında daha geniş hükümler içermektedir. Yeni din kurumlarının kaydolmasını zorlaştırarak dini kurumların açılması ciddi biçimde sınırlandırılmıştır (Kenzheshov, 2019: 24).

Yeni kanun ile devlete daha çok yetki tanınmıştır. Dini kuruluşların kayıt altına alınması zorlaştırılmış ve kayıt için zorunlu bilgilendirme şart koşulmuştur. Kanuna göre, dini eğitim kurumları veya dini faaliyet amaçlı Kırgızistan'a gelen yabancı misyonerler Kırgızistan Cumhuriyeti yasalarına uymakla yükümlüdürler. Bu misyonerlere dini literatürü tarama, yazılı veya görsel araçları kullanma hakkı verilirken, düzeni bozmaya yönelik faaliyette bulunmaları yasaklanmıştır (Kırgızistan İnanç Özgürlüğü ve Dini Kurumlar ile İlgili Kanun, 2008). Dini kurum eski yasada 10 kişi ile oluşturulabiliyorken, 2008 yasasında 200 kişiye başvuru şartı konulmuştur (International Religious Freedom Report, 2014: 1).

Yeni Din Kanunu bu zamana kadar din ve dini kurumlarla ilgili devlet tarafından yapılan tüm kanunların, kararnamelerin, yönetmeliklerin hükümlerini barındırmaktadır. Getirilen yeni şartlar, sınırlandırmalar, yükümlülükler çoğalan dini kurumları ve değişen ülke içi dini yapıyı yönlendirmek amacıyla yapılmıştır. Yeni yasaların uygulanmasında da birçok sorun çıkmıştır ve düzenleme çabaları gündeme gelmiştir (Kenzheshov, 2019: 25). Zira 6 kısım ve 30 maddeden oluşan

Din kanunu üzerinde 15 Haziran 2011/46 ve 7 Aralık 2012/196 tarihlerinde olmak üzere iki kez değişiklik yapılmıştır (Şarşekov, 2017: 223).

2008 kanununun en temel özelliği din eğitiminin özel evlerde uygulanmasının yasaklanmasıdır. Ayrıca okullarda kitap ve broşür dağıtımı ve dini tebliğ yapılması da yasaklanmıştır (Kozukulov, 2017: 95). Din kanununun 5. Maddesinde, Kırgızistan'da din-devlet ilişkileriyle ilgili Kırgız Cumhuriyeti'nin dini kurumlarının, din görevlilerinin, devlet iktidarıyla yerel yönetim organlarının faaliyetlerine müdahil olmayan laik bir devlet olduğu, herhangi bir dinin zorunlu din olarak belirlenemeyeceği, tüm dinlerin ve dini kurumların kanun önünde eşit olduğu, devlet ve dini kurum ilişkilerinin kanun tarafından düzenlendiği yer almıştır (Byerdımurat, 2021: 128).

Kanunla bağımsızlık sonrası Kırgızistan'ında vatandaşlar herhangi bir dine inanıp inanmama, dini birlikler oluşturma, ibadetlerini yerine getirme imkânı bulmuşlardır ve kanunla dini yayın, din eğitimi, dini cemaatlerin sayısında, misyoner faaliyetlerinde artış meydana gelmiştir. Ancak buna rağmen dini hak ve özgürlükler bu kanunla büyük ölçüde sınırlandırılmıştır (Appasova, 2019: 35).

Ülkede ekstremizm ve terörizm denince akla ilk dini ekstremizm ve İslam kaynaklı olduğu gelmektedir. Bunda Orta Doğu'da yaşanan dini ve siyasi temelli problemlerin Kırgızistan'a da yansıması etkili olmuştur. Aynı zamanda medyanın da etkisi büyüktür. Gerek yerel gerekse uluslararası mecralarda terörizm, ekstremizm kavramları dinle bağdaştırılmıştır. Bu da bu kavramların İslam temelli olduğu ve aşırıcılık kavramının sadece dini temelli olduğu algısını oluşturmuştur.

Kurmanbek Bakiyev verdiği sözleri tutamaması üzerine 2010 yılında 2005 yılındakine benzer bir halk ayaklanmasıyla görevinden uzaklaştırılmıştır. Roza Otunbayeva önderliğinde 27 Haziran 2010 yılında yeni anayasa ile parlamenter sisteme geçilmiştir. İçeriği tamamen yenilenen 2010 anayasasıyla Kırgızistan, Orta Asya'da parlamenter sisteme geçiş yapan ilk ve tek devlet olmuştur (Bozatay & Şahnagil, 2020: 350). Ancak parlamenter sistemin gereklerini yerine getiremeyen Kırgızistan demokrasisi iki ay boyunca hükümet kuramaması üzerine 30 Ekim 2011 seçimlerinde yönetim değişikliğine gitmiştir ve yeni yönetime Almazbek Atambayev gelmiştir (Toraman, 11).

Yeni süreçte 2008 din kanunuyla başlayan din reformlarına ara verilmiştir. Devletin önceliği ülkedeki siyasi ve sosyo-ekonomik sorunları çözmek olmuştur. Devletin bu önceliği ise boşluk ortamında İslami hareketlerin yayılıp faaliyet göstermelerine yol açmıştır. Bu İslami hareketler ülkede dini ve sosyal sorunları çözeceğini iddia ederek, kendi ideolojilerini halka benimseterek halktan destek toplamışlardır. Devlet kurumlarının dinle ilgili sorunları çözemediğini ve dine yönelik sınırlandırmalar getirildiğini gören halk bu dini akımlara yönelmeye başlamışlardır (ICG, 2015: 7). Bu akımlarla mücadele konusunda devletin de dikkatli davranması gerekmektedir. Çünkü faaliyetleri sınırlamaya yönelik davranışlar bu İslami hareketlerin daha da sertleşip radikalleşmelerine yol açabilmektedir. Bunu önlemek için devlet geleneksel İslam'a destek sağlamaktadır. Kırgızistan yönetimi bu doğrultuda, 12 Eylül 2011 yılında cezalandırma işlemlerinin ekstremizmi artıracağı görüşünde bulunmuşlardır. Dini aşırıcılığa karşı mücadelede dini alanda eğitim düzenlemeleri yapılması gerektiğini savunmuşlardır. Bunun yanı sıra geleneksel İslam'ın faaliyetleri için vakıf oluşturma düşüncesini dile getirmişlerdir. Ancak, İslami hareketlere yönelik kısıtlama kapsamında, Kırgızistan'da 2012 itibariyle faaliyet gösteren 20 örgütten 12 tanesi yasaklanmıştır (Kenzheshov, 2019: 28).

Özellikle 2010 devriminden sonra gerçekleştirilen patlama, 2012 yılında Almazbek Atambayev'e karşı cihad ilan edilmesi, hac ve umre sürecinde Müslümanların yaşadığı sıkıntılar ve düzenlenemeyen dini durum sonrasında hükümet birtakım önlemler alma yoluna gitmiştir. 2006 yılında devletteki dini sıkıntıları çözmesi ve din-devlet ilişkilerini düzenlenmesi beklenen devlet konseptinin işe yaramaması ve sorunların artarak devam etmesi üzerine 21 Ocak 2013 tarihinde Cumhurbaşkanı kararıyla onaylanan 2013-2017 dönemlerini kapsayan "Kırgız Cumhuriyeti Ulusal Sürdürülebilir Kalkınma Stratejisi" geliştirilmiştir (Kenzheshov, 2019: 66-67).

3.1.6 2014-2020 Kırgız Cumhuriyeti Din Alanında Devlet Konsepti

3 Şubat 2014 tarihli Güvenlik Konseyi toplantısında Kırgızistan'daki güncel dini durum ve bu durumun getirdiği problemlerin çözülmesi, din-devlet ilişkilerinin gözden geçirilmesi, dini kurum ve kuruluş faaliyetlerine düzenleme getirilmesi, İslami hareketlere yönelik birtakım önlemler alınması yönünde kararlar verilmiştir.

2014-2020 konseptiyle din-devlet ilişkileri konusunda hedefler belirlenmiştir. 2014 yılında Iyman Vakfı adıyla kültürel ve manevi değerlere yönelik vakıf kurulmuştur (Tınas, 2020: 89).

7 Şubat 2014 tarihinde 24 sayılı Savunma Konseyi aracılığıyla Cumhurbaşkanı tarafından "Kırgızistan Cumhuriyeti Savunma Konseyi'nin Dini Alanda Devlet Politikası Kararlarının Uygulanması ile İlgili" kararname imzalanmıştır. Bu kararları uygulamak için, Kırgız Cumhuriyeti'nin dini alanda devlet politikası konseptini 2014-2020 yılları arasında geliştirme, devletin din ile ilgili mevzuatlarına konuyla ilgili düzenleme ve ekleme önerileri, KMDİ'nin, Milli Güvenlik Komitesi'nin, Din İşleri Komisyonunun ve İç İşleri Bakanlığı'nın faaliyetlerinin analiz edilmesi gibi yöntemler belirlenmiştir. Sonrasında 3 Kasım 2014 tarihinde "2014-2020 Dönemlerini Kapsayan Din Alanında Devlet Konsepti" kabul edilmiş ve 14 Kasım 2014 tarihinde 203 sayılı konsept Cumhurbaşkanı tarafından onaylanmıştır. 34 sayfa, 3 bölümden oluşan din konsepti giriş kısmında din-devlet ilişkilerinin yeni modelini, dini sorunların çözülmesi için öngörülen modellemeleri açıklamıştır (Kenzheshov, 2019: 66-67).

Konsept, ülkede faaliyet halindeki dini örgütlerin ve derneklerin faaliyetlerinin düzenleme ilkelerini belirlemektedir. Laik cumhuriyetin anayasa temelinde toplumun bir bölümüne değil tüm topluma hitap ettiği, Kırgız cumhuriyetinde din ve tüm kültlerin devletten ayrıldığı, herhangi bir dinin zorunlu olarak kabul edilemeyeceği, dini örgütlerin ve din adamlarının devletin kurumlarına müdahale etmelerinin yasak olduğu vurgulanarak hazırlanmıştır. Din Konsepti, 2013-2017 Kırgız Cumhuriyeti Ulusal Sürdürülebilir Kalkınma Stratejisi'nin devletin dini ve diğer dinlerin kendi aralarındaki ilişkilerinin düzeltilmesi amacının gerçekleştirilmesi için gerekli uygulamaların resmi halidir (Appasova, 2019: 37).

Din konseptinde öncelikle devlet kurum ve kuruluşlarının dini örgütlerle etkileşimi ile ilgili politika geliştirilmiştir. Bu politikaya göre, dini kuruluşların kayıt ve sistemlerini düzeltmek, kuruluşların faaliyetlerini takip etmek ve rapor etmek, dini süreçleri Kırgız Anayasası ve uluslararası düzene uyumlu hale getirmek, eşitlik ilkesine uyum sağlamak, devlet görevlendirmelerinde dini tutumu göze almamak, ayrımcılığı önlemek gibi çalışmalar yürütülmüştür. İkinci olarak ulusal düzeyde etkileşimin sağlanması amaçlanmıştır. Modern sistemle dini durum

incelemesi, kurumlararası koordinasyon konseyiyle düzenlemeleri takip etmek, ülkede dindar kesimin ihtiyaçlarını karşılayacak bilimsel, teolojik temellerin oluşumunun sağlanması istenmiştir. Üçüncü olarak yerel düzeyde ülkede dini durumla alakalı sorunlara yönelik tedbir alınması, dini nefretin artmasını önlemek, dini hoşgörüyle kurum desteklemeleri sağlamak, dini eğitim kurum faaliyetlerini takip etmek gibi hususlar göz önünde bulundurulmuştur. Ayrıca dini konularda medya materyallerinin düzenlenmesi, propagandaların önüne geçilmesi amaçlanmıştır. Özetle, Kırgızistan'da devlet kurumları, sivil toplum ve dini örgütler arasında iş birliği yoluyla laik, demokratik temelli bir devlet modeli oluşumu sağlanmaya çalışılmıştır. Din bilimleriyle alakalı olarak, tüm eğitim düzeylerinde laik dini eğitim sistemi getirilmesi amaçlanmıştır. Müfredatı tek standarda uydurma yöntemiyle din eğitimi kalitesini artırmaya yönelik girişimlerde bulunulmuştur. Dini radikalizm ve aşırıcılığı önlemek amacıyla dini örgütlerin anayasa temellerine uygun faaliyet göstermeleri, uygunsuz faaliyetlerin yasaklanması, şiddet eylemlerine karşı koyma, yıkıcı dini faaliyetlerin yasaklanması, dini aşırıcılık eylemlerinin bastırılması gibi önlemler öngörülmüştür (Appasova, 2019: 38-45).

2014 konseptinin veya stratejisinin açık amacı, dini alanda resmi kontrolü daha etkili hale getirmekti. Konseptte temel düzeyde 3 konuya değinilmiştir. Bunlardan ilki, dini kuruluşlarla iş birliği, ikincisi dini eğitim, sonuncusu ise dini aşırıcılığın önlenmesidir. Bu üç temel konu devlet politikasının ana yöntemlerini belirlemektedir. Konseptin dini alanın başına buyruk, dağınık bir şekilde ilerlemesine karşı denge sağlayacağı öngörülmüştür. Ancak komşularıyla karşılaştırıldığında, Kırgızistan'daki zayıf idari kapasite devletin dini alanda kontrol ve önlemleri uygulama konusunda daha az başarılı olmasına neden olmuştur (Engvall, 2020: 38-40).

Kırgızistan ülke içi politikalarının yanı sıra din-devlet ilişkilerini sorunsuz bir şekilde geliştirebilmek için bazı uluslararası anlaşmalara ortak olmuştur. Kırgızistan'da din-devlet ilişkilerini düzenleyen uluslararası anlaşmalardan bazıları şunlardır: İnsan Hakları Ortak Deklarasyonu, Avrupa Parlamentosu'nun İnsan Hakları ile Aldığı Kararlar, Türkiye ve Avrupa Güvenlik ve İş birliği Teşkilatı Anlaşmaları, Vatandaşlık ve Sivil Haklar Hakkında Uluslararası Pakt, Birleşmiş Devletler Topluluğunun İnsan Hakları Hakkında Deklarasyonu (Şarşekov, 2017: 224).

Atambayev'in uyguladığı çatışmacı politikalar din-devlet ilişkilerinde üretkenliğin nasıl teşvik edileceğine dair uzun vadeli politikaların gelişimini engellemiştir. 2017 seçimleriyle yönetime gelen Sooronbay Ceenbekov ise şimdiye kadarki Kırgız cumhurbaşkanlarının en dindarı olarak görülmekteydi. Din politikalarını temkinli bir şekilde sürdüren Ceenbekov yeni fikirler ve büyük reformlar getirme konusunda yetersiz kalmıştır (Engvall, 2020: 45). Bu da Kırgızistan'ın din-devlet ilişkilerini geliştirme konusunda yetersiz kalmasına yol açmıştır.

2021 itibariyle yetkililer aşırılıkçı olduklarını düşündükleri 21 dini yönelimli gruba yönelik yasaklarını sürdürmüş ve yasaklı dini materyal dağıttıkları için bir grubun dokuz üyesini göz altına almışlardır. Bu yasaklı örgütler: El Kaide, Taliban, Paskalya Türkistan İslami Hareketi, Kürt Halk Kongresi, Paskalya Türkistan'ı Serbest Bırakma Örgütü, Hizb-ut Tahrir, Birlik, İslam-ı Cihad, Türkistan İslam Partisi, Birleşme Kilisesi, Tekfir Cihatçı, Ceyş el- Mehdi, Cundal-Khilafah, Ensarullah, At- Tekfir Val Hidjra, Akromiya, ISIS, Djabhat an- Nusra, Katibat al-Imam al-Buhari, Jannat Oshiqlari, Jamaat al-Tevhid vel-Cihad ve Yakyn Incar. Hükümet ayrıca pan-İslami örgüt olan Hizb-ut Tahrir'in üyelerini aşırıcılık suçlamalarıyla tutuklamaya devam etmiştir. Yerel basına göre hükümet yıl içinde Hizb-ut Tahrir üyesi olduğunu söyleyen 9 kişiyi tutuklamıştır. Bu 9 kişi, yasaklı dini materyalleri yüz yüze toplantılar yoluyla veya sosyal medya ağları aracılığıyla dağıtma şüphesiyle göz altına alınmışlardır. Hükümet yıl içinde aşırılıkçı olarak kabul ettiği ve yasaklı gruplarla bağlantılı dini literatürü paylaşan veya beğenen sosyal medya kullanıcılarını tutuklamaya devam ettiğini belirtmiştir. Aynı zamanda aşırılık yanlısı faaliyeti, yasaklı bir örgütle bağlantılı yayınların dağıtımı ve yasaklı bir örgüt adına kendi dinini yayma ya da finanse etme olarak tanımlamıştır. Mevcut son istatistiklere göre, 2020'de materyalin internet üzerinden dağıtılması da dahil olmak üzere aşırıcılık yanlısı suçlamasıyla 467 dava başlatılmıştır (Kyrgyz Republic 2021 International Religious Freedom Report, 2022: 6-7).

Yehova Şahitleri adıyla bilinen Hristiyan mezhebi olan grup, dini grupların yeni ibadet yerleri kurmak için yerel konseylere kaydolmasını gerektiren bir yasa hükmüne dayanarak ülkenin güneyindeki yerel ibadethaneleri kaydetmeyi reddetmeye devam ettiklerini bildirmiştir. Yehova Şahitleri üyeleri hükümetin dini örgütlerin Rusya'da yasaklanmasına yol açan aynı yasal yöntemleri kullandığından

endişelendiklerini dile getirmişlerdir. BM İnsan Hakları Komitesi, 14 Temmuz'da yayınladığı bir yayında, ülkenin Oş, Narın ve Celal-Abad bölgelerindeki Yehova Şahitleri merkezlerini kaydettirme taleplerini reddederek, dinlerini yaşama konusundaki temel haklarını ihlal ettiği sonucuna varmıştır (Kyrgyz Republic 2021 International Religious Freedom Report, 2022: 8).

2021 Mayıs ayında hükümet, din özgürlüğü ve dini organizasyonları düzenleyen yasada değişiklikler yapmıştır ancak dini uzmanlar Eylül ayında hükümetin değişikliklerin tartışılmasını ertelediğini bildirmiştir. Değişiklikler, dini kuruluşların Devlet Ulusal Güvenlik Komitesi yanında yerel yönetim tarafından onaylanması gerekliliğini ortadan kaldırmaya yöneliktir. Ayrıca kayıt için 200 üye gerekliliğinin de ortadan kaldırılması öngörülmüştür. Ekim ayında Cumhurbaşkanı Sadır Caparov 2021-2026 yıllarını kapsayan Diyanet İşleri Devlet Konseptini onaylamıştır. Hükümete göre, devlet kavramı dinle ilgili tüm mevcut yasaları yenileyerek laiklik ilkesinin ve ülkede din ve vicdan özgürlüğünün sağlanmasına yardımcı olacaktır. Konsept ayrıca, dini gruplar için modern bir kayıt sistemi sunacak ve dini hoşgörüsüzlüğü, ayrımcılığı ve şiddeti azaltmaya yönelik politikaları destekleyecektir. Ancak hükümet yıl sonuna kadar devlet konsepti konusunda başka bir işlem yapmamıştır. Hristiyan aktivistlere göre, azınlık dini gruplara yönelik taciz olayları kasaba ve köylerde meydana gelmeye devam etmiştir (Kyrgyz Republic 2021 International Religious Freedom Report, 2022: 8-10). Görüldüğü gibi, ülkede terörizm, aşırıcılık ve dini gruplar gündemde kalmıştır ve din konusu ülke gündeminin merkezinde olmaya devam etmiştir.

2014 yılına kadar dini alanda devlet politikalarına çok az ilgi gösterilmiştir. Çünkü, devlet ile din arasında sorunsuz ilişkiler kurmak için bir uygun zemin bulunmamaktaydı. 2014-2020 konseptinin yeni dini uygulamaların ortaya çıkmasına ve gelecekte dini zeminde çelişkilere ve çatışmalara yol açabileceği ön görülmüştür. Bununla birlikte, Müslüman Cemaatinin tabakalaşmasına yol açtığı söylenmiştir. 2021-2026 Devlet konseptinde belirtilen noktalardan birisi de devletin laikliği ilkesine uygunluk sorunudur. Önceki metne göre büyük değişimler içermeyen konsept önceki konseptin uygulanmasındaki sorunları yansıtmış ve metinde başarılmış görevleri geliştirmek için çalışmalara devam edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. 2014 yılından itibaren devlet politikası ise geleneksel İslam'ı destekleyerek ulusal ve sivil kimliğin korunmasına odaklanmak yönünde olmuştur.

Dini eğitim reformu, radikalizm ve aşırılıkların önlenmesi, dini çatışmaların mücadele ve laik devletin korunması dini alanda en önemli görevler sayılmıştır. Dini durum analizleri tespit edilen sorunları çözmek için dini alandaki devlet politikasının hala iyileştirilmesi gerektiğini göstermektedir (Usenov, 2022).

3.2 Ülkede Uygulanan Kurumsal Değişiklikler

Kırgızistan Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan ettikten sonra yasal düzende olduğu gibi kurumsal düzende de değişikliklere gitmiştir. Daha özgür din-devlet ilişkilerinden giderek katılaşan kurumlar oluşturmuştur. Kırgızistan'da yeni yasa ve politikalarla kurumsal boşluk doldurulmaya çalışılmıştır. Yeni düzenlemelerle hükümet kurumları düzeltmek istemiştir. Bu kurumlar olmadan devletin etkinliğinin azalacağı ve mevcut strateji konusunda ülkede dengesizlik yaşanacağı varsayılabilir. Yeni dini ortamı idare etmek için devlet bazı kurumlar kurmuştur. Bu kurumların yapılarında zaman içinde değişiklikler meydana gelmiştir. Çünkü belli dönemlerde mevcut kurumlarla dini ortam idare edilememiştir ve kurumlarda zorunlu değişikliklere gidilmiştir. Bu bölümde bu kurumlardan bahsedilecektir.

3.2.1 Din İşleri Devlet Komisyonu

Kırgızistan'da bağımsızlık döneminden sonra uygulanan liberal politikalar, dini akımların, mezheplerin ve kurumların artmasına neden olmuştur. Özellikle 1996 yılında Kırgızistan'da dini durum ve sorunların devlet müdahalesi olmadan çözülemeyeceğinin fark edilmesiyle devletin din siyasetini yürütecek bir kuruma ihtiyaç duyulmuştur. İlk anayasayla düzenlenen din ve vicdan özgürlüğü kanununun hukuki yapılanmasını takip edecek ve denetleyecek bir kurum ihtiyacı ülke gündeminde olmuştur. 4 Mart 1996 tarihli 45 sayılı "Kırgızistan Cumhuriyeti Hükümetinin Yapısı ve Bileşimi Hakkında" kararnamesi ile Din İşleri Komisyonu kurulmuştur. Hemen ardından Askar Akayev yönetiminde 14 Ekim 1996 tarihinde dini inanç ve vicdan özgürlüğü ilkesini gerçekleştirmek amacıyla 3 geçici yönetmelikle Din İşleri Komisyonu'nun faaliyet göstereceği alanlar belirlenmiştir. Bunlar, Kırgız Cumhuriyetinde dini kurumları kayıt altına alma yönetmeliği, Kırgız Cumhuriyetine faaliyet ya da çalışma amaçlı gelen yabancı misyonerleri ve dini kurumları kayıt altına alma yönetmeliği ve dini eğitim yönetmeliğidir (Kozukulov, 2017: 95-96). Daha sonra 19 Şubat 1998 tarihinde Mekke'ye hac ve umre organizasyonu ile ilgili kararname kabul edilmiştir. Din İşleri Devlet Komisyonu hac ve umre organizasyon düzenlemelerinde yetkili bir organ olmuştur. 7 Temmuz

1998 tarihinde ise Din İşleri Devlet Komisyonu faaliyet konsepti kararname ile kabul edilmiştir (Tınas, 2020: 89). Bu konseptin ana hatları "Ülkede Uygulanan Yasal Değişiklikler" bölümünde anlatılmıştır.

Din İşleri Komisyonu ilk başta bu şekilde adlandırılırken sonradan Din İşleri Ajansı olmuştur. 2009 yılındaki bir kararnameyle yeniden Din İşleri Devlet Komisyonu olarak düzenlenmiştir. 2012 yılına kadar hükümete bağlı kalmıştır. Sonrasında ise ülkedeki dini durumun endişe yaratmasıyla, 2012 yılında Almazbek Atambayev'in kararnamesiyle komisyon hükümetten alınmış ve Cumhurbaşkanlığı sekreterliğine geçirilmiştir. Yeni çalışma yönergeleri ise 23 Mart 2012 tarihli 71 numaralı kararnameyle çıkmıştır. Bu kararnameye göre Din İşleri Komisyonu devlet kurumlarının din ile ilgili görevlerinin yerine gelmesini sağlayacak, devletin din politikalarını yürütecek olan bağımsız bir kurumdur. Kurum, Cumhurbaşkanlığına bağlı olarak Kırgızistan Cumhuriyeti anayasası, din ve inanç özgürlüğü, dini kurumlar kanunu, uluslararası anlaşmalar baz alınarak faaliyet gösterecektir (Kozukulov, 2017: 96-97). Komisyonun faaliyetlerinde Cumhurbaşkanına karşı sorumluluğu bulunmaktadır. Harcamalar ise devlet bütçesinden sağlanmaktadır (Appasova, 2019: 60). Bu organın başkanlığına da Başbakanın danışmanlığını yapan Emil Kaptagayev getirilmiştir (Kenzheshov, 2019: 20). Kırgızistan'da günümüzde Din İşleri Devlet Komisyonu başkanı Toygonbay Abdıkarov'dur.

Din İşleri Devlet Komisyonu başkanı, Cumhurbaşkanı tarafından atanmakta ve yine Cumhurbaşkanı tarafından görevden alınmaktadır. Komisyon başkanı yetkisi dahilinde görevleri yerine getirmekle yükümlüdür ve iki vekili bulunmaktadır. Kanuna göre komisyon çalışanları din görevlileri değil devlet memuru sayılmaktadır (Appasova, 2019: 64).

Dini teşkilatlanmalar ve misyonerler aracılığıyla Kırgızistan'da birçok dini kurum oluşturulmuştur. İstatiksel verilere göre Kırgızistan'da 1991 yılında kayıtlı 39 cami bulunmaktaydı. Toplamdaki 1000 caminin resmi kaydı yoktu (Laumullin, 2017: 7). Günümüzde ise Kırgızistan'da yaklaşık 3000 cami ve mescit bulunduğu müftülük tarafından belirlenmiştir. Yani son 29 yılda cami sayısı 3000'e yükselmiştir. Buna ek olarak 112 dini yüksek kurum ve medrese bulunmaktadır (Kozukulov, 2020: 187).

Kırgızistan'da İslam'dan sonra en büyük din Hristiyanlıktır. 2019 yılına kadar, Hristiyanlığa bağlı 380 dini kurum bulunmaktaydı. Bunların, 49'u Ortodoks, 1'i Kadın manastırı, 1'i Ortodoks kilise okulu, 2'si Ortodoks dini örgütü, 50'si Baptist, 4'ü Katolik, 56'sı Pentecostal, 20'si Lutheran, 38'i Presbiteryen, 41'i Yehova şahitleri, 31'i Adventist, 21'i yeni dini akım kurumları, 22'si Prostestan dini örgütü, 26'sı yabancı Protestan mezhep misyonu, 12'si Bahai Cemaati, 7'si vakıf, 13'ü eğitim kurumu, 1'i Budist, 1'i ise Yahudi topluluğunundur (Appasova, 2019: 58). 2021'in başında ise Din İşleri Devlet Komisyonuna 3348 dini kurum kaydı bulunduğu belirtilmiştir. Bunlardan 2930'u İslami, 404'ü Hristiyan, 12'si Bahai Cemaati, 1'i Yahudi, 1'i Budist topluluğunundur (Usenov, 2022)

2006 yılı itibariyle, Hristiyanlık kurumlarının hızla yükselişte olma nedeni ise Hristiyan kurumların resmiyet kazanmadan faaliyetlerine müsaade edilmesidir. Aynı zamanda ülkede yabancı misyoner grupların faaliyetleri dinler arasında rekabete ve radikalleşmeye neden olmuştur.

Belirtildiği gibi, devlette ilk yıllarda sergilenen liberal politikalar dini cemaatlerin, radikal grupların, misyonerlerin, bazı inançların, Hizb-ut Tahrir gibi hareketlerin, ruhsatsız faaliyet gösteren dini kurumların artmasına neden olmuştur. Bu bağlamda devletin din politikalarını takip etmek, dini cemaat ve kurumları kayıt altına almak ve bunları kontrol etmek amacıyla kurulan Din İşleri Devlet Komisyonu devletin din alanında devlet politikalarını oluşturmak ve oluşturulan politikaları uygulamak konularında çalışmalar yürüten ve din faaliyetlerini düzenleyen bir kurumdur. Komisyonun, dini aşırıcılığı önlemek, toplumsal düzeni sağlamak, farklı dinler arası hoşgörüyü geliştirmek gibi hedefleri bulunmaktadır. Görevleri arasında, dini kurumlar ve dinle ilgili konuların kanunlara, anayasaya, kararnamelere uyum sağlayıp sağlamadığını kontrol etmek de vardır (Murzaraimov & Köylü, 2019: 203).

Din Komisyonunun yürüttüğü işlevler tüzüğün 8. Maddesinde açıklanmıştır. Bu işlevler şunlardır:

1. Din Komisyonunun politikalarının uygulanması: Din ve dini kurumlarla ilgili konuların, yasaların düzenlenip yürürlüğe geçirilmesi, ülkede dini durumun takip edilmesi, dini konularda yabancı ülkelerin yasalarının takip edilmesi, yabancı ülkelerin devlet kurumlarıyla iş birliği sağlanması, dini

aşırıcılığın ve terörizmin önlenmesi, dini aşırıcılık ve terörizmle mücadele programlarının geliştirilmesi, kayıtlı dini kurumların faaliyetlerinin takip edilmesi, misyonerlerin ve diğer dini grupların faaliyetlerinin incelenmesi,

2. Dini alanın düzenlenmesi: Misyonerlerin, yabancı dini temsilciliklerin, cami, kilise gibi dini kurumların, dini eğitim kurumlarının kaydını sağlamak, dinle ilgili konularda önerilerin ve tavsiyelerin geliştirilmesi,
3. Kontrol, koordinasyon ve izleme faaliyetleri: Uluslararası kurum ve kuruluşlarla dini radikalizmi engellemeye yönelik etkileşimde bulunmak, misyonerlerin faaliyetlerinin denetlenmesi, dini kurumların yıllık raporlarının analiz edilmesi, ülkedeki dini durumun düzenli olarak Cumhurbaşkanına bildirilmesi, amacına uygunsuz faaliyetlerde bulunan, kurallara uymayan dini grup, kurum ve misyoner faaliyetlerinin yasaklanması,
4. Destek Faaliyetleri: Medya aracılığıyla devlete zarar veren dini kurum, kuruluş ve kişileri halka bildirmek, çocukların din eğitimi hakkında ailelerini bilgilendirmek, devlet vatandaşlarının öneri ve şikayetlerini değerlendirmek (Murzaraimov & Köylü, 2019: 204). Din İşleri Devlet Komisyonunun sadece denetleme, düzenleme yapmaktan öte görevleri bulunmaktadır. Devletin dini alanda düzenlemeleri komisyonla sağlanmaya çalışılmaktadır.

Kısacası komisyon, dini faaliyetlerin kayıt altına alınması, yönlendirilmesi konularında hassas ve doğrudan bir rol üstlenmektedir. Dini otorite üzerinde kurumsallaşma sağlayarak laikliğin önemini teyit etmektedir. Dini yönetilebilir kılmak için din adamları üzerinde kontrol sağlamaktadır. Din adamlarının hizmetini denetleyerek devletin onayladığı İslam yorumunu teşvik etmekte ve İslam'ı ulusal bir miras olarak sunarak devleti İslam'ın koruyucusu olarak göstermektedir (Akbarzadeh, 2001: 458).

Kırgızistan'da hiçbir dini topluluk veya dini eğitim kurumu, Din İşleri Devlet Komisyonuna kaydolmadan faaliyet gösteremezler. Bu nedenle resmi olarak kişinin dinini ve inançlarını uygulama hakkı kayıtlı bir kuruluş çerçevesinde uygulama şartına bağlıdır. Bunun tek istisnası ise Tebliğ Cemaati olmuştur. Cemaat, kayıtlı olmadan ancak özgürce hareket eden bir topluluk olmuştur. Ulusal güvenlik, sosyal istikrar ve mezhepler arası uyum, kamu düzeni veya ahlak için

tehdit arz eden dini grupların kayıtlarını reddetme yetkisi bulunan komisyon resmi olarak Hanefi geleneğinin konumunu güçlendirmeye vurgu yaparak çeşitli dini mezheplerin ve örgütlerin onaylanmasında giderek daha kısıtlayıcı olmuştur (Engvall, 2020: 35-36). Özellikle 2010-2014 yılları arasında müftülükte yaşanan kargaşalar sonrasında Güvenlik Konseyi toplantısında önemli kararlar alınmıştır. O kararlara göre, devletin diş işleri meselelerine karışmama siyasetinin doğru olmadığı ve din meselelerine yönelik müdahalelerde bulunması gerektiği belirtilmiştir. Sonrasında ise devlet, din konularında istediği gibi davranabilme, kısıtlamalar getirebilme hakkına sahip olmuştur. Aynı zamanda toplumda Hanefi-Maturidilik benimsenmiş ve geleneksel İslam'a ağırlık verilmiştir. Bunların haricinde Din İşleri Devlet Komisyonunun incelenmesine ve yeni görevlerle ilgili yol haritasının çizilmesine, din eğitimi ve devlet okullarında din dersleri ile ilgili çalışmalar yapılmasına, müftülüğün yol haritasının belirlenmesine, 2014-2020 yılları arasında din konusunda devlet konseptinin hazırlanmasına karar verilmiştir (Kozukulov, 2020: 199-200).

Kırgızistan'da diğer Orta Asya ülkelerine göre daha özgürlükçü politikalar, uygulamada bazı sorunlara neden olmuştur. Din İşlerinden sorumlu komisyonun dini teşkilatlanmaların, müftülüklerin iç işlerine karışmaya başlamasıyla din kurumlarının halk önündeki saygınlığı azalmaya başlamıştır. Devlet organları dini kurumları yönetmeye çalışmış hatta camilerde ne söylenmesi gerektiğine kadar karışmaya başlamıştır. Din adamlarını belirlemekle görevli devlet organları gücü kendi ellerinde tutmaya çalışmıştır. Bu tarz politikalar, devlete de zarar vermektedir. İyi eğitim alamamış olan ulemanın gücünün zayıflaması iktidara da yansımaktadır çünkü, dini kurumlardan beklenen görev yerine getirilememektedir. Bu da Vehhabilik gibi akımların bölgede etkisinin kaybolmamasına yol açmaktadır. İslam'ın radikalleşmesinden korkan devletin İslami hareketlerle mücadele etme amaçlı dini kurumlara engeller getirmesi radikal söylemlerin hükümete yönelmesine neden olmaktadır. İslami hareketlerin ise bu ortamda daha fazla yayılmalarının önü açılmaktadır (Erşahin, 2008: 47).

2009 itibariyle İslami hareket ve dini akımlarda başlayan artış kurumlara yansımamıştır çünkü yasalar aracılığıyla Din İşleri Devlet Komisyonu denetimlerini artırmıştır. 2008 Din Kanunuyla gelen 200 kişi sınırı da bu toplulukların dini kurumları kaydettirememelerine neden olmuştur. Bu da bu

toplulukların yasa dışı faaliyet yürütmelerine yol açmaktadır. Din İşleri Devlet Komisyonunun kurulması sonrasında din-devlet ilişkilerinde yeni yasal düzenlemelerle Kırgızistan'da din eğitimine ilişkin yenilikler farklı bir anlam kazanmıştır. Din eğitiminde bu süreçte bazı sıkıntılar yaşansa da sorunların birçoğunun çözüme kavuşturulduğu söylenebilir (Murzaraimov & Köylü, 2019: 197). Komisyonun dini eğitim kurumlarıyla ilgili yürüttüğü çalışmalarda bu kurumlara radikal bilgilerin sızmasını engellemek amacıyla birçok eğitim kurumu ve öğrenciyle diyalog kurulmaktadır. Din eğitimi konusunda birçok konferans ve seminer düzenlemektedir. Buna yönelik, "Din Eğitimi ve Din Eğitimi Kurumları Hakkında" isimli kanun taslağı hazırlamıştır (Iusubov, 2015: 70).

Din İşleri Devlet Komisyonundaki sıkıntılardan bahsedilecek olursa, komisyona göre dini kurum ve kuruluşların, misyoner faaliyetlerin hangi araç ve yöntemlerle yönetileceği net bir şekilde belirtilememiştir. Komisyonda kapsam ve sınırlılıklar net bir şekilde belli değildir. Önceki yasal düzenlemelerde de bu konuyla ilgili bilgilendirme yapılmamıştır. Bu sorun ileride Kırgızistan Müslümanları Dini İdaresi (KMDİ) ile çatışmalar yaşanmasına neden olmuştur. Komisyonun görevlerindeki belirsizlikler diğer devlet kurumlarıyla da çatışmalara yol açmıştır (Myrzabaev, 2008: 117). Ayrıca dini kuruluş kaydı süreci de belirsizlik ve karmaşıklık yaratmıştır.

Büyük yetkilere sahip olan Din İşleri Devlet Komitesi'nin imkanları kısıtlı gözükmektedir. Kurumun merkezi Bişkek'tedir. İkinci başkent olarak görülen Oş'taki temsilciliğinde 4 çalışanı bulunmaktadır. 2016 yılından itibaren komisyon, her il merkezi için 1 görevli tayin etmiştir. Ancak son 12 yılda kurum tüm il ve ilçelerine etki edemediği için Kırgızistan'da bulunan illerdeki dini sorunlarla mücadele etme amacıyla daha çok görevli çalıştırılması gerekmektedir (Kozukulov, 2020: 198).

3.2.2 Kırgızistan Müslümanları Dini İdaresi (KMDİ)

Sovyetler Birliği döneminde 4 adet Müslüman Dini İdare'si bulunmaktaydı. Bunlardan ilki, 1942 yılında kurulan TsDUM Müslüman Merkez Ruhani İdaresidir. 1948 yılından sonra Avrupa ve Sibirya Müslümanları Ruhani İdaresi (DUMES) olarak faaliyetlerini sürdürmüştür. İkincisi, 1943 yılında oluşturulan SADUM denilen, merkezi Taşkent olan, Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Ruhani

İdaresidir. Üçüncüsü, 1944 yılında kurulan, DUMSK denilen Kuzey Kafkasya Müslümanları Ruhani İdaresidir. Son olarak ise 1944 yılında kurulan DUMZAK adıyla bilinen Kafkas ötesi Müslümanları Ruhani İdaresidir. Bağımsızlık sonrasında da dini yapılanma Sovyetler Birliği modeli çerçevesinde olmuştur. Müftülüğe bağlı kadılıklar oluşturulmuştur. Bu çerçevede 1991 yılında Kırgızistan Cumhuriyeti İslam Merkezi kurulmuştur. Nisan 1993'te Kırgızistan Cumhuriyeti Müslüman Kazıyatı, aynı yılın Eylül ayında ise Müftiyat kurulmuştur (Beşirli, Aksürmeli ve Ünal, 2020: 4-5).

Halk arasında Müftülük olarak bilinen Kırgızistan Müslümanları Dini İdaresi'nin (KMDİ) 26 Aralık 1996'da 1. Kurultayla ilk temelleri atılmıştır. 8 Ocak 1997 tarihinde, Din İşleri Devlet Komisyonu tarafından tescillenmiş, 21 Ocak 1997 tarihinde ise Adalet Bakanlığı tarafından onaylanarak resmiyet kazanmıştır. 1991 tarihli Din ve Dini Kurumlar Kanunu, KMDİ'nin yasal temellerini oluşturmaktadır. KMDİ devlet organı değildir ancak ülkede faaliyet gösteren dini kurumlardan bir tanesidir. Müslüman toplumunun sahip olduğu dini kuruluşların, camilerin, dini eğitim merkezlerinin bağlı olduğu kamusal nitelikte bir kurumdur. KMDİ'nin misyonları ve amaçları Müslümanların birlik ve bütünlüğünü sağlamak, sorunlu din meselelerini çözmek, dini kurum ve kuruluşların faaliyetlerini organize ve kontrol etmek, dini yayın çıkararak bunları dağıtmak, hac ve umre organizasyonlarını gerçekleştirmek, hayır ve yardım işleri yürütmek, cami ve mescit yaptırmak, yurt dışındaki kurum ve kuruluşlarla iş birliği sağlamaktır. KMDİ başkanı ülkedeki Müslümanların dini lideri olarak görülmektedir. KMDİ, Fetva Birimi, Dış İlişkiler Birimi, Davet Birimi, Hukuk birimi, Gençlik ve Kadın Birimi, Hacılık Birimi, Mescitler ve Kuruluşlar Birimi, Basın ve Yayın Birimi, Eğitim Birimi gibi birimleri bünyesinde barındırmaktadır (Tınas, 2020: 98).

Bu birimlerin görevlerinden kısaca bahsedilecek olursa,

1. Fetva birimi, dini konularda fetva vermek, halk içinde yayılan belirsiz dini konulara açıklık getirmek, İslami kitap ve dergilerin değerlendirilmesini yapmak gibi görevleri üstlenmektedir,
2. Dış ilişkiler birimi, yurt dışındaki kurum ve ülkelerle iş birliği yürütmektedir,

3. Davet birimi, ülkede din konusunda davet ve tebliğ hizmetlerinden sorumlu cemaatlerin faaliyetlerini düzenlemektedir ve birim İslam anlayışının ilerlemesinde önemli rol oynamaktadır,
4. Hukuk birimi, KMDİ uygulamalarını hukuksal anlamda düzenleyip devlet organlarıyla etkileşime geçmektedir,
5. Gençlik ve kadın birimi, gençlere ve kadınlara yönelik dini kitaplar ve seminerler düzenlemekten sorumludur,
6. Hacılık birimi, Müslümanların hac ve umre gibi ibadetlerini yerine getirebilmesi için düzenlemeler yapmaktadır,
7. Mescitler ve kuruluşlar birimi, müftülüğe bağlı kuruluş işlerini, cami ve medreselerin inşaatlarını kontrol etmektedir ve devletten aldığı izin belgeleriyle yapıları tescil etmektedir,
8. Basın ve yayın birimi, dini yayınları, dergi ve kitapları basma ve bunları dağıtma görevlerinden sorumludur ve yaygın din eğitimi alanında mevcut ihtiyacı karşılamayı amaçlamaktadır. Örneğin, müftülüğün resmî gazetesi olan "İslam Madaniyatı" gazetesini basmaktadır,
9. Eğitim birimi, Kuran kursları, camiler, mescitler, medreseler, enstitüler ve dini eğitim kurumlarını organize etmektedir. Ayrıca imamlara yönelik kurslar da düzenlemektedir (Murzaraimov & Köylü, 2019: 205).

Birimlerde zaman içinde bazı değişikliklerle yeniden yapılanma yoluna gidilmiştir. Örneğin, eskiden Cami ve Medreseler olarak adlandırılan bir birim bulunmaktaydı. Cami, müftülük alt biriminden kaldırılmıştır ve birim eğitim birimine dönüştürülmüştür. Ancak birimlerde sistem tam oturmamıştır ve düzensizlik mevcuttur (Kozukulov, 2020: 190).

KMDİ'nin karar organları, Kırgızistan Müslümanları Kurultayı, Ulemalar Keneşi ve Merkezi Denetim Komisyonudur. En üst organ olan Kurultayın, Ulemalar Keneşini ve Merkezi Denetim Komisyonunu seçme, Keneş ve Komisyonun faaliyetlerini değerlendirme, İslami sorunları gözden geçirme, KMDİ'nin esas faaliyetlerini belirleme, İslam eğitimiyle ilgili kararları verme gibi görevleri bulunmaktadır. Ulemalar Keneşi ise KMDİ'nin en yüksek makamlı idare organıdır. Ulemalar Keneşinin müftüyü tayin etmek ve görevden alma, KMDİ'nin yıllık bütçesini ve raporunu onaylama, bölge kadılıklarının ve diğer kurumların raporlarını alma ve onaylama, İslami kurumlara yönelik kurslar düzenleme, KMDİ

kurumlarını tesis etme, ders kitaplarını onaylama gibi görevleri bulunmaktadır. Merkezi Denetim Komisyonu ise KMDİ'nin tüm faaliyetlerini kontrol eder. Görevleri arasında Ulemalar Keneşinin ve Kurultayın kararlarını gerçekleştirme, maddi ve mali gelirlerin sağlanmasını sağlama, çalışma kontrollerini sağlama ve kontrolleri Ulemalar Keneşine gönderme, kendi faaliyetlerini kurultayda belirleme bulunmaktadır (Büyükalaca, 2003: 142-146).

Müftü ve Ulema Konseyi üyeleri kurultay aracılığıyla seçilmektedir. Kurultaya ise bütün bölgelerden vekil seçimi yapılmaktadır. Katılımcılar 200 kişiye kadar çıkmaktadır. Katılımcıların bir kısmı vakıf, kurum ve İslam üniversitesine verilmektedir. Müftülüğün üst kurulu, Ulemalar Keneşidir. Ulemalar Keneşini 7 yılda bir kurultay tayin etmektedir. Kurulun başkanlığını müftü yapar ve kadılarla müftü de kurul üyesidir. En son 4 Mart 2014 tarihinde, Ulemalar Keneşi, Aalımdar Keneşine dönüştürülmüştür. Kırgızistan'da ilk müftü Kimsonbay Abdırahmanov olmuştur. 2010 başından itibaren sürekli müftü değişikliği yapılması KMDİ içinde karışıklıklara yol açmıştır (Kozukulov, 2005: 181-183). Sırayla müftülerden ve görev süreleri verilecek olunursa, 1990-1996 yılları arasında Kimsonbay Abdırahmanov, 1996-2000 yılları arasında Abdusattar Macitov Moldo, 2000-2002 yılları arasında Kimsonbay Abdırahmanov, 2002-2010 yılları arasında Muratalı Acı Cumanov, 2010-2012 yılları arasında Çubak Acı Calilov, 2012-2014 yılları arasında Rahmatulla Acı Egemberdiyev görev yapmıştır. 2014 yılında göreve gelen Maksatbek Toktumuşev hala görevine devam etmektedir (Beşirli & Aksürmeli ve Ünal, 2020: 5-6).

Müftünün en önemli görevi, Hanefi Sünni İslam'ı ülkede uygulanan geleneksel İslam biçimi olarak tanıtmaktır. Ayrıca ülkede faaliyet gösteren camiler, medreseler ve İslami kuruluşlar üzerinde kontrol sağlamaktan ve din eğitim alanını denetlemekten sorumludur. Kâğıt üzerinde müftü, Müslüman din adamlarının yeterlilik düzeylerini sağlamak için kontrol ve kayıtlardan sorumludur. Siyasi liderlikten hukuki olarak özerk olmasına rağmen müftü, pratikte İslam'ın devlet çıkarlarıyla uyumlu olmasını sağlama girişiminde bulunarak devletin genişletilmiş bir kolunu temsil etmektedir. Başka bir deyişle, kısmen devlet ile Müslüman topluluklar arasında aracı olmayı amaçlayan yarı resmi bir organdır. Müftülüğün itibarı birçok kez ülkede yaşanan skandallardan dolayı zarar görmüştür. Baş müftünün konumu da son yıllarda pek çok tartışmaya konu olmuştur. 2010-2014

yılları arasında 6 farklı baş müftü seçilmiştir ve farklı tartışmalar, skandallar ve dini ve siyasi güç mücadeleleri nedeniyle hızla değiştirilmiştir (Engvall, 2020: 34-35).

Kırgızistan ilçelerindeki ilçe müftülerine İmam Hatip denilmektedir. İlçelerdeki cami, mescit ve medreseler İmam Hatip'e bağlı bulunmaktadır. İmam Hatip'i ise müftü tayin etmektedir. Kırgızistan'da 40 ilçede 40 İmam Hatip bulunmaktadır. İlçelerdeki dini sorumluluğu İmam Hatipler üstlenirler ancak cami imamlarını onlar değil kadılar tayin ederler (Kozukulov, 2015: 187).

Kadılık birimlerinden bahsedilecek olursa, her ildeki kadılıklar Bişkek Müftülüğüne bağlıdır. Kadıların tayinini müftü yapmaktadır. Bişkek ve Oş'taki kadılıklarla birlikte, Kırgızistan'da 9 kadılık bulunmaktadır. Kadılar, yerel yönetim onayıyla göreve atanmaktadırlar (Kozukulov, 2015: 186). Kadıyatlar Kırgızistan genelinde İslam'ın yaşanmasını sağlamak ve Müslümanlar arasında birlik oluşturmak amacıyla kurulmuştur. Bölgelerde yer alan dini ve eğitim kurumları kadılıklara, kadılık ise KMDİ'ne bağlıdır (Iusubov, 2015: 79-80).

Başkenti müftülük, bölgeleri ise kadılık organize etmektedir. Birimlerdeki aşamalar seçimle yapılmaktadır. Devlet KMDİ'ne maddi anlamda yardımda bulunmamaktadır. Fakat devlet yine de bu kuruma müdahale etmektedir. KMDİ gelirlerini hac ve umre faaliyetlerinden, yurt dışı ve yurt içindeki gönüllü kurum ve kişilerden elde etmektedir (Aktaş, 2016: 241-242). KMDİ'nin devamlı bir gelir kaynağını bulunmamaktadır ve kendi imkanları dahilinde faaliyet göstermektedir. Bu da dini hizmet konusunda yetersizliğe neden olmaktadır. Dini işleri yürütebilmek için çeşitli yollar izlemesi tepki toplamasına yol açmaktadır. Maddi sorunlara ve iç işlerindeki sıkıntılara rağmen KMDİ hizmet vermeyi sürdürmektedir. Dini yaşam alanında namaz, zekât, oruç, sadaka, hac, umre ibadetleri, cenaze hizmetleri yürütmektedir. 92 eğitim kurumunu, 8000 öğrenciyi, mescit, Kuran kursları ve medreseleri bünyesinde barındırmaktadır. Din eğitimi alanında ise seminerler, konferanslar, televizyon ve radyo programları ve mescitlerde vaazlar düzenlemektedir (Murzaraimov & Köylü, 2019: 206).

2014-2020 Devlet Konseptiyle devletin dini alandaki seyri çoğunlukla dini kuruluşların sosyal girişimlerinin popülerleştirilmesini, Müslümanların yönetiminin tek bir dini yönetim merkezi yani KMDİ altında merkezileştirilmesini içermekteydi. Din İşleri Devlet Komisyonu ise KMDİ ile bu konularda koordineli

olarak faaliyet gösterme girişimindedir. Yeni konseptle KMDİ'nin Müslümanlar üzerindeki denetiminin artırılmasına yönelik çalışmalarda reformlar başlatılmıştır. Misyonerlerin faaliyet konuları KMDİ'de düzenlenmiş ve dini eğitimde reform süreçleri başlatılmıştır. Ayrıca KMDİ'ye ve diğer devlet kurumlarına İslam'ın yumuşak formunu teşvik ederek ülkedeki aşırılık yanlısı örgütlerin faaliyetlerini bastırmak için önlemler alma talimatı verilmiştir (Usenov, 2022).

Din İşleri Devlet Komisyonu ve KMDİ ilişkilerinden bahsedilecek olursa, iki kurum bazı konularda anlaşmazlıklara düşmektedirler. Aynı alanlarda görev yapan kurumlar, yetki alanları bakımından uyumsuzluk yaşamaktadırlar. Bu nedenle bu kurumların koordineli bir şekilde, uyumla faaliyet gösterebilmeleri için teşkilat yapılarının güçlendirilmesi gerekmektedir (Aktaş, 2016: 248).

3.3 Ülkede Uygulanan Sosyal-Dini Değişiklikler

Kırgızistan Cumhuriyetinde bağımsızlık sonrasında sosyal-dini düzende değişimler yaşanmıştır. Devletin dindarlaşma sonrasında toplumda İslami hareketlere, İslam'a yönelik uygulamalarının, yasalarının ve kurulan kurumlarının din-devlet ilişkilerini etkilediği kadar toplumsal anlamda da değişim ve dönüşüm meydana gelmiştir. Bu bölümde, ülkede uygulanan dini eğitimin, kurulan camilerin topluma etkilerine değinilecektir. Bu etkileşim sürecinde toplumun sosyal-dini anlamda uygulanan politikalar sonrasında nasıl bir süreç izlediği açıklanacaktır.

3.3.1 Dini Eğitim

Kırgızistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlık döneminde diğer alanlarda olduğu gibi dini eğitim alanında da belirli bir politika yürütmesi gerekmiştir. Sovyetler Birliği döneminde kalma eğitim sisteminin değişmesi gerekliliği, Kırgızistan'ı köklü değişiklikler yapmaya itmiştir. Fakat Sovyetler döneminden kalma geleneksel eğitim sisteminden bir anda kopmak mümkün olmamıştır. Bağımsızlığın ilk yıllarında okullarda, üniversitelerde, medreselerde din eğitiminin gerekli olup olmadığı konusunda tartışmalar yaşanmıştır. Kanunlarla elde edilen dini özgürlükler, dine karşı yönelimin artması toplumda dini eğitim ihtiyacı doğurmuştur. Bu dönemde kurulan dini kurumlarla dini eğitim ihtiyacı giderilmeye çalışılmıştır. Devlet bu süreçte dini eğitimin önemini kavramış ve dini eğitim konusunda politikalar geliştirmeye başlamıştır. Dini eğitim, "İnanç Özgürlüğü ve Dini Kurumlar" kanunuyla düzenlenmeye çalışılmıştır (Büyükalaca, 2003: 47-48).

“İnanç Özgürlüğü ve Dini Kurumlar” kanununun ilk bölümünün 6. Maddesinde devletin eğitim sistemindeki kurumları dini teşkilatlardan ayırdığı hükmü yer almaktadır. Buna rağmen vatandaşlar dinlerini seçmede ve din eğitimi alma konusunda özgürdürler ve devlet bunu engelleyemez. Din eğitimi veren kişiler özel din eğitimi almış kişiler olmalıdır ve faaliyetlerini dini komisyon izniyle yürütmelidirler (Kırgız Cumhuriyeti Anayasası, 1992). Kanunun yanı sıra, din eğitimi ve öğretimiyle ilgili politikalar geliştirmek amacıyla “Ülkede Uygulanan Kurumsal Değişiklikler” bölümünde anlatılan KMDİ ve Din İşleri Devlet Komisyonu kurulmuştur.

Kırgızistan’da din eğitimi sistemi, ortaöğretim temel eğitimi, yükseköğretim kurumlarınca yürütülen din eğitimi, KMDİ aracılığıyla yürütülen dini eğitim, camiler, Kuran kurslarındaki eğitim dahilindedir.

3.3.1.1 Ortaöğretimde Din Eğitimi

Ortaöğretimde devlet okullardan “Iyman Sabağı” denilen, daha sonra “Adep Sabağı (Ahlak Bilgisi) olarak değiştirilen ders müfredata konulmuştur. Aynı zamanda hızla enstitü, medrese ve üniversitenin açılması din eğitimi alanındaki boşluğun dolmasını sağlamıştır. Din eğitimi konusundaki sorun, din eğitim kurumlarında ortak müfredatın bulunmamasıdır. Bu da her kurumda farklı eğitim verilmesine ve din eğitimi konusunda karışıklıklara neden olmaktadır. 1992 yılında okutulmaya başlanan Iyman Sabağı dersiyle temel dini bilgilerin öğretilmesi amaçlanmıştır. Bu derste, İslam’ın dışındaki dinler de yer almıştır. Iyman Sabağı, Ahlak Bilgisi dersiyle eş değerdedir. Kırgızistan Eğitim kanununda dinin devlet eğitim sisteminden ayrı olduğu bilinmektedir. Bu nedenle bu derste verilen bilgiler dini kültürün bir ögesi olarak kabul edilmektedir. Bu ders bazı okullarda ise seçmeli olarak okutulmuştur. Okutulmasına rağmen belli bir müfredatın ve ders kitabının olmaması, dersi okutan öğretmenlerin bilgi yetersizliği dersin başarılı olamamasına neden olmuştur. Ders 2003 yılı itibariyle haftada 1 saat zorunlu ders olarak okutulmaya başlanmıştır. Iyman kelimesinin farklı anlamlara gelmesi gerekçesiyle, Millî Eğitim Bakanlığı tarafından 19 Temmuz 2004 tarihinde 545 sayılı özel kanun ile dersin ismi “Adep Sabağı” olarak değiştirilmiştir. Fakat müfredat konusunda değişiklik yapılmamıştır (Tınas, 2020: 91-93).

Program 1-11. Sınıflar için düzenlenmiştir. Programın içeriğini Kırgız halkının manevi değerleri, örf ve adetleri, milli eğitim ilkeleri gibi konular oluşturmaktadır (Akramova, 2008: 499). Kırgızistan'da dini eğitim konusunda en büyük eksiklik ilkokul ve ortaokullarda doğrudan din eğitimi verilen bir dersin olmamasıdır. Devlet laiklik ilkesi adı altında dini devlet kurumlarından ayırarak din öğretim faaliyetlerine destek göstermemektedir. Adep Sabağı sadece milli ve manevi değerlere yönelik bilgilendirme yapmaktadır. Bu da dini eğitim yeterliliği konusunda sorunlar yaratmaktadır. Bu konuda devletin ciddi desteği gerekmektedir (Ergeshov, 2015: 18-19).

3.3.1.2 Yükseköğretim Kurumlarında Din Eğitimi

Kırgızistan diğer Orta Asya ülkelerine göre yükseköğretimde din eğitimi anlamında daha çok gelişmiştir. Kırgızistan'da Oş Devlet Üniversitesinin 2 adet İlahiyat Fakültesi bulunmaktadır. Bu fakülte 1993 yılında Oş Devlet Üniversitesi ile Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi arasında sağlanan bir protokol ile açılmıştır. Diğeri ise 2004 yılında Bişkek'te açılan Araşan İlahiyat Fakültesidir. 2012 yılında Türkiye ve Kırgızistan ortalarında açılan Kırgız-Türk Manas Üniversitesi bulunmaktadır. Son olarak Bişkek'te Arabev Üniversitesinde de İlahiyat bölümü bulunmaktadır. En eski İlahiyat fakültesi ise Oş İlahiyat Fakültesidir. Dini kurumsallaşmaya bu fakültelerin katkısı bulunmaktadır ama kurumsallaşma yönündeki en büyük katkıyı Oş İlahiyat Fakültesi sağlamaktadır (Kozukulov, 2015: 203). Bu fakültelerde verilen eğitimle dini anlamda halkın bilgi düzeyinin artması sağlanmaya çalışılmıştır.

Oş İlahiyat Fakültesinde ayrıca ülkedeki din adamlarının eğitim düzeylerini artırmak amacıyla İmamlar Kursu denilen eğitim programları düzenlenmektedir. İmamlar bu program dahilinde, Kuran-ı Kerim, Hadis, Tefsir, İslam Tarihi, Fıkıh, Dinler Tarihi, Din Eğitimi, Din Felsefesi gibi dersler görmektedirler (Tınas, 2020: 95).

3.3.1.3 KMDİ'ye Bağlı Dini Eğitim Kurumları

Kırgızistan devletinin laik bir devlet sistemini belirlemesi yasal anlamda dini eğitim ve öğretim ihtiyacını gidermek amacıyla dini kurumların oluşmasına ortam hazırlamıştır. İnanç özgürlüğü sağlanarak, dini kurumların devlet işlerine müdahil olmasına izin verilmemiştir. Buna bağlı olarak Kırgızistan en çok dini kuruma sahip ülke olmuştur. Dini eğitimin yasalar dahilinde uygulanması dini

kurumlara bırakılmıştır. Ancak devlet dini kurumlara yine de müdahalelerde bulunmuştur. Dini merasimler ise eğitim sisteminden ayrı tutmuştur. Devlet herhangi bir dini desteklememekte ve herhangi bir dinin propagandasının yapılmasına izin vermemektedir. Ülkede din hizmetleri sağlama konusunda din adamları yetiştirme ihtiyacı duyulmuştur. Bu ihtiyaçlar, KMDİ ve medreselerle sağlanmaya çalışılmıştır. Ancak, KMDİ'nin bu konuda yeterli kaldığı söylenemez. KMDİ'de dini eğitim, medreseler, eğitim-öğretim bölümü ve davet merkezi aracılığıyla düzenlenmektedir. Kurumsal faaliyetleri eğitim-öğretim bölümü yürütmektedir (Topchubaev, 2021: 324-327). KMDİ verilerine göre, ülkede dini idareye bağlı olan 68 medrese, 9 İslam Enstitüsü ve 1 İslam Üniversitesi bulunmaktadır (Yusufoğlu, 2021: 79). KMDİ'ye bağlı dini eğitim kurumları aşağıda anlatılmıştır.

1. Medreseler: Bağımsızlıkla birlikte Kırgız halkının dini eğitim ihtiyacını karşılamak amacıyla medreseler inşa edilmeye başlanmıştır. Medreseler dini idareye bağlı olup, bu medreselerin açılması, kapatılması, işletilmesi, düzenlenmesi gibi işlemler KMDİ dahilinde yapılmaktadır. Medreselerin denetimini ise Din İşleri Devlet Komisyonu yapmaktadır (Iusubov, 2015: 111). Kırgızistan'da medreseler KMDİ aracılığıyla açılmaktadır. Diğer bir seçenekte ise özel vakıf, kişi veya kuruluşların açtığı eğitim kurumları vardır. Bu eğitim kurumları idareden kayıt onayı alarak faaliyetlerini sürdürmektedirler (Tınas, 2020: 99). 2021 verilerine göre belirtildiği gibi ülkede 68 adet medrese bulunmaktadır. Medreselerin kuruluş amaçları, okullarda Ahlak dersleri için öğretmen yetiştirmek, isteyenlere din eğitimi vermek ve camilerde görevlendirmek üzere imam yetiştirmektir (Yılmaz, 2007: 119).

Kırgızistan medreselerinde başlangıç, orta ve yüksek kademeleriyle üç kademeli eğitim verilmektedir. Başlangıç kademesinde 13-16 yaş arası bireyler iki yıllık eğitim, orta kademede 16-35 yaş arası bireyler üç yıllık eğitim, yüksek kademede ise 35 yaş ve üzerindeki bireyler dört, beş yıl süreli eğitim görmektedirler (Cebeci, 2017: 32). Hücre eğitimi denilen eğitim sistemi uygulanan medreselerde öğrenciler, Hadis, Kuran, Fıkıh, Tefsir, Arapça, İslam Tarihi, Kırgız Dili, Ahlak gibi dersler görmektedir. Bunun yanı sıra İngilizce, Felsefe, Rusça, İktisat, Coğrafya derslerini de görmektedirler (Aydar, 2009: 141-142). Bu dersler müfredat farklılıkları nedeniyle her medreselerde okutulmamaktadır.

Üniversiteler ve medreseler gibi din eğitimi kurumları konusunda KMDİ'nin karşılaştığı problemler bulunmaktadır. Bunlar, öğretim programı eksikliği, araç gereç konusunda yetersizlikler, öğretim üyelerinin yetersizliği, kontrol ve denetleme konusunda yaşanan sıkıntılar, kaynak kitap eksikliğidir (Kozukulov, 2015: 201-202). Bu eksiklikler olmasına rağmen, medrese eğitimini bitiren öğrencilere kadılık ve müftülük tarafından başarı seviyelerine göre derecelendirilmiş diploma ve sertifika verilmektedir. Eğitimi başarıyla tamamlamış öğrenciler medreselerde hocalık yapabilmektedirler. Bu öğrenciler ilgili birimlerde de çalışabilmektedirler (Iusubov, 2015: 115).

2. İslam Enstitüleri: İslam Enstitüleri medreselerden daha üst seviyede görülmektedir. Fakat bu enstitülerin birçoğu önce medrese olarak kurulmuştur sonradan büyüyerek enstitüye dönüşmüştür. Enstitülerde amaç, öğrencilere iyi bir din eğitimi vermek ve İslam'ın öğretilerini öğretmektir. Günümüzde, Kırgızistan'da Bişkek, Batken, Oş, Abad, Çuy, Narın, CelalAbad illerinde toplam 9 İslam enstitüsü dini eğitim alanında faaliyet göstermektedir. İslam enstitülerinde ortaokul veya lise mezunu öğrencilerine yapılan sözlü sınav sonrasında alım yapılmaktadır. Sınavda ise Kuran ve dinle ilgili sorular sorulmaktadır. Bazı enstitüler ise sınavı test olarak uygulamaktadır. Enstitülerde eğitim süresi 4 yıldır. Eğitim konsepti kapsamında KMDİ'nin onayladığı programa göre, Kuran, Fıkıh, Hadis, Arapça, Tefsir, İslam Edebiyatı, Tebliğ ve Davet Esasları, Din Felsefesi gibi derslerin yanında Kırgız Dili, Rusça, Bilgisayar, Beden Eğitimi, El İşleri gibi dini olmayan dersler de görülmektedir. Enstitü mezunları diplomalarını alarak mezun olduktan sonra ilgili dini eğitim kurumlarında öğretim görevlisi veya imam olarak çalışabilmektedirler (Iusubov, 2015: 119-121).

3. Kırgız İslam Üniversitesi: Kırgızistan'da kurulmuş olan ilk dini eğitim kurumu olan Kırgız İslam Üniversitesi 1991 yılında Hz. Ömer İslam Medresesi olarak kurulmuştur. Sonradan 1993 yılında Hazreti Umar İslam Enstitüsüne dönüştürülmüştür. Enstitü, 9 Haziran 2003 tarihinde kurultayda alınan kararlar doğrultusunda Kırgızistan İslam Üniversitesi olmuştur. Üniversitenin amacı, Hanefi mezhebi ve Ehl-i Sünnet öğretileriyle İslam dinini öğrencilere öğreterek nitelikli din görevlileri yetiştirmektir. Üniversiteye öğrenci alımı, enstitü ve medrese mezunlarına sınav uygulanmadan yapılmaktadır. Lise mezunları ise yapılan sınav sonrasında üniversiteye girebilmektedir. Sınavlarda, Edebiyat,

Coğrafya, Tarih derslerinden test uygulaması yapılmaktadır. Mezuniyet sonrası diplomalarını alarak resmî kurumlar hariç, kadı, kadı yardımcısı, din görevlisi, imam, öğretim görevlisi olabilmektedirler. 600'a yakın öğrencisi bulunan üniversitede, Kuran'a giriş, Kuran, Fıkıh, Tefsir, Hadis, Fıkıh Usulü, Hadis Usulü, İslam Tarihi, İslam Edebi, Arap Dili gibi dersler verilmektedir. Bunun haricinde cuma günleri öğretim görevlileri tarafından camilerde toplu namaz kılma gibi faaliyetler de yürütülmektedir. Üniversitenin başlıca sorunları arasında Psikoloji, Sosyoloji, Felsefe, Mantık gibi derslerin verilmemesi ve staj imkânı sağlanmaması bulunmaktadır. Bunun üzerine Eğitim konseptiyle düzenlemeler yapılmıştır. Müfredat değişiklikleriyle yeni dersler eklenmiş ve üst sınıf öğrenciler için 1 aylık staj yapmaları öngörülmüştür. Bunun yanı sıra, üniversitede eğitim dilinin Kırgızca olması, diğer Müslüman ülkelerden gelen öğrencilerin dini eğitim alabilmelerinin önünde büyük bir engeldir. Üniversitede lisansüstü programlar da bulunmamaktadır. Mezunların devlet organlarında çalışamamaları bir başka problemdir (Iusubov, 2015: 121-125). Bu gibi sorunlar din eğitiminin karşılanması konusunda sorunlar yaratmaktadır. 2017 yılına kadar Millî Eğitim Bakanlığının taleplerini yerine getiremeyen Kırgızistan İslam Üniversitesi, 7 Temmuz 2017 itibariyle lisans almaya hak kazanmıştır (Kenzheshov, 2019: 86).

KMDİ'ye bağlı birimler dışında, Din İşleri Devlet Komisyonunun tescillediği 66 adet İslami organizasyon bulunmaktadır. Bu organizasyonların bazıları yabancı ülkelerden bazıları halktan bazıları da diğer kurumlardan topladığı desteklerle faaliyet göstermektedirler. Bu organizasyonlardan bazıları, Kuveyt'te As Salam Vakfı ve Dünya Müslümanları Gençlik Birliği, Suudi Arabistan'da Al Vakıf Al İslami'dir. Bu kurumlar Kırgızistan'ın birçok yerinde cami, mescit ve medreseler kurmuşlardır. Yerli İslami organizasyonlardan olan Adep Başatı Vakfı, Mutakallim Kadınları Geliştirme Vakfı ve Çeç Töbö Ata Vakfı da ülkede faaliyet göstermektedir. İslami vakıflar ayrıca cami, okul, hastane, köprü, inşa ve onarım gibi işleri üstlenerek maddi durumu yetersizlere, evsizlere ve huzurevlerine yardım yapmaktadırlar. Bunun dışında, İslami değerlere yönelik dini eğitimler, kurslar düzenleyerek Müslümanların dini ihtiyaçlarını gidermeye yardım etmektedirler. Bu İslami organizasyonların sayısı her geçen yıl artmaktadır. Bu da halktaki dini bilincin gelişerek, İslam'ın saygınlığının artmasında önemli rol oynamaktadır (Kenzheshov, 2019: 115-119):

KMDİ, Din Eğitimi alanında ise önemli bir gelişme olan "Din Eğitimi ve Öğretimi" konseptini kabul etmiştir ve konsept 14 Mayıs 2013 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Ülkede en çok din eğitimi kurumuna merkezlik yapan KMDİ din eğitimiyle ilgili sorun ve çözüm yollarını bu konseptte açıklamaktadır. Bir diğer sorun ise eğitim kurumlarında ortak eğitim sistemi bulunmamasıdır. Konseptte bu soruna yönelik çözümler getirilmeye çalışılmıştır. KMDİ'nin mali destek almaması KMDİ'ye bağlı eğitim kurumlarının da yetersiz kalmasına neden olmaktadır (Tınas, 2020: 99).

4 Şubat 2014 tarihinde gerçekleştirilen Güvenlik konseyinde din eğitimi ile ilgili Eğitim bakanlığının dini eğitim kurumlarını kontrol edip, denetlemesi, eğitim programları çalışmalarıyla kurum sayıları hakkında rapor hazırlanması, gelirleri yurt dışından karşılanan kurumların derslerinin incelenmesi, yurt dışına eğitim amaçlı giden vatandaşların, okudukları eğitim kurumları hakkında veri elde edilmesi, bu eğitim kurumlarının tespit edilerek eğitim görmek isteyen vatandaşları yönlendirmek gibi kararlar alınmıştır ve kararnameyle tasdiklenmiştir. Belgede laik dini eğitim sistemi öncelikli görülerek ortaokul, lise ve yüksekokullarda din kültürünün oluşumu için buna yönelik ders programı oluşturmak amaçlanmıştır. Öğrencilerin nitelikli eğitim görmesi istenmiş bunun için yabancı ülkelerin tecrübeleri göz önünde bulundurulmuştur. Dini eğitim kurumlarının Din İşleri Devlet Komisyonu ve Eğitim Bakanlığı tarafından denetlenmesi istenmiştir. İmamların da dini bilgi düzeylerini artırmak için merkezi eğitim sistemi oluşturulması ve evde din eğitim kurumunun ya da kadınlara yönelik din eğitim kurumunun müftülükle sisteme konulması amaçlanmıştır. Fakat faaliyet konusunda gereken adımlar atılamamıştır (Kozukulov, 2017: 100-101).

2014-2020 yılları arasında devlet konseptinin ikinci bölümü, din bilgisi ve din eğitimi alanlarında yapılacak reformlarla ilgilidir. Aynı zamanda üçüncü bölümde, radikalizm ve ekstremizmin önlenmek istendiği açıklanmıştır. Dini radikalizm ve aşırıcılığı önlemek amacıyla 2014 yılında Cumhurbaşkanlığı aracılığıyla Iyman Vakfı kurulmuştur. Radikalizmin yayılma sebebi olarak din görevlilerinin yetersiz bilgisi gösterilmiştir. Bu konuya odaklanarak Iyman Vakfı kısa dönemli kurslar düzenlemiştir. Kurslar, İlahiyat Fakültelerinde öğretim görevlileri tarafından verilmektedir. 2015-2017 yılları arasında kursu tamamlayanlara sertifika verilmiştir. Hatta sertifikalı din görevlilerine maaş

verilmeye başlanmıştır. Iyman Vakfına ilk maddi yardımını Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı yapmıştır (Kozukulov, 2020: 200-201).

3.3.2 Camilerin Kırgız Toplumundaki Yeri

Kırgızistan'da din eğitiminin verildiği bir diğer yer camiler ve mescitlerdir. Gençlerin ve yetişkinlerin çoğu din eğitimi ihtiyacını camilerden ve camilerde verilen Kuran kurslarından karşılamaktadır. Bağımsızlık sonrasında Kırgızistan'da cami ve mescit sayılarında büyük artış yaşanmıştır. Günümüzde Kırgızistan'da 3000 cami ve mescidin bulunduğu bilinmektedir. Müftülük verilerine göre, 29 yıl içerisinde cami sayısı 33'ten 3000'e ulaşmıştır. Ancak bu camilerin kayıt altına alınma zorunluluğu vardır. Bu camilerin %70'i resmi kayıt altına alınmıştır. Her yıl açılan cami sayısı artmaktadır (Kozukulov, 2020: 187). Halkta dindarlaşmaya doğru yönelim meydana gelmiştir.

Camiler yurt dışından gelen iş adamlarının yardımlarıyla da inşa edilmeye başlanmıştır. Kırgızistan'ın hemen her köyünde bir cami bulunmaktadır. Orta Asya'daki en büyük camilerden biri Türkiye Diyanet Vakfı tarafından 2018 yılında Bişkek'te açılan İmam Serahsi Camisidir. Kırgızistan'da diğer camiler ise tek katlıdır. Camilerin içerisinde namaz kılınabilecek bir alan ve avlu bulunmaktadır. Avluda belirli günlerde gençlere ve çocuklara Kuran dersleri ve dini eğitimle ilgili temel bilgiler verilmektedir. Bu dini eğitim şeklinin geleneksel yapıda bir eğitim şekli olduğu söylenebilir (Murzaraimov & Köylü, 2019: 207). Görüldüğü üzere Kırgızistan'da camiler de eğitim kurumu görevi görmektedir. Camiler toplum tarafından kurulan sosyal hizmet ve ilişkilerin yürütüldüğü mekanlardır. Devlet tarafından kurulan camiler olsa bile bunlar topluma yönelik kurulmaktadırlar. Kırgız halkının sosyalleşmesinde, birlik bütünlük oluşturarak İslam'ı yaymada camilerin büyük önemi bulunmaktadır.

Ayrıca, camilerden toplanan yardımlarla müftülük, Müslümanların hac organizasyonlarını düzenlemektedir. Camilerin toplumun her alanında Müslümanlara yönelik hizmet ettiği tartışılmaz bir gerçektir. Ancak camilerdeki din görevlileri henüz sistematik bilgi birikimine sahip değillerdir. İmamlar genellikle medreselerden mezundurlar ve mesleki anlamda yeteri kadar bilgili oldukları söylenemez. Bunun nedeni, medreselerde maddi imkân yetersizliklerinden yüksek düzeyde bilgi birikimi aktaracak görevlilerin bulunmamasıdır. Bu da dini eğitim

düzey seviyelerinin aşağılarda kalmasına neden olmaktadır. Aynı zamanda bir diğer sorun, imamların atanırken belli kriterlerin olmamasıdır. Cemaat tarafından seçilen imamlar göreve başladıklarında maaşları ya da sosyal güvenceleri yoktur. Gönüllü olarak çalışan imamlar bulunmaktadır. Ancak nikah kıyma, cenaze gibi işlemlerde halk tarafından imamlara belli bir miktar ücret ödemesi yapılmaktadır (Murzaraimov & Köylü, 2019: 207). Camilerde yer alan din görevlilerinin toplumda önemli bir yeri bulunmaktadır. Ancak Kırgızistan'da imamların toplumun sorunlarıyla ilgilenmekten çok namaz kıldırma, nikah kıyma gibi işleri yürütmeleri Kırgızistan için sorun teşkil etmektedir. Din görevlisi yetiştirme işini müftülük üstlendiği için müftülük camilerde donanımlı kadro yetiştirme konusunda sınırlı kalmaktadır (Kozukulov, 2015: 187). Kırgızistan'da, Türkiye'dekine benzer bir şekilde din görevlilerinin devletten maaş almadıkları söylenebilir. Ekonomik anlamdaki yetersizlik toplumda istenilen yönetim ve denetim düzeyine ulaşılamamasını sağlamaktadır.

Cami ve mescitlerdeki eğitim sisteminden bahsedilecek olunursa, din adamlarının belirli bir program dahilinde olmadan öğrencilere kendi bildiklerini aktarmaya çalıştıkları "moldo" adındaki din adamlarının geliştirdiği sistem yürütülmektedir. Kırgızlarda "moldo" sözcüğü "din adamı" anlamına gelmektedir. Moldoların tecrübeleri ise oldukça yetersizdir (Aydar, 2009: 147). Diğer eğitim sistemi ise hutbe ve vaazlar ile yapılmaktadır. Ancak Kırgızistan'da verilen hutbeler Arapça olduğu için cemaatle imam arasında iletişim sorunları yaşanmaktadır. O nedenle hutbeler etkili bir eğitim sistemi yolu değildir. Vaazlar ise halkın dini eğitimi ve bütünlük sağlaması açısından etkili bir yöntem olmasına rağmen vaazların uygulanma yöntemlerinde birtakım sıkıntılar bulunmaktadır. Bu da yine din görevlilerinin yeterli düzeyde eğitim almamaları ve kaynak eksikliklerinden kaynaklanmaktadır. Bütün bu olumsuzluklara rağmen camiler din eğitimi sağlama anlamında en önemli kurumlardandır (Murzaraimov & Köylü, 2019: 207-208).

Camilerde daha önce İslami hareketler bölümünde bahsedilen Tebliğ Cemaati üyeleri toplanarak ya da mahallelere dağılarak halkı camilere davet etmektedirler ve dini bilgilendirme yapmaktadırlar. Bu cemaat, Sünni Hanefi çizgiyi takip ederek şiddete yanaşmamalarından dolayı müftülük tarafından desteklenmekte ve devlet tarafından sınırlandırılmamaktadır. Camilerin artışında Tebliğ Cemaati üyelerinin etkisi olmuştur. Tebliğ Cemaati, Kırgızistan'ın kuzey

bölgesindeki illerde halkı İslam'la buluşturan etki mekanizmalarındandır. Tebliğciler belirli dönemlerde belirli sürelerle tebliğe çıkarak tüm yerleşim yerlerine ve camilere uğramaktadır. Camilerde ibadetlerle, tebliğin gerekliliği hakkında bilgilendirme yapan üyeler camilerin dini eğitim kurumu olmasına da katkı sağlamaktadır (Cebeci, 2016: 114-115). Tebliğ Cemaatinin yanı sıra, Hizb-ut Tahrir'de din eğitimi faaliyetleri yürütmüştür. Kendi öğretileri dahilinde Müslümanlara İslam'ı aşılamaya çalışmışlardır. Hükümet tarafından yasaklanmalarına rağmen halk üzerinde etkili olmaya çalışmışlardır. Buradan, bu İslami hareketlerin din-devlet ilişkileri kadar dini eğitimi ve toplumsal yapıyı da etkiledikleri sonucu çıkarılabilir.

Kuran öğretimi ve din eğitiminin yapıldığı mekanlardan bir tanesi de evlerdir. Eğitim gören öğrenciler ders veren hocaların evlerinde kalarak dini bilgi birikimi elde etmeye çalışırlar. Geçmiş dönemlerden bugüne din eğitimi görülen evlerin sayısı bilinmemektedir. Ancak evler yaygın bir din eğitimi mekânı olarak bilinmektedir. Evlerde öğrencilere sureler öğretilmekte, Kurana giriş kitabı okutulmaktadır (Cihan, 2005: 121).

Görüldüğü üzere, ilk dönemlerde devletin sergilediği liberal tutum dini canlanmayı, dindarlaşmayı beraberinde getirerek cami ve dini kurum sayılarında artış sağlamıştır. Bu süreçte İslami hareketler ve misyonerlerde ülkede faaliyet göstermeye başlamış ve radikalleşmeye evrilen bu hareketler tehdit unsuru oluşturmaya başlamıştır. Dini aşırıcılık ve radikalleşme yayıldıkça devlet hem dini alanda hem de dini eğitim politikalarında yeni politikalar uygulamak durumunda kalmıştır. Din- devlet ilişkileri hükümet tarafından tekrardan gözden geçirilmiştir. Bu bağlamda geleneksel din- geleneksel olmayan din ayrımına gidilerek ülkede yayılma ihtimali olan diğer dinlerin ve radikalleşmenin önüne geçilmeye çalışılmış ve din eğitimiyle ilgili model arayışları başlatılmıştır (Topchubaev, 2021: 328). Dini aşırıcılığı önlemek için din eğitiminde bazı devlet düzenlemeleri yapılmıştır. Kırgız vatandaşlarının yurt dışında eğitim alması konusunda giriş çıkışları kayıt altına alınmış, gördükleri eğitimin devletin güvenliğine, dini barışa yönelik tehdit oluşturup oluşturmadığına, Kırgızistan'ın İslami geleneklerine uygun olup olmadığına yönelik denetimler artırılmış ve bununla ilgili komisyon kararı alınmıştır (Myrzabaev, 2009: 230).

Devletin İslam'ı sahiplenmesi, İslami eğitim alanında açıkça görülmektedir. Devlet, çağdaşlaştırılmış İslami okulların ulusal bir modelini ve ilerici bir öğrenci imajı inşa etme hedefiyle modernizasyon reformlarına odaklanmıştır. Bu bağlamda, İslami eğitimin çağdaşlaştırılma çalışmaları, İslami öğretimin Hanefileştirilmesi, okulların alt yapısının ve öğretim koşullarının iyileştirilmesi, laik konuların tanıtılması gibi yollarla planlanmıştır. Devlet, İslami okullarda standart bir müfredatla laik eğitim uygulamaya ve altyapı ve öğretim koşullarının iyileştirilmesine odaklanmıştır. Sivil toplum kuruluşları ve uluslararası kuruluşlar bu konuda medreselerin öğrencileri daha geniş bir topluma entegre etmelerine ve yurtseverlik duygularını yükseltmelerine yardımcı olmaktadır. Devletin İslami reform başarısı ve nitelikli eğitim sistemi ancak toplumun tüm kesimleri politikanın amaç ve stratejilerinin açık ve iş birliğine dayalı olarak tartışılmasına hazır olduğunda elde edilir (Toktogulova, 2019: 63). Devlet planlamalarını yapmıştır ancak bu planlamalarda başarılı olduğu söylenemez.

Kırgızistan'da din eğitimi konusunda sürekli yasal düzenlemeler yapılması din öğretimindeki belirsizliklerden kaynaklanmaktadır. Bu belirsizlik yasal düzenlemelerle giderilmeye çalışılsa da halkın dini ihtiyaçlarını karşılaması ve dini bilgi kirliliğini gidermek konularında yeterliliği tartışmalı bir konudur. Kırgız Cumhuriyeti manevi değerlerini geliştirme konusunda din eğitimine önem vermiştir. Fakat, Kırgızistan'da devlet yetkilileri bunu dile getirmelerine rağmen faaliyet konusunda büyük adımlar atamamışlardır (Topchubaev, 2021: 347). Kırgızistan'ın çeşitli dini yapılanmaya sahip olması da devletin dini eğitimi geliştirme konusunda zorluk yaratmaktadır (Aktaş, 2016: 236).

Ülkede sosyal yaşantıda meydana gelen değişim ve dönüşümler görüldüğü gibi dini değerler alanını da büyük ölçüde etkilemiştir. Bu dini değerler ön plana alınarak milli bir ruh geliştirmek istenmiştir. Ancak sağlanan özgürlükler dini bilgi kirliliğini ve dini rekabeti de ortaya çıkarmıştır (Topchubaev, 2021: 329).

SONUÇ

Bu çalışmada, Sovyetler Birliği sonrası dönemde Kırgızistan'da İslami hareketin din-devlet ilişkilerine etkilerinin değerlendirilmesi yapılmıştır. Çalışma giriş bölümünde de belirtildiği üzere Kırgızistan'ın SSCB gibi bir din karşıtı yapılanmasının altında uzun yıllar yaşamış olması bağımsızlık sonrası süreci nasıl ve ne derecede etkiledi? İslami hareketler Kırgızistan'da din-devlet ilişkilerini, din politikalarını hangi konularda ve ne derecede etkiledi? İslami hareketlerin kısıtlanması sonrası süreçte Kırgızistan hangi alanlarda ne gibi sorunlarla karşılaştı? araştırma sorularına geçerli bir cevap aramıştır. Literatürde hali hazırda, Sovyet sonrası dönemde İslami hareketleri veya Kırgızistan'da din-devlet ilişkilerini inceleyen çalışmalar bulunmaktadır. Ancak tez konusuna ve araştırma sorularına yönelik bir çalışma bulunmamaktadır. Belirtilen tez çalışmasıyla ilgili Kırgızca, Rusça kaynaklar bulunmaktadır fakat Kırgızistan'ın Türk Cumhuriyeti olmasına rağmen, kaynak eksikliği dolayısıyla Türkiye'de bu konuya ağırlık verilmediği görülmektedir. Bu nedenle konunun açıklanma gücü eksik kalmaktadır. Bu çalışma ile ilgili açığı kapatmak amacıyla var olan durumlardan bazı sonuçlar çıkarılarak tümdengelim yöntemiyle literatürdeki hâkim yaklaşımdan farklı bir argüman ortaya konmak istenmiştir.

Tarihsel sürece bakıldığında, Sovyetler birliğine bağımlı olan Kırgız halkı yıllarca dini kısıtlamaların boyunduruğu altında kalmıştır. Kendi benlikleri yitirilmeye çalışılmış ve her anlamda Sovyet insanı tarafından asimile edilmişlerdir. Sovyetler Birliği'nin çöküşünün ardından bağımsızlık dönemiyle, dini özgürlük ortamında hem dini kurum ve kuruluşların sayısı hem insanların dindarlaşma oranı hem de İslami hareketlerin faaliyetleri artmıştır. Bağımsızlık süreci sadece dini canlanmayı değil yeni sosyal düzeni, kültürel ilişkileri, toplumsal ilişkilerdeki değişiklikleri ve radikal, aşırıcı hareketlerin de yayılmasını beraberinde getirmiştir. Halk bir yandan İslam'ı kucaklarken, bir yandan da İslami hareketler hem İslam'ı hem de halkı kucaklama gayesiyle kendi öğretileri doğrultusunda İslam devleti kurmayı amaçlamışlardır.

İslami hareketlerin radikalleşme boyutunu artırması devletin bu hareketleri kısıtlamasına yol açmıştır. İslami hareketler kısıtlanırken diğer taraftan dini kurum

ve kuruluşların denetimlerinin artırılması, bu kurum ve kuruluşların sayılarına ve faaliyetlerine kısıtlamalar getirilmesi halkın İslam'ı yaşamasının önünde engel oluşturmuştur. Bu da bazı kesimlerin iktidar karşıtı olup Hizb-ut Tahrir, Özbekistan İslami Hareketi gibi İslami hareketlere yönelmelerine neden olmuştur. Hükümetin radikalizm ve dini aşırıcılığın tehdit boyutunu artırması gerekçeleriyle bu İslami hareketlere, dini örgütlere karşı aldığı önlemler İslami hareketlerin eski etkilerini kaybetmelerini sağlamıştır ancak bu hareketler tamamen yok olmamışlardır. Kendi içlerinde gizliden gizliye faaliyetlerini sürdürmeye devam etmişlerdir. Hizb-ut Tahrir ve Özbekistan İslami Hareketi gibi İslami hareketlerin din-devlet ilişkilerine zararlı etkileri kadar Tebliğ Cemaati denilen İslami hareketin Kırgız halkının dindarlaşmasında ve cami, medrese sayılarının artışında etkisi olmuştur. Çünkü, Tebliğ Cemaati şiddete başvurmamaktadır ve devlet tarafından desteklenmektedir.

Orta Asya'da İslam'ın yayıldığı dönemlerde varlık gösteren Sufi geleneğinin, Kübrevilik, Yesevilik, Kadirilik ve Nakşibendilik tarikatlarının günümüzde, bahsedilen diğer örgüt ve cemaatler gibi bir pozisyonları bulunmamaktadır. Mevcut konjonktürde, inceleme kapsamında konu olacak faaliyetlerinin bulunmadığı değerlendirilmiştir. Bölgede geleneksel formuyla halk katında devam etmektelerdir.

İslami hareketlerin sınırlandırılması devletin din-devlet ilişkilerini düzelttiği ya da Kırgızistan Cumhuriyeti'nin sorunsuz yönetildiği anlamına gelmemektedir. Ülkede hala hâlihazırda ekonomik, dini, siyasi ve eğitim alanlarında birçok sorun bulunmaktadır. Özellikle, ekonomik sıkıntıların dini radikalleşmeye yol açtığı söylenebilir. Her ne kadar denetleme ve düzenleme yapılıp birtakım sınırlandırılmalar getirilse de yaşanan ekonomik sorunlar aşırıcı ve şiddet içerikli radikal hareketlere engel olamamıştır.

Kırgızistan'da sürekli yapılan yasa değişiklikleri, yayınlanan kararnameler devletin aslında din-devlet ilişkileri genelinde dini eğitim, hukuki ve siyasi temeller özelinde sorunlu bir yapısı olduğunu göstermektedir. Laik ve demokratik devlet sistemini benimseyen ülkede bu konularda gelişmeler gösterilse de sürekli değiştirilen yasalara, uygulanan politikalara rağmen istenilen düzeyde sistematik bir yönetim sağlanamamaktadır. Bunun başlıca nedenleri, Kırgızistan'ın Sovyetler Birliği sisteminde yetişmiş bir devlet ve kadronun olması, Sovyet sisteminin

geleneklerinin bir kısmının sürdürülmesi, dine karşı her zaman ihtiyatlı politikalar izlenmesidir. Bunun yanı sıra Kırgızistan'ın bağımsızlık sonrasında devlet sistemini tam anlamıyla oturtamamış olması da bir başka neden olarak sayılabilir. Yıkılmış bir birlikten çıkmış toplum ilk başlarda nasıl politikalar izleyeceğini, dine nasıl yaklaşması gerektiğini, birlik bütünlüğü nasıl sağlaması gerektiğini bilememiştir. Elbette ki ülkede yaşanan ekonomik sorunlar, devlet yöneticilerinin yolsuzluk uygulamaları, siyasi krizler, devrimler, ülke sınırları dışında yaşanan 11 Eylül saldırıları, ABD'nin Afganistan'ı işgali gibi olaylar ve bunların Kırgızistan'ı da büyük ölçüde etkilemesi devleti yönetme konusunda sıkıntıları da beraberinde getirmiştir. Bu sıkıntılar, sosyal, ekonomik, siyasi, din, eğitim alanları başta olmak üzere her alana yansımıştır.

Araştırma sorularından elde edilen sonuçlara bakılırsa, Kırgızistan'ın Sovyet yapılanması altında uzun yıllar yaşamış olması bağımsızlık sonrası süreçte de dine karşı temkinli politikalar izlemesine yol açmıştır. İlk dönemde geçici özgürlük dönemi yaşansa da sonradan tüm dini kurum ve kuruluşlara, dini eğitime, İslami hareketlere kısıtlamalar getirilerek dini durum kontrol edilmeye çalışılmıştır. Diğer Orta Asya devletleri gibi Kırgızistan da değişen derecelerde de olsa dinin devlet düzenlemesine ilişkin değiştirilmiş bir Sovyet modelini takip etmiştir. Hükümet yetkililerine göre din, genellikle inançların, değerlerin ve uygulamaların ifadesi değil, sosyal kontrol için bir araç olarak kullanılmıştır. Sovyet modelinin takip edildiği, dini kontrol etmek için tasarlanmış yasalardan ve kurumlardan, resmi bir İslam'ın teşvikinden, İslami hareketlerin bastırılmaya çalışılmasından anlaşılabilir. Dini faaliyetlerin ve devlet yönetiminin bu üç doğrultuda yapılması, Sovyet mirasının Kırgızistan yönetimini nasıl etkilediğini gözler önüne sermektedir.

Kırgızistan diğer Orta Asya ülkelerine kıyasla cami sayısı açısından bölgenin en dindar ülkelerinden birisidir ve komşularına kıyasla daha yumuşak politikalar yürütmesi dini radikalleşme oranını daha düşük tutmaktadır. Ancak Kırgızistan devlet olarak dine saygılı ve demokratik bir ülke adı eski yapı korunmuştur. Çünkü Kırgızistan'ın önünde din-devlet ilişkilerini yönlendirebilecek başka bir örnek bulunmamaktadır (Kozukulov, 2017: 102).

İkinci olarak, İslami hareket olgusunun din-devlet ilişkilerini, yasal, kurumsal ve sosyal-dini alanlarda etkilediğini ve toplumu dönüştürdüğünü söylemek mümkündür. Devletin din politikalarını, İslami hareketleri gözeterek uygulaması, İslami hareketlerin Kırgızistan'da ne derecede etkili olduğunu anlaşılır kılmaktadır.

Son olarak, İslami hareketlerin devlet tarafından kısıtlanması, devletin politikalarını bu hareketlere ve radikal İslam tehdidine yönelik oluşturmaları daha önemli olan insan hak ve özgürlükleri, dini eğitim ve ekonomi gibi konuların geri plana itilmesine yol açmıştır. Aynı zamanda halk İslam dinini dilediği gibi yaşayamamıştır. Dini eğitimin yetersizliği de radikalleşme ihtimalini artırmaktadır. Bu nedenle devletin sadece kısıtlama yoluna giderek politikalar yürütmesi yanlış olacaktır çünkü dini eğitim, din-devlet ilişkilerinin düzenlenmesi, ülkede kaliteli din adamlarının ve din bilgisi tam öğrencilerin yetişmesi İslami hareketleri zaten kısıtlayacaktır. Devletin bu konuyu göz ardı etmeden, toplumu kalkındıracak, istikrarı sağlayacak konulara daha çok yönelerek çalışmaların artırılması gerekmektedir. Ayrıca İslami hareketlerin devletin sınırlama davranışları sonrasında radikalleşip sertleşebilme ihtimalleri göz önünde bulundurulup bu İslami hareketlerle mücadele konusunda temkinli davranılmalıdır.

Ayrıca, din eğitim ve öğretim faaliyetleri laiklik ilkesi gereğince devlet desteğinden yoksundur. Bu nedenle, Kırgızistan'da ilköğretim ve ortaöğretim dersleri arasında din eğitimi dersi yer almamaktadır. Camiler ve Kuran kurslarında eğitim alan kişiler din hizmetlerini yürütme konusunda yetersiz kalmaktadırlar. Bu da ülkede misyoner grupların etkisini artırmaktadır. Yeterli din eğitimi alamamış bir toplumun elbette ki yeterli dini birikimi olmayacaktır ve gelecek nesillere de bilgi birikimi aktarımı konusunda sorunlar yaşanacaktır. Bu sorunlar eğitimden başlayarak diğer alanlara da sıçrayarak ülkenin düzenini bozmaktadır. İslami hareketlerin ortaya çıkışı da tam bu konuyla alakalıdır. Bu ortamda yayılmaları kolaylaşan İslami hareketler hem devleti hem de din-devlet ilişkilerini büyük ölçüde etkilemişlerdir. Ülkede din-devlet ilişkilerinin düzenlenmesi için devlet dini kurumlarla yeni ilişkiler geliştirmelidir. Gerekli politikalar uygulanmaz ve nitelikli dini eğitim sağlanmazsa İslami hareketlerin etkilerini artırarak Kırgızistan'da din-devlet ilişkilerini daha da etkileyeceği öngörülebilir.

Din değerlerinin ifade edilebilmesi doğru bir din eğitimiyle mümkündür. Bu açıdan medreseler denetlenmeli ve dini eğitim kurumlarında yenilemeler yapılmalıdır. Din İşleri Devlet Komisyonu ve Kırgızistan Müslümanları Dini İdaresinin faaliyet planları titizlikle düzenlenmeli ve devletle bu kurumlar arasında uyum sağlanmalıdır. Hükümetin uyguladığı kısıtlamalardan çok iyi bir din eğitimi sistemi, yasalar ve kurumlarla bu İslami hareketlerin ülke içindeki yıkıcı etkilerinden kurtulmak mümkündür. Bu nedenle ülkede din eğitimiyle ilgili düzenlemelere, bilgilendirici sempozyum ve konferanslara devam edilmelidir. İlköğretim ve ortaöğretimde dinin düzgün bir şekilde öğretildiği bir ders konulmalıdır ve müfredat düzenlemeleri yapılmalıdır. Müfredat farklılıkları ortadan kaldırılmalıdır. Eğitim programların her kademesinde ders kitapları güncellenmeli, programlar toplumsal istihdam sağlamaya yönelik yapılmalı eski eğitim uygulamaları terk edilmelidir. İslam'ın temel esaslarını alan kitaplar din uzmanları tarafından hazırlanarak doğru bilgi akışı sağlanmalıdır. Medreselerde, dini eğitim kurumlarında ve üniversitelerde dini eğitim görevlileri eğitim kurslarından geçirilmelidir. Din görevlileri liyakat sistemine göre seçilmeli ve din görevlilerine maaş ve sosyal güvence sağlanmalıdır. Bu gibi yollarla radikalizm, aşırıcı akımlar, yabancı misyoner gruplar önlenir ve ülkede dini bütünlük sağlanmış olur. Buna ek olarak dini doğru bir şekilde öğrenen halkın dini ihtiyacı karşılanmış olur. Devletin dini eğitim ile özel olarak ilgilenmesi, devletin laiklik düzeni ile eğitim sisteminin bağdaştırılması, din eğitiminin bir bütün olarak ele alınması gerekmektedir. Sonuç olarak Kırgızistan'da din-devlet ilişkilerinin düzenlenmesi için devletin dini alanda köklü değişiklikler yapmasına ihtiyaç vardır.

KAYNAKLAR

(Bu tez çalışmasında APA 6/İSNAD 2 atıf sistemi kullanılmıştır.)

Abdildaev, K. (2017). Tebliğ Cemaatinin Kırgızistan'daki Faaliyetleri. *III. Uluslararası Öğrenci Sempozyumu'nda Sunulan Bildiri*, İstanbul.

Ağır, O. & Arpacı, I. (2019). Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Orta Asya'da Dini Radikalizmin Nedenleri Üzerine. *Journal of Turkish Studies*, 3(14), 1023-1044.

Ahsan, M. (1993). Cemâat-i Teblîğ. *TDV İslam Ansiklopedisi*, (7), 293-294. Eylül 12, 2022 tarihinde https://islamansiklopedisi.org.tr/cemaat-i-teblig adresinden alındı.

Akarslan, Z. (2020). Bağımsızlık Dönemi Kırgız Tarih Yazımına Kısa Bir Bakış, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 9(1), 95-108.

Akbarzadeh, S. (2001). Political Islam in Kyrygzstan and Turkmenistan. *Central Asian Survey*, 20(4), 451-465.

Akçalı, P. (2007). Orta Asya'da Siyasal İstikrar ve Demokrasi Dengesi: Kırgızistan Örneği. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 34(2), 113-136.

Akdoğan, S. (2014). *Orta Asya'da Radikal İslam Tacikistan Örneği*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Edirne.

Akiner, S. (1995). *Sovyet Müslümanları*. Çev. Ahmet Mutu & Tufan Buzpınar. İstanbul: İnsan Yayınları.

Akiner, S. (2003). The Politicisation of Islam in Postsoviet Central Asia. *State & Society*, (2), 97-122.

Akmoldoev, K. (2006). *Bağımsızlıktan Sonra Kırgızistan'da Ulus-Devlet İnşası*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya.

Akramova, D. (2008). Kırgızistan'da Din Eğitimi Sorunları ve Çözüm Arayışları. *II.Uluslararası Sosyal Bilimciler Kongresi*. Bişkek: Kocaeli Üniversitesi, 493-502.

Aktaş, A. (2021). Hizb-ut Tahrir Yapılanması Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz: Özbekistan ve Türkiye Örneği. *Harran İlahiyat Dergisi*, (45), 76-97.

Aktaş, H. (2016). Kırgızistan'da Son Dönem Din Eğitimi Gelişmeleri. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(36), 233-257.

Appasova, D. (2019). *Kırgızistan'da Din – Devlet İlişkileri: Hukuki Çerçeve*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kayseri.

Ashford, N. (2009). *Özgür Toplumun İlkeleri*. Çev: Can Madenci. Ankara: Liberte Yayınevi.

Ashymov, D. (2003). The Religious Faith of the Kyrgyz. *Religion, State and Society*, 31(2), 133-138.

Atacan, F. (2008). Radikal İslamın Küresel Bir Tehdite Dönüşüm Süreci: Afganistan Deneyimi. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 32-49.

Aydar, H. (2009). *Kırgızistan'da Din Eğitimi ve Araşan İlahiyat Fakültesi*. Bişkek: Başak Yayınları.

Aydar, H. (2014). "Kırgızistan'da Dindarlaşma Tirendi; Problemler, Öneriler". *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması*. Ed. Ejder Okumuş. Eskişehir: Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Akdeniz Haber Ajansı Yayınları, 491-530.

Avcı, E. (2017). *Orta Asya'da Radikal Hareketler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kocaeli.

Avcı, M. (2020). İslam'ın Orta Asya Tarihi, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(1), 517-528.

Aynakulova, G. (2009). Kırgızistan'da Misyonerlik Faaliyetleri. *Türk Yurdu Dergisi*, 98(265).

Babadjanov, B., & Malikov, K., & Nazarov, A. (2011*). Islam in the Ferghana Valley: Between National Identity and Islamic Alternative*. S. F. Starr, B. Beshimov, I. I. Bobokulov, & P. Shozimov içinde, Ferghana Valley The Heart of Central Asia. New York: The Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program Joint Center.

Baran, Z., Starr, F. & Cornell, S.E. (2006). *Islamic Radicalism in Central Asia and the Cau- casus: Implications for the EU*. Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program.

Barbier, M. (1999). *Modern Batı Düşüncesinde Din ve Siyaset*. Çev: Özkan Gözel. İstanbul: Kaknüs Yayınları.

Barthold, V. V. (1990). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. Haz. Hakkı Dursun Yıldız. İstanbul: Kronik Kitap.

Bedirhan, Y. (2011). Değişen Orta Asya ve Kafkaslarda Radikal Unsurların Yükselişi. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(4), 439-456.

Bennigsen, A., & Lemercier-Quelquejay, C. (1981). *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları*. Çev: Nezih Uzel. İstanbul: Hür Yayın.

Bennigsen, A., & Lemercier-Quelquejay, C. (1988). *Sufi ve Komiser; Rusya'da İslam Tarikatları*. Çev. Osman Türer. Ankara: Akçağ Yayınları.

Beşirli, H. T., Aksürmeli, Z. S. & Ünal, A. (2020). Bağımsızlık Sonrası Kırgızistan’da İslamiyet ve Kaynakları. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9 (1), 1-18.

Beylur, S. (2019). *Sosyal Değişim Sürecinde Kazakistan'da Din Devlet İlişkileri (Üniversite Öğrencileri Örneği)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara.

Bodur, H.E. (2004). Orta Asya'da Militan İslamcı Hareketler ve Vahhabilik. *Dini Araştırmalar Dergisi*, 7(20), 195-204.

Botakarayev, B. (2018). *Orta Asya'da Sovyet Dönemi Sonrası İslami Hareketler*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Kayseri

Bozatay, Ş.A. & Şahnagil, S. (2020). Kırgızistan ve Kazakistan’da Bağımsızlık Sonrası Değişen Siyasal Sistemin Doğası ve Kamu Yönetimi Reform Süreçleri. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi,* 8(24), 338-367.

Bozbey, İ. A. (2011). Quo Vadis Kırgızistan?: Sovyet Sonrası Kırgızistan'da İslami Hareketler. *OAKA*, 6(11), 18-50.

Büyükalaca, O. A. (2003). *Kırgızistan’da Din Eğitimi ve Kırgızistan Müslümanları Dini İdaresi.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara.

Byerdımurat, D. (2021). *Orta Asya Devletlerinde Din, Devlet ve Toplum İlişkileri (Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan Örneği)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Samsun.

Cebeci, S. (2016). Kırgızistan’da Dini Durum ve Sovyet Sonrası Dini Gelişmeyi Besleyen Etkenler, *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(3), 103-117.

Cebeci, S. (2016). Kırgızıstan’da Dini Gelişmenin Dinamikleri ve Dindarlaşmanın Niteliği. *Turkish Studies*, 12(11), 25-38.

Cebeci, S. (2017). Kırgızistan’da dini etki mekanizmaları ve dini gelişmenin karakteristiği. *Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları* 3.

Cihan, A. (2005). Kırgızistan'da Din Eğitimi Veren Kurumlar. *İslam Araştırmaları Dergisi*, (14), 111-124.

Cornell, S. E. & Spector, R. A. (2002). Central Asia: More Than Islamic Extremism. *The Washington Quarterly*, 25(1), 193-216.

Cornell S.E. (2005). Narcotics, Radicalism, and Armed Conflict in Central Asia: The Islamic Movement of Usbekistan. *Terrorism and Political Violence.* 17(4), 619-639.

Çalışkan, İ. (2012). "Orta Asya'da Üç İslam Anlayışı". *Orta Asya'da İslâm Temsilden Fobiye Cilt I: Tanımadan Tanımlamaya*. Ed. Muhammet Savaş Kafkasyalı. Ankara-Türkistan: Ahmet Yesevi Üniversitesi.

Çaman, E. & Dağcı, K. (2015). Özbekistan'da İslam, Siyasi Sistem ve Radikalizm. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (8), 8-22.

Çelenk, M. & Kalandarov, U. (2019). Tebliğ Cemaati ve Kırgızistan'daki Faaliyetleri. *TESAM*, 6(1), 249-281.

Din Konsepti. (2006). Adalet Bakanlığı. Ekim 5, 2022 tarihinde http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/57409 adresinden alındı.

Engvall, J. (2020). *Religion and the Secular State in Kyrgyzstan*. Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program.

Er, P. D. (2020). *Bağımsızlık Sonrası Özbekistan'da İslâm*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara.

Ergeshov E. (2015). Kırgızistan'da İslam ve Din Eğitimi-Öğretiminin Durumu. Ekim 19, 2022 tarihinde https://docplayer.biz.tr/10637534-Kirgizistan-da-islam-ve-din-egitimi-ogretiminin-durumu.html adresinden alındı.

Erşahin, S. (1998). "Bağımsızlık Sonrasında Türkistan Cumhuriyetlerinde Dini Yapılanma". *Türk Dünyasının Dini Meseleleri*. Ed. Ömer Turan. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 25-58.

Erşahin, S. (1999). Kırgızların İslamlaşması Üzerine Bazı Mülahazalar. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39(1), 393-438.

Erşahin, S. (2007). *Türkistan'da İslam ve Müslümanlar*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.

Erşahin, S. (2008). Türkistan'da Din Devlet İlişkilerinde Yeni Arayışlar: Resmî Dinî/İslâmî Kurumsallaşma. *İslam Araştırmaları*, 1(1), 39-61.

Gellner, E. (1992). *Uluslar ve Ulusçuluk.* Çev: Büşra Ersanlı ve diğerleri. İstanbul: İnsan Yayınları.

Göktaş, V. (2013). Kırgızistan'da Tasavvufî Durum. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 54(2), 159-169.

Görgün, H. (2012). El- URVETÜ'l-VÜSKA. Kasım 24, 2022 tarihinde https://islamansiklopedisi.org.tr/el-urvetul-vuska--dergi adresinden alındı.

Gunn, J. T. (2003). Shaping an Islamic Identity: Religion, Islamism, and the State in Central Asia. *Sociology of Religion*, 64(3), 389-410.

Günay, Ü. & Güngör, H. (2007). *Türklerin Dini Tarihi*. İstanbul: Rağbet Yayınları.

Haghayeghı, M. (1995). *İslam & Politics in Central Asia*. New York: St. Martin's Press.

Halidov, İ. (2013). Kırgızistan Devrimlerinde Son Durum. *Akademik Bakış Dergisi*, (38), 1-19.

Hassan, Ü. (2011). *Eski Türk Toplumu Üzerine İncelemeler*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Heyat, F. (2004). Reislamization in Kyrgyzstan: Gender, New Povertyand the Moral Dimension. *Central Asian Survey*, 23(3-4), 275-287.

International Crisis Group. (2003, July). *Central Asıa: Islam And The State*. (59). Osh/Brussels. ICG Asia Report.

International Crisis Group. (2009, December). *Central Asia: Islamists in Prison*. (97). Asia Briefing.

International Crisis Group. (2015, January). *Syria Calling: Radicalisation in Central Asia*. Bishkek/Brussels. Europe and Central Asia Briefing.

International Religious Freedom Report for 2014 United States Department of State Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor (2014). Ekim 5, 2022 tarihinde https://www.state.gov/documents/organization/238710.pdf adresinden alındı.

Iusubov, E. (2015). *Kırgızistan'da Din Eğitimi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul.

Kanaev, A. (2012). Sravnitelnıy Monitoring Religioznıh Situatsii V Suverennom Kırgızstanskom Obşestve. *Nauka İ Novıe Tehnologii Dergisi*, (8), 231-234.

Kang, D. (2010). *Orta Asya'da Radikal İslam Hareketi ve Terörizm*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara.

Kara, F. (2021). *Rusya'nın Orta Asya'ya (Türkistan) Yönelik Politikalarının Dönemlere Göre Değişimi*. Elâzığ: İksad Yayınevi.

Karael, M. (2018). Tacikistan'da İslami Hareketler. *Strateji Düşünme ve Analiz Merkezi*, 1-17. Ağustos 1, 2022 tarihinde http://sdam.org.tr/image/foto/2018/03/06/Tacikistandaki-Islami-Hareket-ler_1520340579.pdf adresinden alındı.

Karagiannis, E. (2005). Political Islam and Social Movement Theory: The Case of Hizb ut-Tahrir in Kyrgyzstan. *Religion, State & Society*, 33(2), 137-149.

Kaya, A. (2012). SSCB Sonrası Coğrafyada Ulus İnşa Süreci: Kazakistan Örneği. *Alternatif Politika*, 4(3), 354-378.

Kenzheskov, A. (2019). *Kırgızistan'ın Din Politikaları ve Dini Kurumlar*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya.

Khalid, A. (2011). *Komünizmden Sonra İslam, Orta Asya'da Din ve Politika*. Çev: Aslıhan Tekyıldız. Ankara: Sitare Yayınları.

Khalid, A. (2014). *Islam after Communism: Religion and Politics in Central Asia*. University of California Press.

Kırgızistan Cumhuriyeti Anayasası. (1992). *Eğitim Yasası*. Madde 20.

Kırgızistan İnanç Özgürlüğü ve Dini Kurumlar ile İlgili Kanun. (2008). Adalet Bakanlığı. Ekim 5, 2022 tarihinde http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/202498 adresinden alındı.

Kolarz, W. (1961). *Religion In The Soviet Union*. London: Macmillan&Co Ltd.

Kozukulov, T. (2015). Kırgızistan'da Dini Kurumsallaşma ve Toplum. *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 1(1), 177-209.

Kozukulov, T. (2017). Kırgızistan'da Devletin Din Siyaseti. *Akademik Hassasiyetler*, 4(7), 85-104.

Kozukulov, T. (2020). Bağımsızlık Öncesi ve Sonrası Kırgız Toplumunda Din ve Dinî Kurumlar Üzerine Bir Analiz. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19(1), 173-206.

Köksal, P. (2020). Orta Asya'da Tarihsel Kimlikler ve Çatışma. *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, (21), 21-52.

Köse. A. (1998). Hizbü't-Tahrîri'l-İslâmî. Ağustos 25, 2022 tarihinde https://islamansiklopedisi.org.tr/hizbut-tahriril-islami adresinden alındı.

Kyrgyz Republic 2021 Religious Freedom Report. (2022). Ekim 10, 2022 tarihinde https://www.state.gov/reports/2021-report-on-international-religious-freedom/kyrgyzstan/ adresinden alındı.

Laumullin, M. (2017). Skolko veruyuşih v Kırgızstane? *Milli Firka Dergisi*, 567.

Lenin. (2017). *Sosyalizm ve Din*. Çev: Öner Ünalan. İstanbul: Kor Kitap.

Manz, B. F. (1987). Central Asian Uprisings in the Nineteenth Century: Ferghana Under the Russians. *Russian Review*, 46(3), 267-281.

Mermer, A. (2009). *Orta Asya'da İslâmi Dönem ve İlk İslâmi Eser Türklerin Müslümanlığı Kabulü*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi. Ankara.

Murzaraimov, B., & Köylü, M. (2019). Bağımsızlık Sonrası Kırgızistan'da Yaygın Din Eğitimi Faaliyetleri ve Camiler. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 23(1), 193-211.

Musahan, A. Y. (2015). Sovyet Rejiminin Müslümanlar Üzerindeki İnanç, Ahlak ve Aile Politikası. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 2(44), 227-247.

Mustafa, S. A. (2016). *Yenidünya Düzeni ve İslamî Hareketler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Diyarbakır.

Myrzabaev, M. (2009). *Kırgızistan'da Din-Devlet İlişkileri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara.

Olcott, M. B. (2007). *Roots of Radical Islam in Central Asia*. Washington: Carnegie Endowment for International Peace.

Özbay, E. (2013). Çarlık ve Bolşevik Rusların Türkmenistan'da Uyguladığı Din Politikası ve Türkistan Örneği. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (204), 131-168.

Pay, S. (2008). Kırgızistan: Dinlerin Müsabaka Alanı. *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*. 17(2), 233-252.

Pay, S. (2012). "Kırgızistan'da İslam'ın Asimetrik Varoluş Mücadelesi". *Orta Asya'da İslâm Temsilden Fobiye Cilt III: Aydınlıktan Aydınlanmaya*. Ed. Muhammet Savaş Kafkasyalı. Ankara-Türkistan: Ahmet Yesevi Üniversitesi.

Pospielovsky, D. V. (1987). *A History of Marxist-Leninist Atheism and Soviet Anti-Religious Policies*. New York: St. Martin's Press.

Pulat, E. (2019). *Soğuk savaş sonrası dönemde Orta Asya'da İslam'ın siyasallaşması: Özbekistan örneği.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bursa.

Raendiyye. Kasım 24, 2022 tarihinde https://islamansiklopedisi.org.tr/ravendiyye adresinden alındı.

Raşid, A. (2001). *Taliban: İslamiyet, Petrol ve Orta Asya'da Yeni Büyük Oyun*. Çev: Osman Akınhay. İstanbul: Everest ve Mozaik Yayınları.

Raşid, A. (1996). *Orta Asya'nın Dirilişi İslam mı Milliyeçilik mi?* Çev: Osman Deniztekin. İstanbul: Cep Kitapları.

Ro'i, Y. (2000). *İslam in the Soviet Union*. London: Hurst & Company.

Roy, O. (2009). *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*. Çev: M. Moralı. İstanbul: Metis Yayınları.

Russian Empire A Brief History. Temmuz 20, 2022 tarihinde https://www.stamp-collecting-world.com/russianempire_history.html adresinden alındı.

Sandybayev, Z. (2014). Günümüzde Kazakistan'da İslam. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 22(1), 215-222.

Saparbek, M. (2019). *Orta Asya'da Radikal İslam'ın Doğuşu ve Yükselişi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara.

Şarşekov, C. (2017). Kırgızistan Örneğinde Post-Sovyet Orta Asya'da Dini Kimlik Sorunu. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 116(229), 215-234.

Tatlılıoğlu, D. (1999). Türkmenistan'da Sosyo-Ekonomik Yapı ve Dinî Hayat. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (3), 205-228.

Tayfur, N. A. (2021). Kırgızistan'da "Cumhurbaşkanı Sistemi'ne geçildi, *Anadolu Ajansı*, https://www.aa.com.tr/tr/dunya/kirgizistanda-cumhurbaskanligi-sistemine-gecildi/2229878, 3.10.2022 tarihinde erişildi.

Tecer, Ö. Ç. (2013). *Sovyet Ateizmi ve Orta Asya'daki Etkileri (1917-1939*). Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bolu.

Tekin, A. (2010). *Sovyetler Birliği Döneminde Kırgızistan*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Elâzığ.

Tınas, D. (2020). "Kırgızistan'da Din-Siyaset İlişkisi ve Din Eğitimi". *Türk Devletlerinde Din-Devlet İlişkileri ve Din Eğitimi*. Ed. İlyas Erpay & Suat Beylur. Ankara: Akademisyen Kitabevi, 81-106.

Toktogulova, M. (2019). Islam in the Context of Nation-Building in Kyrgyzstan: Reproduced Practices and Contested Discourses. *Muslim World*, 110, 51-63.

Topchubaev, K. (2017). "Kırgızistan'da İslam Yorumunu Etkileyen Faktörler". *İslam ve Yorum 3. Cilt*. Ed. Mustafa Arslan& Korkut Çeçen& Abdülkadir Kıyak& Tuncay Akgün& Serkan Demir& Mehmet Emin Şahin. Ankara: TDV Yayın, 355-373.

Topchubaev, K. (2021). Kırgızistan'da Manevi ve Kültürel Değerler Eğitimi Olarak "Adep Sabagı". *Dini Araştırmalar*, 24(61), 325-352.

Toraman, A. (t.y). Geçmişten Günümüze Kırgızlar ve Kırgızistan. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1-17.

Turan, Ö. (1998). *Türk Dünyasının Dini Meseleleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.

Türker, A. T. (2013). Orta Asya'da İslam, Siyaset ve Güvenlik. *Uluslararası Sistemde Orta Asya Dış Politika ve Güvenlik*. Der. M. Turgut Demirtepe & Güner Özkan. Ankara: Usak Yayınları.

Usenov, A. (2022). Religious Politics in Kyrgyzstan: Analysis of Achievements and Issues. Central Asian Bureau for Analytical Reporting. Ekim 7, 2022 tarihinde https://cabar.asia/en/religious-politics-in-kyrgyzstan-analysis-of-achievements-and-issues adresinden alındı.

Vikipedi. Kırgızistan. Eylül 7,2022 tarihinde https://tr.wikipedia.org/wiki/K%C4%B1rg%C4%B1zistan#:~:text=%C3%9Clkede%20kilometrekare%20ba%C5%9F%C4%B1na%2029%20insan,%250.8%2C%20T%C3%BCrkler%20%250.7. Adresinden alındı.

Yaman, A. (2005). Orta Asya'da Din Meselesine Dair Bazı Gözlemler. Türk Yurdu Dergisi, 25(577), 47.

Yaman, A. (2007). Sovyet Siyasi Tarihinde İslam ve Ateizm Mücadelesi: Sovyet Dönemi Kazak, Özbek ve Kırgız Ateizm Literatürünün Analizi. Türk Devrim Tarihi Çalışmaları Dergisi, 4(8), 77-96.

Yaman, A. (2008). Sovyet Sonrası Dönemde Orta Asya'da Din ve Siyaset Üzerine Genel Bir Değerlendirme. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, (48), 55-68.

Yaman, A. (2012). *Türk Dünyasında İslam, Sovyet Ateizmi ve Kültürel Süreklilik*. Ankara: Elips Kitap.

Yener, M. (1994). *Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinin Bağımsız Devletler Topluluğuna Dönüşmesi*. İstanbul: İSO Yayınları.

Yıldırım, A. (2012). "Orta Asya'da İslâmi İlimlerin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi". *Orta Asya'da İslâm Cilt II:Türk'ün Tanrı'sından Tanrı'nın Türk'üne*. Ed. Muhammet Savaş Kafkasyalı. Ankara-Türkistan: Ahmet Yesevi Üniversitesi.

Yılmaz, H. (2007). Kırgızistan'da Misyonerlik ve Din Eğitimi. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11(1), 91-128.

Yusufoğlu, A. E. (2021). Bağımsızlık Sonrası Dönemde Tacikistan'da Dinî Durum ve Din Eğitimi. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23(44), 421-447.

Yusufoğlu, A. E. (2021). Bağımsız Türk Cumhuriyetleri'nde Din Eğitimi. *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, (12), 65-87.

Zelkina, A. (1999). Islam and Security in the New States of Central Asia: How Genuine is the Islamic Threat? *Religion, State and Society*, 3-4(27), 354-372.

Zenn, J. & Kuehnast, K. (2014). Preventing Violent Extremism in Kyrgyzstan. Unıted States Instıtute Of Peace Specıal Report, 1-16.

Zeydiyye. Kasım 24, 2022 tarihinde https://islamansiklopedisi.org.tr/zeydiyye adresinden alındı.

